

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

САБІНСЬКИЙ Михайло Едуардович

УДК 930.1(100=161.2)"1940/1980":94(477)(092)"18/19"(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ
ЗАКОРДОННІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ 1940-1980-х рр.

032 «Історія та археологія»
Галузь знань 03 «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ М. Е. Сабінський

Науковий керівник – Тельвак Віталій
Васильович, доктор історичних наук,
професор

Дрогобич – 2023

АНОТАЦІЯ

Сабінський М. Е. Постать Михайла Грушевського в українській закордонній історіографії 1940-1980-х рр. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, 2023.

Доведено, що аналіз історіографії багатогранної проблеми рецепції життя та діяльності М. Грушевського в українському закордонному українознавстві 1940-1980-х років засвідчив недостатність попередніх спроб її опрацювання. Сформована в результаті пошукової роботи сукупність матеріалів біоісторіографічного характеру дозволила інформаційно забезпечити досягнення мети дослідження шляхом розв'язання поставлених завдань. Підібраний теоретико-методологічний інструментарій уможливив коректну інтерпретацію різножанрових феноменів діаспорної грушевськiани.

Досліджено, що період 1940-1965 рр. є важливим етапом української діаспорної історіографії, який знаменував поступовий відхід від концепцій і практик материкового українознавства попередньої доби та зближення із західною соціогуманітаристикою. Вирвавшись поза межі «залізної завіси» і розуміючи неможливість швидкого повернення на Батьківщину, українські інтелектуали налагоджували комунікацію між собою та західними колегами, творили нові інституції та творчі мережі, переосмислювали культурну спадщину національного відродження. З'ясовано, що ці обставини безпосередньо вплинули і на грушевськoзнавчий дискурс. Надзвичайно емоційний в оцінках та публіцистичний за стильовими практиками в часи війни і перші повоєнні роки, він поступово набуває академічних рис. Це проявлялося в спробах підійти до складних сюжетів життєпису М. Грушевського з усіх можливих світоглядних і дослідницьких перспектив, відмові від політичної доцільності на користь наукової обґрунтованості, як і заміні емоційної риторики партійної публіцистики

стриманим академізмом джерельно узасаднених розвідок. Підсумовано, що гарячі «бої за Грушевського» між прихильниками консервативної та республіканської ідеологій протягом 1940-1965 рр. поступалися місцем збалансованому осмисленню національного феномену вченого.

Доведено, що столітній ювілей М. Грушевського став визначною подією в інтелектуальному житті закордонного українства. Незважаючи на стереотипність мислення частини діаспорних діячів, завдяки широкій медійній промоції та численним громадським і науковим ініціативам персональну дату визначного вченого вдалося перетворити на важливе для консолідації еміграційної спільноти свято української культури. Це супроводжувалося все більш усвідомленою відмовою від багатьох породжених добою Визвольних змагань інвектив. Відтак, дедалі глибшого розуміння набувала потреба контекстуального та полідисциплінарного осмислення феномену вченого. В підсумку постали численні новаторські за актуалізованою проблематикою історіографічні студії. Їхні автори у своїх реконструкціях життя та діяльності М. Грушевського виходили з урахування широкого кола пізнавальних перспектив та інтелектуальних контекстів. А жваве обговорення цих праць, поява мемуарних текстів і провокативних інтерпретацій (наприклад, О. Прицака), громадський резонанс багатьох ініціатив сприяли стабільності «тону» історіографічного інтересу. Доведено, що все це уможливило постання дисциплінарної ініціативи Л. Винара по започаткуванню наукового грушевськознавства. Наголошено, що динамічність поступу цієї українознавчої галузі в наступні десятиліття дозволяє ствердити потужність даного ювілейними заходами історіографічного імпульсу.

Обґрунтовано, що чималий потенціал дисциплінарної ініціативи Л. Винара проявився у динамічному становленні теоретичної (концептуалізація вченим теоретико-методологічних засад та окреслення тематичного обшару), інституційної («Український історик» як академічна трибуна; УІТ як провідна інституція, в якій було започатковано колекцію грушевськіани і створено низку серійних видань) та комунікативної (проведення періодичних представницьких наукових форумів, на яких налагоджувалася інтенсивна міждисциплінарна

взаємодія) складових наукового грушевськознавства. Доведено, що своїм найголовнішим ефектом це мало дедалі активнішу архівну евристику й публікаторську працю, а також пов'язану з цим глибшу спеціалізацію грушевськознавчих студій. Тож протягом досліджуваного двадцятиліття науково-популярна грушевськіана, що мала за завдання виховувати і просвіщати, кількісно поступилася аналітичним, а згодом і синтетичним студіям. Створені з урахуванням методологічних новацій західної гуманітаристики, ці студії були сфокусовані на всебічному осмисленні національного феномену М. Грушевського у можливо широких соціально-політичних та культурних контекстах. У підсумку читач отримував складний образ діяча, який чи не найбільше серед сучасників спричинився до модернізації національної свідомості своїх співвітчизників, але подекуди й дошкульно помилявся у цій жертвній праці. Такий образ, в якому чимало складових були дискусійними і нез'ясованими, виявився більш запитаним для закордонних українців другої половини ХХ ст., поступово відсуваючи заідеологізовані історіографічні інтерпретації на інтелектуальну периферію. Відзначено, що пізнавальні ліміти закордонного українознавства мали об'єктивну природу і були пов'язані з неможливістю опрацювання материкових колекцій. Ця ситуація дошкульніше позначилася на вивченні громадсько-політичної спадщини М. Грушевського, дослідники якої вимушено оперували порівняно скромним колом джерел.

З'ясовано, що характерною ознакою діаспорної грушевськіани була помітна присутність мемуарних текстів, адже чималій кількості сучасників і співробітників М. Грушевського поталанило опинитися по інший бік «залізної завіси». Появу мемуаристики стимулювали як відзначувані емігрантами національні ювілеї, здебільшого пов'язані з добою Визвольних змагань, так і заклики Л. Винара до представників старшого покоління емігрантів поділитися спогадами про визначного сучасника. В підсумку з'явилися різні за обсягом і художньою цінністю мемуари, що привносили до історіографічного дискурсу чимало унікального фактажу та нових інтерпретативних моделей. В цій мемуарній Україні крізь призму різних ідейних оптик було значно нюансовано

домінуючу в діаспорі консервативну інтерпретацію складних подій українського минулого революційної доби. В свою чергу, це спонукало позбуватися одновимірності у поясненнях і оприявило дійсний масштаб впливів М. Грушевського на сучасне йому українство.

Підсумовано, що діаспорна грушевськіана постає складним за ідеологічною природою та різноплановим за формами реалізації і стильовими практиками історіографічним феноменом. Будучи протягом 1940-х – першої половини 1960-х рр. засобом міжпартійного еміграційного протистояння й інструментом ідеологічного опонування, він протягом наступної чверті століття пройшов етапи інституціалізації та дисциплінарного становлення. У підсумку постала респектабельна українознавча галузь, представники якої систематично із залученням відповідного методологічного інструментарію осмислюють національний феномен М. Грушевського у широкому контексті його доби. Саме досягнутий наприкінці 1980-х років солідний академічний рівень діаспорного грушевськознавства уможливив визначні здобутки материкової історіографії в її дослідженні спадщини історика після здобуття незалежності.

Ключові слова: М. Грушевський, українська закордонна історіографія, рецепція, наукова дискусія, громадсько-політична полеміка.

SUMMARY

Сабінський М. Е. Mykhailo Hrushevsky in foreign Ukrainian historiography in 1940-1980. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 «History and Archeology». Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, 2023.

It is proved that the historiography analysis of the multifaceted problem of the reception of the life and activities of M. Hrushevskyi in the Ukrainian foreign studies of the 1940s-1980s indicated the insufficiency of previous attempts to study it. The collection of biohistoriographical materials, formed as a result of the search work, made

it possible to ensure the achievement of the research goal by solving the set tasks. The selected theoretical and methodological tools made it possible to correctly interpret the diverse phenomena of diasporic Hrushevskiana.

It is studied that the period of 1940-1965 is an important stage of Ukrainian diasporic historiography, which marked a gradual retreat from the concepts and practices of mainland Ukrainian studies of the previous era and convergence with Western socio-humanitarianism. Having escaped out of the «iron curtain» and realizing the impossibility of a quick return to the Motherland, Ukrainian intellectuals established communication between themselves and their Western colleagues, created new institutions and creative networks, and reconsidered the cultural heritage of the national revival. It has been found that these circumstances had a direct impact on the discourse of Hrushevskyi studies. Being extremely emotional in his assessments and journalistic in stylistic practices during the war and the first post-war years, he gradually acquires academic features. This was manifested in attempts to approach the complex subjects of M. Hrushevskyi's biography from all possible worldview and research perspectives, the rejection of political expediency in favor of scientific validity, as well as the replacement of the emotional rhetoric of party journalism with the restrained academicism of originally substantiated researches. It is concluded that the tough «battles for Hrushevskyi» between supporters of conservative and republican ideologies during 1940-1965 gave way to a balanced understanding of the national phenomenon of the scientist.

It is proved that the centenary of M. Hrushevskyi became a significant event in the intellectual life of Ukrainians abroad. Despite the stereotyped thinking of some diasporic figures, thanks to extensive media promotion and numerous public and scientific initiatives, the personal date of the outstanding scientist was turned into a holiday of Ukrainian culture important for the consolidation of the emigrant community. This was accompanied by an increasingly conscious rejection of many invectives generated by the era of the Liberation struggle. Therefore, the need for a contextual and multidisciplinary understanding of the scientist phenomenon gained deeper and deeper understanding. As a result, numerous innovative historiographic

studios based on actualized range of problems appeared. Their authors, in their reconstructions of the life and activities of M. Hrushevskiy, took into account a wide range of cognitive perspectives and intellectual contexts. And the lively discussion of these works, the appearance of memoirs and provocative interpretations (for example, O. Pritsak), the public response of many initiatives contributed to the stability of the «tone» of historiographical interest. It is proved that all this made possible the development of L. Vynar's disciplinary initiative to start scientific Hrushevskiy studies. It is emphasized that the dynamism in the progress of this field of Ukrainian studies in the following decades allows confirming the power of the historiographical impulse given by the anniversary events.

It is substantiated that the considerable potential of L. Vynar's disciplinary initiative was manifested in the dynamic formation of the theoretical (conceptualization by the scientist of the theoretical and methodological foundations and the description of the subject area), institutional («Ukrainian Historian» as an academic tribune; Ukrainian Historical Association as a leading institution, in which the collection of Hrushevskiana and a number of serial publications were created) and communicative (carrying out of periodic representative scientific forums, at which intensive interdisciplinary interaction was established) components of scientific Hrushevskiy studies. It is proved that its most important effect was the increasingly active archival heuristics and publishing work, as well as the related deeper specialization of Hrushevskiy studios. So, during the studied twenty years, popular science Hrushevskiana, which had the task to educate and enlighten, quantitatively gave way to analytical, and later to synthetic studios. Created with consideration of the methodological innovations of Western humanitarianism, these studios were focused on a comprehensive understanding of M. Hrushevskiy national phenomenon in the widest possible socio-political and cultural contexts. In consequence, the reader received a complex image of a personality who, perhaps more than any other contemporaries, contributed to the modernization of the national consciousness of his compatriots, but sometimes he made grave mistakes in this sacrificial work. Such an image, in which many components were debatable and unclear, proved to be more popular among Ukrainians abroad in the second half of the

20th century, gradually relegating ideologized historiographical interpretations to the intellectual periphery. It is noted that the cognitive limits of foreign Ukrainian studies were of an objective nature and were associated with the impossibility of studying mainland collections. This situation had a more severe impact on the study of M. Hrushevskiy's social and political heritage, whose researchers were forced to operate with a relatively modest range of sources.

It was found that a characteristic feature of diasporic Hrushevskiana was the prominent presence of memoirs, because a considerable number of M. Hrushevsky's contemporaries and colleagues were lucky enough to be on the other side of the «iron curtain». The emergence of memoirs was stimulated both by national anniversaries celebrated by emigrants, mostly related to the era of the Liberation Struggles, and by L. Vynar's appeals to representatives of the older generation of emigrants to share their memories of an outstanding contemporary. As a result, memoirs of varying scope and artistic value appeared, which brought a lot of unique facts and new interpretive models to the historiographical discourse. In this memoir related to the Ukrainian culture and history, through the prism of different ideological optics, the conservative interpretation of the complex events of the Ukrainian past of the revolutionary era, which was dominant in the diaspora, was significantly nuanced. In turn, this prompted to get rid of one-dimensional explanations and revealed the true extent of M. Hrushevskiy's influence on Ukrainianness contemporary to him.

It is concluded that the diasporic Hrushevskiana appears as a historiographical phenomenon that is complex in its ideological nature and diverse in its forms of realization and stylistic practices. Being a means of inter-party emigration confrontation and an instrument of ideological opposition during the 1940s – the first half of the 1960s, it went through the stages of institutionalization and disciplinary formation over the next quarter of a century. As a result, a respectable field of Ukrainian studies emerged, whose representatives systematically comprehend the national phenomenon of M. Hrushevskiy in the broad context of his time using appropriate methodological tools. It was the solid academic level of diasporic Hrushevskiy studies achieved at the end of

the 1980s that enabled the outstanding achievements of mainland historiography in its study of the historian's legacy after independence.

Keywords: M. Hrushevskiyi, Ukrainian foreign historiography, reception, scientific discussion, social and political controversy.

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації:

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Сабінський М. Історична концепція Михайла Грушевського в осмисленні українських закордонних істориків повоєнного двадцятиліття. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2021. Вип. 8 (50). С. 273–288. DOI: 10.24919/2312-2595.8/50.242268

2. Сабінський М. Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського дореволюційної доби в рецепції української закордонної історіографії (1940-1965 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 39. Збірник наукових праць. 2022. С. 120-126. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-39-120-126>

3. Сабінський М., Степанчук Ю. Ювілейна грушевськіана 1966 року: проблематика, інтерпретації, полеміки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 42. Збірник наукових праць. 2022. С. 96-103. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-42-96-103>

4. Сабінський М. Діаспорне грушевськознавство: від ідеї до дисциплінарної структури. *Вісник Черкаського університету: Серія Історичні науки*. 2022. № 2. С. 39-47. DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-39-47

5. Інтелектуальна спадщина Михайла Грушевського в оцінках діаспорних істориків 1968-1989 років. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2023. Вип. 59. Том 3. С. 10-15. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/59-3-2>

6. Сабінський М. Михайло Грушевський як організатор науки в рецепції закордонних істориків 1968-1989 років. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2023. Вип. 12/54. С. 266-282. DOI: 10.24919/2312-2595.12/54.283750

Статті у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з присвоєнням категорії «А», або в закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus:

7. Тельвак В., Сабінський М. «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повоєнного двадцятиліття. *Eminak*. 2022. 1 (37). С. 100-109. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.1\(37\).574](https://doi.org/10.33782/eminak2022.1(37).574)

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Сабінський М. Історіософські погляди Михайла Грушевського в рецепції української закордонної історіографії повоєнного двадцятиліття. *Записки Осередку Наукового Товариства імені Шевченка у Черкасах*. Т. III: Матеріали XXXII березневої наукової сесії Осередку НТШ у Черкасах / За ред. В. В. Масненка, В. В. Тельвака. Черкаси, 2022. С. 98-109.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ВСТУП	12
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ	18
1. 1. Історіографія проблеми	18
1. 2. Характеристика джерельної бази	39
1. 3. Методологія дослідження.....	53
Розділ 2. ГРУШЕВСЬКИЙ-ІСТОРИК ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ В РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАКОРДОННОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ 1940-1965 РР.	61
2. 1. Дослідження історіографічної спадщини	61
2. 2. Осмислення громадсько-політичної діяльності	84
Розділ 3. СТОЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ЗАХОДИ, ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ РЕПЕРТУАР, ДИСКУСІЇ	108
3. 1. Конференційний рух: географія, ідеї, рецепція.....	108
3. 2. Ювілейна грушевськіана: проблематика, інтерпретації, полеміки	124
Розділ 4. ГРУШЕВСЬКІАНА 1968-1989 РОКІВ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ ЗАКОРДОННОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА	145
4. 1. Грушевськознавство – від ідеї до дисциплінарної структури.....	145
4. 2. Вивчення спадщини Грушевського-історика та організатора науки.....	161
4. 3. Суспільно-політична праця М. Грушевського в рецепції закордонних інтелектуалів.....	184
ВИСНОВКИ	204
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	211
ДОДАТКИ.....	249

ВСТУП

Актуальність дослідження. Інтелектуальний чин закордонного українства перебуває у фокусі незмінної уваги дослідників протягом останніх тридцяти років. Це зумовлено визначним внеском діаспорних учених, публіцистів і громадських активістів у справу збереження та плекання культурної спадщини «розстріляного» відродження. Адже саме завдяки жертвності і самопосвяті свідомих своєї національної місії представників т. зв. третьої хвилі нашої еміграції, після проголошення державної незалежності материкове українознавство змогло доволі швидко подолати наслідки тривалого комуністичного експерименту у всіх галузях соціогуманітаристики та динамічно інтегруватися у світовий науковий простір.

Втім, поряд із успішною реалізацією завдання збереження та поглиблення традицій національної культури, закордонні гуманітарії також створювали якісно новий інтелектуальний продукт, реагуючи на дисциплінарні виклики українознавства й голосні теоретичні дискусії в західній науці. У підсумку постали низка нових модерних галузей соціогуманітарного знання. Вони здебільшого були міждисциплінарними за своєю методологічною природою, адже їхні творці принципово орієнтувалися на комплексне осмислення предмету дослідження з усіх можливих пізнавальних перспектив.

Однією з таких галузей стало грушевськознавство, започатковане Любомиром Винарем в 1966 р., коли світова громадськість відзначала століття з дня народження визначного українського історика. Його дисциплінарна ініціатива підсумувала тривале звернення сучасників Великого Українця до його життя та діяльності протягом кінця XIX – першої половини XX ст. Відтоді грушевськознавство пройшло через періоди дисциплінарного становлення і суттєвого ускладнення предметного поля, ставши однією з найбільш динамічних галузей сучасної історіографії. Незважаючи на визначальність періоду 1940-1980-х рр. у розвитку нової українознавчої галузі, до сьогодні діаспорне грушевськознавство так і не стало предметом всебічного наукознавчого

опрацювання. Це ускладнює належне підсумування здобутків закордонної історіографії й унеможлиблює цілісну реконструкцію феномену рецептивної грушевськіани. Вихід із цієї ситуації бачиться, насамперед, у залученні можливо широкого комплексу історіографічних джерел і використанні сучасних методологічних підходів.

Проаналізовані щойно питання, якщо розглядати їх у комплексі, підкреслюють актуальність звернення до досвіду сприйняття й осмислення творчої спадщини М. Грушевського українськими закордонними інтелектуалами протягом 1940-1980-х рр. Дослідження цієї проблеми, що має важливе наукознавче та суспільне значення, уможливить вирішення низки нагальних питань як суто грушевськознавчого, так і загальноісторіографічного плану.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в рамках науково-дослідницької теми «Польські та українські історики в ХІХ – ХХ ст.: співпраця, конфлікти, рецепція», яка розробляється на кафедрі всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (схвалена Вченою радою ДДПУ імені Івана Франка 20 грудня 2018 р., протокол № 17).

Об'єкт дослідження – українська закордонна історіографія 1940-1980-х рр. в аспекті рецепції її представниками спадщини М. Грушевського.

Предметом дослідження є процес осмислення суспільно-політичної та творчої спадщини М. Грушевського в історичній думці української діаспори протягом 1940-1980-х рр., що знайшов вираз у різноманітних формах (урочисті академії, наукові конференції, дискусії тощо) та проявах (аналітичні та синтетичні праці, полемічні дописи, рецензії та ін.).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є виявлення, систематизація та всебічний аналіз оцінок творчої та суспільно-політичної спадщини М. Грушевського в українській закордонній історіографії 1940-1980-х рр.

Така дослідницька мета передбачає вирішення наступних завдань:

- проаналізувати ступінь опрацювання теми в історіографії, визначити рівень її теоретичного осмислення та виявити перспективи подальшого дослідження;
- охарактеризувати інформативні можливості основних видів джерел і визначити методику їх використання;
- випрацювати відповідну до поставленої мети і завдань дослідження методологічну модель для вивчення діаспорної грушевськіани;
- виявити особливості осмислення українськими закордонними істориками 1940-х – першої половини 1960-х років суспільно-політичної та наукової спадщини М. Грушевського;
- дослідити історіографічний ефект широкого відзначення столітнього ювілею Великого Українця в 1966 р., показати його значення для дисциплінарного становлення грушевськознавства;
- реконструювати грушевськознавчі пошуки в діаспорній історіографії протягом 1968-1989 рр., відтворити ускладнення дисциплінарного поля нової українознавчої галузі;
- підсумувати спадщину українських закордонних грушевськознавців.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1940-х – 1980-х років. Вибір саме цього півстоліття зумовлений декількома обставинами, які визначили предмет та об'єкт дослідження. Нижня межа спричинена тим, що з початком Другої світової війни та пов'язаної з цим прискореної радянзації галицьких земель вільна українська історіографія, за виразом О. Оглобина, вимушено опинилася поза межами Батьківщини [249, с. 15–42]. Відтак, це унеможливило проведення наукових студій соціогуманітарного плану, а втім і об'єктивне дослідження спадщини М. Грушевського, на материкових теренах. Верхньою межею є 1991 р., коли здобуття Україною незалежності суттєво змінило історіографічну ситуацію, уможлививши інтенсивну співпрацю діаспорних і материкових гуманітаріїв. Головною ознакою досліджуваного періоду є поділ українського історіографічного процесу на закордонну (діаспорну) та радянську течії. Обраний хронологічний період може бути поділений на дві частини, водорозділом між якими є 1966 р., коли за ініціативи

Л. Винара постала нова міждисциплінарна українознавча галузь грушевськознавство, що знаменувало розгортання систематичних студій життя та діяльності Великого Українця.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором матеріали стосуються основних місць розселення вчених-емігрантів та локалізацією створених ними наукових товариств і культурних інституцій. Це країни Західної Європи (Німеччина, Франція, Великобританія та ін.) та Північної Америки (США і Канада).

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає у постановці й комплексному розв'язанні проблеми рецепції наукової та суспільно-політичної спадщини М. Грушевського в українській закордонній історіографії 1940-1980-х рр. Можливо повно здійснено історіографічний аналіз проблематики, який засвідчив відсутність її цілісного опрацювання. Для досягнення поставленої мети ми запропонували дослідницький підхід, що поєднав методологічні пропозиції культурно-інтелектуальної історії й історії історіографії.

У межах дисертаційного дослідження одержано результати, сформульовано висновки і положення, новизна яких градується й конкретизується так.

Уперше в українській історіографії:

- обґрунтовано доцільність і можливість вивчення проблеми дослідження суспільно-політичної діяльності та творчої спадщини М. Грушевського закордонними українознавцями протягом 1940-1980-х рр.;
- досліджено особливості обговорення історіографічних поглядів М. Грушевського в українському закордонному інтелектуальному середовищі з урахуванням неоднорідності його суспільно-політичного та культурно-ідеологічного ландшафту;
- реконструйовано ювілейну грушевськіану у всіх її історіографічних проявах (заходи, історіографічний репертуар, дискусії);
- відтворено становлення й ускладнення грушевськознавчого дискурсу протягом 1968-1989 рр.;

- осмислено головні форми та прояви впливу широкого спектру позанаукових факторів на обговорення спадщини М. Грушевського.

Уточнено:

- історіографічний та джерелознавчий доробок теми;
- понятійно-термінологічний апарат означеної проблеми;
- дисциплінарну структуру грушевськознавства.

Отримали подальший розвиток:

- уявлення про особливості міжособистісних взаємин у середовищі закордонних інтелектуалів досліджуваного півстоліття;
- розуміння логіки поступу української історичної науки на вигнанні, ускладнення її проблемно-тематичного поля;
- аналіз широкого спектру проблематики рецептивної грушевськіани – мотивації наукового пошуку, фактів творчої біографії інтелектуалів, проявів ідеологізації історіографічного дискурсу тощо;
- характеристики особливостей протікання українознавчих дискусій у «вільному» світі.

Практичне значення результатів дисертаційної роботи визначається новизною постановки дослідницьких завдань та відповідністю потребам сучасної української історіографії. Її матеріали, положення й узагальнення збагачують уявлення про розвиток української історичної науки в другій половині ХХ ст., поглиблюють знання про особливості грушевськознавчих дискусій в діаспорі, сприяють артикуляції нових питань, які потребують уваги фахівців. Проаналізовані в роботі сюжети розвитку української національної історичної думки виступають підставою для аналітичного прогнозування її поступу в сучасних умовах. Зафіксований досвід популяризації здобутків української гуманістики в західному світі сприятиме вдосконаленню сучасної стратегії вчених у цьому напрямку. Висновки дисертаційної роботи можуть бути використані при підготовці синтетичних і дидактичних праць з історії української історичної науки другої половини ХХ ст., культурології та наукознавства, розробці спецкурсів з грушевськознавства, укладанні бібліографічних покажчиків тощо.

Особистий внесок здобувача. В опублікованих у співавторстві з професорами В.В. Тельваком та Ю.С. Степанчуком статтях дисертанту належить опрацювання та написання тексту статті на основі спільно розроблених ідей.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертації обговорювалися на наступних наукових конференціях та семінарах: науковій меморіальній конференції, присвяченій 155-літтю від дня народження Михайла Грушевського (Київ, Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського, 29 вересня 2021 р.), XXXIII-ій березневій науковій сесії осередку Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Черкасах (Черкаси, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 14 квітня 2022 р.), Міжнародній науковій конференції «Третій Черкаській історіографічний симпозіум» (Черкаси, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 28-29 квітня 2023 р.), звітних наукових конференціях викладачів та здобувачів вищої освіти історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Дрогобич, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2021 р., 2022 р., 2023 р.) та ін.

Публікації. Результати дисертації відображено у 8 публікаціях, з яких 6 містяться у наукових фахових виданнях України, включених до категорії «Б»; 1 – у виданні, проіндексованому у базах даних Web of Science Core Collection та Scopus; 1 – у збірці матеріалів наукової конференції. Загальний обсяг публікацій – 8,1 друк. арк.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури. Текст дисертації – 210 сторінок, список використаних джерел і літератури – 38 сторінок (459 найменувань).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ

Рецепція спадщини Михайла Грушевського в українській закордонній історіографії 1940-1980-х років до сьогодні не знайшла цілісного та всебічного наукового осмислення. Поряд із цим, артикуляції обраної нами проблеми як самостійної передували тривалий період накопичення різнопланової інформації та опрацювання її окремих аспектів у науковій літературі. Тож першим кроком дослідження визначених у вступній частині історіографічних завдань повинно стати ґрунтовне узагальнення наявної грушевськiани в аспекті зацікавлення її авторів проблематикою української закордонної соціогуманітаристики, як також виявлення й опрацювання всієї сукупності різнопланових джерел та конструювання теоретичної моделі інтерпретації отриманих фактів. Вирішенню цих історіографічно-джерелознавчих і методологічних проблем присвячено перший розділ.

1. 1. Історіографія проблеми.

В історіографії окресленої проблеми доцільно виокремити два окреси, що загалом відповідають запропонованій Любомиром Винарем періодизації грушевськoзнавчих студій [388]. Перший стосується самого досліджуваного періоду і охоплює 1940-1980-і роки. У цей час поодинокі аспекти становлення та проблемно-тематичної розбудови грушевськoзнавчих студій в українській закордонній гуманітаристиці аналізували самі активні учасники тогочасного історіографічного процесу. Найчастіше це відбувалося у критико-рецензійному жанрі або з нагоди ювілейного підсумування діяльності пов'язаних з дослідженням спадщини М. Грушевського інституцій (насамперед, Українського історичного товариства та журналу «Український історик»). Особливістю тогочасної рефлексії є її інтерактивність: українські закордонні грушевськoзнавці активно дискутували стосовно стану та перспектив процесу осмислення феномену М. Грушевського як національного діяча. Другий період – сучасний, що охоплює роки від появи перших об'єктивних студій про М. Грушевського в Україні на

зламів 1980-1990-х рр. і до сьогодні. Чимала увага до діаспорної грушевськiани протягом останньої третини століття зумовлена загальним сталим інтересом до спадщини закордонних українознавців, в якій слушно вбачають інтелектуальний чин, що дозволив зберегти і поглибити на чужині національні академічні традиції першої третини ХХ ст. в часи панування у Східній Європі комуністичного експерименту, щоб згодом відновити їх на материкових теренах після проголошення державної незалежності. Солідний історіографічний досвід діаспорних грушевськознавців одноставно визнається відправним пунктом для подальшого осмислення різнопланової спадщини автора «Історії України-Руси» в сучасних умовах стрімкого розширення джерельної бази та зміни методологічних парадигм. Все це спричинило потребу глибокого всебічного осмислення української закордонної грушевськiани.

Перша спроба аналізу діаспорної грушевськiани належить рецензентам присвячених автору «Історії України-Руси» книжкових видань. Саме в критичних оглядах на монографії Любомира Винара [9, 271], Томаса Приймака [164], Миколи Галія [180] та ін. закордонних авторів подибуємо не тільки оцінки тієї чи іншої праці з перспективи стану і завдань грушевськознавчого поступу, але й ширші спостереження дисциплінарного плану.

Особливо багато таких рефлексій було наведено в контексті оцінок студій засновника наукового грушевськознавства Л. Винара, який у досліджуваний період найбільше спричинився до проблемно-тематичної розбудови, джерельного поглиблення та теоретичного узasadнення присвячених авторові «Історії України-Руси» студій. Рецензенти одноставно підносили новаторський за постановкою проблем характер праць кентського професора, вказували на їхню вичерпну джерельну аргументацію, високу методологічну культуру тощо. В метафоричному сенсі зауважувалося, що Л. Винар постає цілою грушевськознавчою інституцією в одній особі. Наприклад, рецензуючи укладений вченим біо-бібліографічний покажчик, Яків Шумелда зазначив: «Історик Любомир Р. Винар не міг знайти бібліотеки або інституту М. Грушевського. Їх ще немає. Йому довелося бути мозольним будівничим, який з наявних або

прихованих частин будівельного матеріалу мусів власними зусиллями будувати велику і суцільну бібліографічну будову» [340, с. 152]. Відзначимо, що з часом слава Л. Винара як найбільш крупного знавця життя та діяльності М. Грушевського лише зміцнювалася від праці до праці. Так, у своєму критичному огляді О. Домбровський зауважив: «Здається, мабуть, не помилимося, коли скажемо в дусі строго наукового об'єктивізму, що Любомир Винар є під сучасну пору найкращим знавцем широкої проблематики Грушевськіяни не лише в діяспорі, але в цілому масштабі всеукраїнської науки [...]» [126, с. 2].

Поряд із вповні заслуженими піднесеними оцінками, оглядачі праць Л. Винара подекуди вказували й на перспективи подальшого опрацювання піднятих ним проблем, що становили своєрідні завдання для наступних поколінь грушевськознавців, яким пощастить зануритися в материкові архівні колекції. Характерною у цьому плані була, наприклад, рецензія О. Домбровського на книгу Л. Винара «Михайло Грушевський і Наукове Т-во ім. Тараса Шевченка 1892-1930». Вказавши на ретельність опрацювання літератури та влучні авторські спостереження, О. Домбровський разом із тим окреслив завдання для майбутніх дослідників. «Коли б у майбутньому прийшлося перевидати згадану працю, то було б вказаним узгляднити більше діяльність М. Грушевського на терені історично-філософської Секції та в крузі Його історичної школи на галицькому ґрунті, бо про це небагато тут сказано», – резюмував рецензент [116, с. 4].

Діагностуючи стан грушевськознавчої рефлексії у вільному світі, закордонні інтелектуали зверталися також до проблеми сприйняття спадщини автора «Історії України-Руси» за «залізною завісою». Вони одностайно відзначали, що М. Грушевський перетворився для радянських суспільствознавців на об'єкт послідовного інтелектуального іншування. На їхнє справедливе переконання, це свідчило про дієвість спадщини визначного історика для боротьби з імперськими амбіціями новітніх колонізаторів наших теренів. Наприклад, звертаючись до стану грушевськознавчого знання з нагоди відзначення півстоліття смерті автора «Історії України-Руси», Л. Винар серед

іншого відзначив: «Тепер коротко згадаємо про справу дослідів М. Грушевського в українській советській історіографії після Другої світової війни. Українські советські історики працюють у повній залежності від директив комуністичної партії і тому їхні праці відзеркалюють цю партійну лінію. До творчої спадщини Грушевського вони ставляться негативно і наявно її фальсифікують» [50, с. 9].

В критико-бібліографічному ключі про стан закордонного грушевськознавства нерідко рефлектували радянські суспільствознавці, роблячи це, за влучним спостереженням Михайла Ждана, «згідно з вимогами партії» [146, с. 110]. Ця погромна за своєю суттю робота, що нічого спільного не мала з науковим аналізом, велася паралельно з тотальним нищенням започаткованої М. Грушевським історіографічної традиції. Загалом, ставлення радянських суспільствознавців до доробку закордонних грушевськознавців позначене відвертою брутальною заідеологізованістю на сталінсько-марксистському ґрунті. Оскільки концептуальні засади й історіографічна практика творців радянської грушевськіани на сьогодні досліджені [406, 454, 455], ми докладно не зупинятимемося на цьому сюжеті.

Подекуди про стан діаспорного грушевськознавства йшлося під час роботи присвячених Великому Українцю конференцій. Для дослідників конференційні доповіді цікаві тим, що дозволяють виразно простежити оціночну динаміку розвитку закордонної грушевськіани. Так, у своїй доповіді на урочистій конференції Української Вільної Академії Наук в Нью Йорку в Колумбійському університеті, що відбулася 19 грудня 1954 р. з нагоди його 200-ліття і водночас була присвячена двадцятим роковинам смерті М. Грушевського, патріарх української еміграційної історіографії Олександр Оглоблин аргументовано вказав на незначне зацікавлення його колег у вільному світі спадщиною автора «Історії України-Руси». Він із прикрістю ствердив, що наукове вивчення діяльності і творчості М. Грушевського практично занедбане: «[...] Ні монографій, ні розвідок поважних, йому присвячених! Ні ознайомлення молодшого покоління українства з Тим, хто так присвятився українству й не тільки свого покоління» [245, с. 1].

Значною мірою подібну невтішну ситуацію Л. Винар змальовував у своєму виступі через десять років. Він вказав, що перед українськими науковцями і взагалі перед українською спільнотою на вигнанні виринає одне засадниче питання: як поставилися ми і наші попередники до наукового вивчення творчої спадщини і життя Михайла Грушевського? Чи наші наукові установи, для яких Михайло Сергійович віддав свої творчі сили, подбали про видання і опрацювання відповідних праць, в яких об'єктивно були б досліджені окремі етапи його діяльності і проаналізована його творчість? Ці питання, твердив засновник грушевськознавства, набирають ще більшої ваги у світлі теперішнього ставлення до М. Грушевського радянської влади, яка вважає його за найбільшого ворога комуністичного режиму в Україні. Там, наголошує Л. Винар, його твори заборонені, а ім'я стало символом т. зв. «буржуазного націоналізму», відтак боротьба проти ідей М. Грушевського в поневоленій Україні посилюється і набирає ще більшої гостроти. «На превеликий жаль приходиться ствердити, що українські наукові установи й українські вчені занедбали у великій мірі ділянку «Грушевськознавства» і не зуміли підготувати бодай мінімального плану для систематичного вивчення його життя і творчості, – підсумовує автор допису. – Саме тому Українське Історичне Товариство і «Український історик» вирішили започаткувати систематичне вивчення діяльності і творчості М. Грушевського. Перші кроки вже зроблено» [61, с. 5–6].

Втім, ще через десять років історіографічна ситуація помітно змінилася. Окреслюючи здобутки закордонних інтелектуалів з нагоди відзначення півстоліття смерті патріарха української гуманітаристики, Л. Винар був помітно оптимістичнішим у своїх оцінках. Він справедливо відзначив, що створені ним часопис і наукове товариство докорінно змінили стан справ із вивченням життя та діяльності автора «Історії України-Руси». З цього приводу Л. Винар інформував, що грушевськознавство, як окрема наукова ділянка українознавства народилися доволі пізно і її генеза пов'язана безпосередньо із появою «Українського історика» і науковою діяльністю Українського історичного товариства. Діагностуючи кондицію грушевськознавчого дискурсу меморіального року,

Л. Винар із повним знанням ситуації відзначив: «Тепер стоїть перед нами питання сучасного стану дослідів життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського. Що зроблено? На це питання можемо сказати, що зроблено відносно мало, але стан цієї ділянки українознавства не є такий трагічний, як був він в 1950-их і раніших роках. Завдяки діяльності УІТ і появи «Українського Історика» поставлено твердий фундамент під систематичне вивчення діяльності М. Грушевського» [50, с. 14].

Не менш проникливим аналіз діаспорного грушевськознавства був у працях, присвячених діяльності провідних закордонних інституцій, що визначили своїм завданням систематичне дослідження життя та діяльності автора «Історії України-Руси». Йдеться про два інституційні дітища Л. Винара – заснований у 1963 р. журнал «Український історик» та створене двома роками пізніше Українське історичне товариство. Власне з нагоди десятилітнього та двадцятилітнього ювілеїв цих інституцій прозвучали оцінки з приводу їхнього внеску до розбудови історіографічного напрямку, сфокусованого на осмисленні спадщини Великого Українця. Здебільшого вони належали самому творцеві згаданих інституцій. Так, з нагоди десятиліття появи «Українського історика» Л. Винар започаткував розуміння часопису як наукової трибуни грушевськознавства. Він пригадував, що саме його видання час від часу виходило у вигляді спеціальних або ювілейних випусків, наповнених грушевськознавчим матеріалом. Особливо важливим для започаткування цієї традиції він вважав рік столітнього ювілею визначного вченого. «У 1966 році появилoся ювілейне число, присвячене 100-літтю з дня народження М. Грушевського, – писав Л. Винар. – Треба підкреслити, що ювілейний випуск цього числа «Українського Історика» був єдиним українським науковим виданням з нагоди цієї знаменитої річниці. Взагалі на сторінках журналу появилися численні статті, присвячені життю і творчості нашого найвидатнішого історика» [54, с. 21].

Перетворення «Українського історика» на медійну трибуну академічного грушевськознавства покликало до життя історіографічну традицію створення оглядів матеріалів, присвячених авторові «Історії України-Руси» на його

сторінках. Зазвичай це робилося з нагоди «круглих» дат самого видання. Уперше таке підсумування зробив О. Домбровський з нагоди відзначення десятиліття часопису. Він звернув увагу колег на той факт, що одним з основних питань порушеної на сторінках «Українського історика» широкої історичної й історіографічної тематики являється науково-дослідна й науково організаційна, а згодом і громадсько-політична діяльність одного з творців модерної української історіографії. Вказуючи на важливість такого проблемно-тематичного пріоритету, автор статті слушно зазначив: «Нігілістичне становище представників підсоветської історіографії до концепцій М. Грушевського й його школи тим більше зобов'язує представників вільної української історичної науки на Заході, зорганізованих в УВАН, НТШ і особливо в Українському Історичному Товаристві та заангажованих активно на сторінках «Українського Історика», до присвячування особливої уваги постаті й діяльності цього нашого найбільшого історика. Тому на протязі десятиох років виходу в світ «Українського Історика» появилось на його сторінках досить багато матеріалу про М. Грушевського [...]» [120, с. 29]. Далі історіограф докладно зреферував згаданий матеріал, поділивши його на такі тематичні блоки: науково-дослідний, науково-організаційний, біо-бібліографічний, громадсько-політичний та епістолографічний.

Подібними важливими історіографічними рефлексіями були сповнені й праці, відведені аналізу діяльності чоловічої грушевськознавчої інституції – Українського історичного товариства. Так, цікаві спостереження стосовно грушевськознавчого пошуку, веденого співробітниками створеного ним товариства, містилися в дописі Л. Винара, присвяченому 120-літтю від дня народження Великого Українця. Він вказав, що відзначення цього ювілею неодмінно тягне за собою певне підсумування проробленої праці в ділянці студій над систематичним науковим осмисленням життя, діяльності й творчості М. Грушевського. Творець нової дисципліни вкотре пригадав сучасникам, що її народження безпосередньо в'яжеться зі створенням і діяльністю Українського історичного товариства, яке попри більш ніж скромні фінансові засоби в цілому добре вив'язується зі своїх зобов'язань в ділянці грушевськознавства. Цю тезу

автор допису підкріпив переліком важливих проєктів, що їх члени УІТ реалізували протягом двох років (1984-1986) і які значно поширюють тематичний спектр грушевськознавства. З огляду на це, кентський професор вперше в історіографії атестував створену ним інституцію «центральною українською установою, яка займається систематичним дослідженням М. Грушевського і його доби». Що важливо, поряд із діагностикою актуального стану історіографічних студій у започаткованій ним інституції, Л. Винар традиційно окреслив нагальні дисциплінарні завдання: «Дальший розвиток грушевськознавства безпосередньо в'яжеться з двома постулатами: збільшення числа грушевськознавців [...], розбудови задовільної матеріальної бази [...] і продовження дальшого видання творів М. Грушевського українською, англійською і іншими мовами, а також видання фундаментальних праць, присвячених його діяльності і творчості» [72, с. 2].

Поряд зі згаданими вище історіографічними рефлексіями загальнодисциплінарного плану, в досліджуваний період з'являлися студії, сфокусовані на обговоренні поодиноких проблемних сюжетів діаспорної грушевськіани. При цьому найбільше уваги закордонні інтелектуали присвятили питанню видання «Історії України-Руси» М. Грушевського англійською мовою. Як відомо, попри загальне визнання національної вагомості цього проєкту, як і його щедрої фінансової підтримки з боку широких кіл українців, справу так і не вдалося втілити в життя, тож її фактична реалізація дісталася в спадок вже наступному поколінню гуманітаріїв.

В цій безнадійно заплутаній навіть для причетних до справи діаспорних діячів ситуації в розлогій статті на сторінках «Українського історика» спробував розібратися Петро Стерчо. На час написання розвідки він був головою Секції історії України НТШ (після смерті її засновника М. Стахів) і за посадою водночас очолював Комісію англомовного видання «Історії України-Руси». Розлого цитуючи справочинну документацію НТШ, П. Стерчо запропонував читачеві докладну реконструкцію цілої справи. Завдяки йому ми дізнаємося, що на середину 1980-х років були цілком підготовлені до друку перші чотири томи

головного твору М. Грушевського, на які громадськість склала необхідні пожертви. Попри це, з невідомих авторів причин ціла справа гальмувалася від року до року й так і не була фіналізована до кінця 1980-х рр. Не можучи з'ясувати дійсних винуватців хронічного затягування публікації англійською мовою «Історії України-Руси», П. Стерчо назвав цілу справу «містерією».

Також у своїй статті дослідник вперше в закордонній історіографії докладно проаналізував рацію противників видання, найбільш послідовним з яких був Богдан Корчмарик. Саме він, за словами автора, розгорнув широку «листовну кампанію». Її метою було переконати лідерів думок закордонних українців, що праця М. Грушевського внесе ще більшу плутанину до свідомості англомовного дослідника, адже в ній нібито виразно не відсепаровано український та російський історичні процеси. Полемізуючи з такими історіографічними оцінками «Історії України-Руси», П. Стерчо також висвітлив полеміку між прихильниками і противниками англомовного видання. Цікаво, що попри доволі гострі оцінки на адресу скептиків доцільності популяризації спадщини М. Грушевського англійською, ніхто публічно у пресі не відповів на закиди П. Стерчо [305].

Втім, не всі українські інтелектуали на вигнанні в міру своїх можливостей докладалися до поглиблення грушевськознавчої рефлексії. З чималим скепсисом дисциплінарну ініціативу Л. Винара та його колег по УІТ і «Українському історичному» сприйняли представники українського націоналістичного середовища, що здебільшого перебувало під впливом праць Дмитра Донцова. Як відомо, він ще від початку ХХ ст. позиціонував себе ідейним антиподом М. Грушевського [443, с. 182, 223, 249, 250]. Власне в руслі донцовського заперечення національно-державної вагомості спадщини визначного історика створював свою публіцистику знаний державний діяч доби УНР та на еміграції, ідеолог модерного українського націоналізму, літературознавець, журналіст і публіцист Роман Бжеський, який найчастіше виступав під псевдонімом Роман Млиновецький. В двотомовій праці «Нариси з історії Українських Визвольних Змагань 1917-1918 рр.» він багаторазово із докором відзначав, що «протягом кількох десятиків років певні кола ідеалізують проф. М. Грушевського та період У. Ц. Р.». Відновлюючи

в дусі публіцистики Д. Донцова численні «москвофільські» сюжети в «Історії України-Руси», публіцист закинув цілій українській еміграції «неостуджену любов до російського ліберала». Власне її проявом він вважає бажання частини закордонних українознавців перевидати англійською головний твір М. Грушевського. Втім, українська громада на вигнанні поступово відмовлялася від властивого націоналістам чорно-білого бачення доби Визвольних змагань, дедалі більше цікавлячись нюансованишими інтерпретаціями. Тож Р. Бжеському залишалося лише нарікати на «намагання гальванізувати цього покійника [М. Грушевського] й поставити на педестал, щоб за допомогою ще одного «авторитета» далі зміцнювати й ширити москвофільство на еміграції» [226, с. 47].

Підсумовуючи саморефлексію українського закордонного українознавства в аспекті зацікавлення його представниками спадщиною М. Грушевського вкажемо на чималу інтенсивність історіографічного діалогу. Перебуваючи безпосередньо в процесі інтелектуального пошуку, діаспорні українознавці жваво реагували на здобутки колег, корегуючи власні дискурсивні практики. Ці явища набули системності із впровадженням нової українознавчої дисципліни – грушевськознавства, а також заснуванням в США журналу «Український історик» та Українського історичного товариства. Перевагою цього періоду була відкритість та безпосередність історіографічної рефлексії, її насиченість багатьма нюансами, що робить проаналізовані вище матеріали важливими документами тієї інтелектуальної доби. Недоліки тогочасної рефлексії були продовженням щойно названої переваги: перебуваючи в процесі дослідницького пошуку, діаспорні українознавці об'єктивно не могли охопити рефлексією цілісність історіографічного процесу, інтегральною частиною якого вони були. Наслідком цього була чимала фрагментарність і вибірковість зацікавлення феноменами діаспорного грушевськознавства, зазвичай «ювілейна» циклічність історіографічного інтересу. Завдання ж комплексного аналізу діаспорної грушевськіани реалізували дослідники, що працювали в нових умовах об'єднання

зусиль представників діаспорної та материкової історіографії, що уможливило проголошення української незалежності [379].

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. наукове грушевськознавство, як і українська історіографія загалом, вступили в нову стадію свого розвитку [388, с. 27]. На шпальтах українських радянських видань розпочалося складне протистояння з партійними суспільствознавцями за реабілітацію імені М. Грушевського. В цій боротьбі патріотично налаштованим материковим гуманітаріям чималою інтелектуальною підмогою стали напрацювання діаспорних колег. Тож закордонне українознавство, втім і його грушевськознавча складова, опинилися у фокусі інтенсивної уваги материкових дослідників як об'єктивний орієнтир у подальших наукових реконструкціях. Органічною частиною такого значного зацікавлення була увага до дисциплінарного становлення грушевськознавства протягом 1940-1980-х рр.

В розрізі нашого тематичного зацікавлення найбільшу увагу українознавців останніх тридцяти років привертала провідні інституції діаспорного грушевськознавства – журнал «Український історик» і Українське історичне товариство. До проблеми осмислення грушевськіани на сторінках «Українського історика» в наш час зверталися практично всі історіографи, що досліджують життя та діяльність Великого Українця. Публікації про нього в діаспорному часописі слушно вважаються початком наукового осмислення багатьох грушевськознавчих сюжетів. Спеціально ж грушевськіану на шпальтах часопису в діаспорний період його функціонування аналізували такі відомі українські історіографи, як Любомир Винар [387], Ігор Гирич [396], Людмила Сакада [429, с. 226–234], Віталій Тельвак [437] та ін.

Найбільш джерельно узасадненими виявилися численні дописи самого творця часопису, зібрані у відомій збірці його статей «Український історик»: 40 років служіння науці, 1963-2003». Залучаючи малознані документи (насамперед, епістолярій, спогади та редакційне справочинство), Л. Винар від першої особи з багатьма цікавими нюансами відтворив процес перетворення його журналу на трибуну академічного грушевськознавства.

Окреслюючи завдання свого часопису в закордонному українознавстві, вчений відзначив: «УІТ і «Український Історик» прийняли історичну схему Грушевського (з певними доповненнями), як схему наукової української історіографії і старалися впровадити її в світову історіографію в протизагадо до російської та советської схем історії Росії і Східної Європи, які фальсифікували історію України» [387, с. 346].

Подібно до спостережень засновника грушевськознавства сучасні материкові дослідники також одностайно відзначають, що його медійне дітище від моменту заснування перетворилося на авторитетну академічну трибуну створеної ним українознавчої дисципліни, з якою мали за честь співпрацювати декілька поколінь українознавців. Осмислюючи грушевськознавчу місію часопису, І. Гирич, наприклад, відзначав: «Журнал Українського Історичного Товариства вже з перших чисел заманіфестував своє історіографічне кредо: бути продовжувачем найкращих традицій української історіографії, підвалини котрої закладав М. Грушевський, забезпечувати тяглість наукової традиції, поборювати нігілізм тогочасного українського наукового світу у ставленні до праць М. Грушевського, його історичної школи. Це були часи, коли ім'я нашого найбільшого історика не тільки плямувалося на батьківщині й вживалося лише з негативними епітетами та наличниками, але й на Заході перекручувалося й примітизувалося представниками т. зв. державницької школи, українськими політиками різних напрямків» [396, с. 102].

Цілком суголосною зі щойно наведеною була й історіографічна оцінка Людмили Сакади, висловлена в її монографії про «Український історик»: «Активною позицією у відстоюванні чесного імені Михайла Грушевського саме у той час, коли воно з політичних причин замовчувалося в Україні, багатосторонньою розробкою цієї теми силами багатьох дослідників з діаспори й України журнал «Український історик» небезпідставно здобув серед науковців заслужену славу «журналу грушевськознавства», закріпив за собою науковий пріоритет у цьому напрямку досліджень» [429, с. 234].

Не менший внесок у розвиток діаспорного грушевськознавства належить

іншому неодноразово згадуваному інституційному дітищу Л. Винара – Українському історичному товариству. Дослідники справедливо атестують УІТ «товариством грушевськознаців», що стало вправним модератором сфокусованої на постаті визначного історика науково-дослідної діяльності, об'єднавши у своєму складі практично більшість еміграційних історіографів. З огляду на це, інституційному феномену УІТ присвячено чимало публікацій останнього тридцятиліття. Найбільш предметно про грушевськознавчий напрямок діяльності УІТ писали його засновник Любомир Винар [395, с. 11–49], Руслан Пиріг [420], Алла Атаманенко [381] та ін. В їхніх працях вповні солідарно вказувалося на провідну роль співробітників УІТ у розбудові грушевськознавства як міждисциплінарної галузі.

Подібно до того, як це було у вищезгаданому випадку з «Українським істориком», стосовно УІТ також найбільш контекстуальна студія з виразним мемуарним забарвленням належала перу його засновника. У збірці історіографічних нарисів «Українське Історичне Товариство. 1965–2000. Статті і матеріали» Л. Винар надзвичайно докладно, з численними невідомими широким колам дослідників сюжетами, відтворив інституційне становлення УІТ, органічно пов'язавши його з дисциплінарним оформленням грушевськознавства [394]. Кентський професор на численних фактах довів визначальність внеску членів Товариства у розбудову багатьох сегментів створеної ним українознавчої галузі. Пригадуючи події середини 1960-х рр., він відзначав: «Як ініціатор і організатор цих двох починів [«Український історик» і Українське Історичне Товариство – авт.] окрему увагу я і мої співробітники звернули на грушевськознавство, яке до того часу не мало свого журналу, своїх наукових трибун. Саме «Український історик» і УІТ дали відповідну і потрібну організаційну структуру цій новій ділянці дослідів, а журнал, значною мірою, сповняв функцію часопису грушевськознавства» [390, с. 84].

Найбільш масштабна реконструкція історії УІТ на сьогодні належить дослідниці з Острога Аллі Атаманенко. В своїй ґрунтовній монографії вона дослідила передумови та початки діяльності першого на вигнанні товариства

українських істориків, охарактеризувала організаційні основи діяльності УІТ, з'ясувала участь членів Товариства у форумах української та світової науки, опрацювала різнопланову видавничу працю УІТ-івців тощо. При цьому А. Атаманенко присвятила окрему увагу становленню та розвитку грушевськознавства в закордонній українській соціогуманітаристиці, аргументовано вказавши на провідну роль засновника УІТ та його колег по Товариству у справі розбудови молодого українознавчої дисципліни [380, с. 503–538].

Поряд з інституційною проблематикою, сучасні вчені осмислюють діаспорну грушевськіану також крізь призму історіографічної персоналістики. Відзначимо, що на сьогодні практично всім скільки-небудь помітним закордонним грушевськознавцям відведено дослідницьку увагу. Очікувано, що у фокусі історіографічного інтересу перебуває постать самого творця міждисциплінарної галузі Л. Винара. В досліджуване тридцятиліття розвідки про заслуженого діяча української науки з'являлися здебільшого з нагоди його ювілейних і меморіальної (2017) дат. Їхніми авторами найчастіше були співробітники засновника грушевськознавства О. Домбровський [407], О. Баран [385], Ю. Макар [383], І. Гирич [396], А. Атаманенко [384, 378], В. Тельвак [444] та ін. Вони одностайно відзначали новаторський характер історіографічних ініціатив Л. Винара з обґрунтування потреби запровадження, проблемно-тематичної розбудови й теоретичного узасаднення наукового грушевськознавства.

Поряд із загальними нарисами інтелектуальної біографії Л. Винара, на сьогодні здійснено декілька спроб спеціального з'ясування особливостей його грушевськознавчого дискурсу. Вперше серед сучасних дослідників комплексно до цієї теми звернувся І. Гирич. Він стереоскопічно відтворив розбудову кентським професором багатьох сегментів заснованої ним міждисциплінарної українознавчої галузі, слушно відзначивши, що саме в руслі пропозицій вченого значною мірою розвивається материкове грушевськознавство після здобуття незалежності. Окреслюючи роль старшого колеги у розвитку сучасного грушевськознавства, І. Гирич слушно відзначив: «Без перебільшення можна стверджувати – без праць

Л. Винара із здобуттям незалежності історикам сучасної України довелося б починати дослідження постаті М. Грушевського практично з нуля, піднімаючи цілину невідомого, не маючи необхідних теоретичних дороговказів. А так численні праці голови УІТ складають міцний фундамент грушевськознавства, бо Л. Винар своїм почином з'ясував усі найголовніші теоретичні питання й проблеми цієї важливої ділянки українознавства» [400, с. 119, 401].

До важливої проблеми внеску Л. Винара в теоретичне обґрунтування грушевськознавства з нагоди 70-ліття вченого звернулися М. Ковальський та А. Атаманенко. Вони послідовно реконструювали історіографічні новації кентського українознавця з окреслення дефінітивних означень створеної ним дисципліни, грушевськознавчої періодизації, визначення теоретико-методологічних засад нової галузі тощо. З цих та інших наукознавчих питань, слушно вказують дослідники, погляди Л. Винара і по сьогодні визнаються актуальними. У підсумку автори відзначили: «Опрацювання ним теоретичних засад науки грушевськознавства, бачення дальших перспектив її розвитку, на яких Л. Винар неодноразово наголошував, сприяє розвиткові досліджень життя, діяльності і творчості найвидатнішого історика України, дальшим архівним пошукам, об'єктивному джерельному висвітленню М. Грушевського та його доби» [410].

Найновіша спроба аналізу грушевськознавчої спадщини Л. Винара міститься у розвідках Анастасії Хеленюк. Острозька дослідниця, яка є авторкою дисертаційної праці про визначного дослідника [450], всебічно з'ясувала його фундаментальний внесок у справу вивчення життя та діяльності Великого Українця. У підсумку вона дійшла до аргументованого висновку, що праця Л. Винара, присвячена дослідженню життя та діяльності М. Грушевського, становить найсоліднішу частину його багатогранної творчості. Адже він написав наукові дослідження про окремі періоди громадсько-політичної і наукової діяльності М. Грушевського, історіографічні нариси про творчість історика, проаналізував і опублікував чималу кількість архівних матеріалів, зрештою, упорядкував бібліографію автора «Історії України-Руси». Поряд із цим,

наголошує дослідниця, Л. Винар сформулював і теоретично обґрунтував саме поняття грушевськознавства, як нової галузі, що базується на своїй дисциплінарній структурі, методології наукового пошуку і джерельній базі, яка постійно зростає [451]. Все це перетворює грушевськознавчу спадщину дослідника на надалі актуальну класику сучасної історіографії. Разом із тим відзначимо, що попри зацікавлену увагу до грушевськознавчої спадщини Л. Винара, на сьогодні відчувається нестача монографічного опрацювання цієї теми, де б грушевськіана заслуженого історика була проаналізована з урахуванням чималої кількості джерел та в широкому контексті розвитку української історіографії ХХ – початку ХХІ ст.

Чимало на сьогодні написано й стосовно грушевськіани іншого визначного представника української закордонної історіографії – Олександра Оглоблина. Вперше комплексно до цієї проблеми звернувся його молодший приятель і колега по багатьох культурно-наукових проєктах Л. Винар. З властивою собі джерельною ретельністю та мемуарними пасажами, вчений охарактеризував непрості взаємини двох чоловік діячів української науки 1920-х рр. [389]. Незважаючи на це, наголошує Л. Винар, складні міжособистісні проблеми не завадили О. Оглоблину після виїзду на еміграцію стати невтомним захисником спадщини Великого Українця від її профанації як представниками еміграційного націоналістичного середовища, так і радянськими суспільствознавцями. Необхідність постійного аргументованого утвердження непересічності національного служіння М. Грушевського перетворила О. Оглоблина на одного з найбільш проникливих інтерпретаторів його історіографічної спадщини. Підсумовуючи грушевськіану старшого колеги, Л. Винар писав: «Він належав до тих нечисленних представників історіографічної державницької школи, що намагався об'єктивно відтворити життя і діяльність історика, без огляду на його особисті непорозуміння з М. Грушевським» [71, с. 87].

До цікавої проблеми грушевськознавчих праць О. Оглоблина та сторінках авторитетного в закордонному українознавстві часопису «The Ukrainian Quarterly» в своїй статті звернувся Володимир Стойко [434]. Історіограф відтворив

новаторський характер поглядів визначного вченого на творчу спадщину старшого колеги. В. Стойко слушно відзначив, що англomовна грушевськіана О. Оглоблина виконувала важливу місію популяризації постаті Великого Українця у західному світі.

У поле зору сучасних історіографів потрапила грушевськіана ще одного активного діяча УІТ – Олександра Домбровського. Цю проблему висвітлила біограф знаного українського антикознавця Галина Клинова [408]. Дослідниця з'ясувала, що в грушевськіані О. Домбровського чільне місце займає вчення М. Грушевського про давню Україну – означеній проблемі вчений присвятив близько двох десятків наукових праць і низку наукових доповідей. Осмислюючи особливості грушевськoзнавчого дискурсу діяльного члена УІТ, Г. Клинова переконливо довела, що у його науковому доробку детально проаналізовано і доповнено погляди М. Грушевського на ключові проблеми давньої історії України, зокрема походження слов'ян, державний устрій, матеріальну і духовну культуру скіфів, роль антських племен в історичному розвитку українських земель тощо. О. Домбровський високо оцінив створення М. Грушевським схеми українського історичного процесу, якою було спростовано хибні концепції щодо походження держави східних слов'ян – Київської Русі. Загалом, підсумовує острозька дослідниця, вченому належить багатостороння і всебічна оцінка поглядів і методології видатного історика [409, 382, с. 248–249].

Чимало уваги спадщині М. Грушевського присвятив і діяльний член УІТ Марко Антонович. Його історіографічні погляди всебічно проаналізувала ще одна представниця острозького наукового осередку Світлана Годжал [405]. Фокусуючись на грушевськіані онука Володимира Антоновича, дослідниця довела, що загалом він написав вісім статей, присвячених різним аспектам життя та діяльності М. Грушевського, що з'явилися на сторінках «Українського історика» протягом 1969-1992 рр. С. Годжал з'ясувала, що в них розкривались міжособистісні зв'язки Великого Українця з різними науковими, громадськими та культурними діячами. Що важливо, ці розвідки переважно базувались на епістолярній спадщині та часто розкривали маловідомі факти з життя

М. Грушевського. Поряд із цим, М. Антонович дослідив фонди архіву УВАН і НТШ у Нью-Йорку і ввів до наукового обігу листування М. Грушевського та його сучасників. Завдяки цьому, підсумовує острозька дослідниця, було суттєво розширено джерельну базу грушевськознавства та досліджено маловідомі аспекти життєпису автора «Історії України-Руси» [404].

В сучасній науковій літературі доволі багато уваги відведено аналізу грушевськіани засновника і першого директора Українського наукового інституту Гарвардського університету (до 1989 р.) Омеляна Пріцака. При цьому найбільше історіографів приваблює проблема з'ясування мотивації написання та широкого обговорення відомої скандальної публікації знаного сходознавця, присвяченої столітнім роковинам М. Грушевського [278]. У розвідках І. Гирича [397], А. Портнова [423], А. Атаманенко [380, с. 521–525] та інших дослідників всебічно з'ясовано ідейно-політичний контекст появи цього публіцистичного виступу О. Пріцака, а також відтворено рецепцію висловлених ним спостережень у пізнішій українській історіографії.

Поряд зі згаданими представниками закордонного українознавства в США, у поле зору сучасних історіографів потрапляє також доробок представників інтелектуальної еміграції в Західній Європі. Так, об'єктом спеціального історіографічного аналізу стала грушевськіана ще одного визначного представника української закордонної соціогуманітаристики – Аркадія Жуковського. Біограф довголітнього голови НТШ у Європі Любов Корнійчук ретельно з'ясувала проблемно-тематичний діапазон його грушевськознавчих студій. Вона довела, що грушевськіана А. Жуковського була присвячена малодослідженим на той час сторінкам діяльності визначного історика. В своїх розвідках автор намагався залучати широке коло джерел, зокрема, праці та листи самого М. Грушевського. Надзвичайно важливим було також те, що історіограф поширював знання про автора «Історії України-Руси» у Франції і з цією метою видав франкомовну монографію про його життя та діяльність. У підсумку Л. Корнійчук вказала, що подекуди полемізуючи з М. Грушевським з окремих проблем нашого минулого та вказуючи на його прорахунки громадсько-

політичного плану, А. Жуковський вважав, що «провідна роль вченого і в науковому, і в політичному житті України не підлягає сумніву, а відтак його науковий доробок необхідно популяризувати за кордоном для поширення достовірних знань про українську історію на противагу офіційній радянській схемі» [412, с. 351].

Поряд із вищезгаданими інституційно-персоналістичними сюжетами, протягом останнього тридцятиліття доробок діаспорної грушевськіани розглядався також у проблемному ключі. Подібно до того, як це було у попередньому періоді грушевськознавства, спеціальне висвітлення отримала справа англomовного перекладу «Історії України-Руси», що виявилася одним із найбільш заплутаних сюжетів інтелектуальної історії закордонного українознавства. Спеціально до цієї проблеми на сторінках «Українського історика» звернувся свідок і активний учасник тих подій Л. Винар [391]. Спираючись на діловодну документацію діаспорних наукових інституцій, а також використовуючи спогади і листування сучасників, голова УІТ відтворив приховане від загалу протистояння між прихильниками і противниками англomовного перекладу «Історії України-Руси», в основі якого була дискусія про актуальність / застарілість історіографічних ідей та теоретико-методологічних пропозицій М. Грушевського. Сам Л. Винар обґрунтовано обстоював думку, що класичні студії ніколи не можуть застаріти, тож головний твір модерної української історіографії повинен бути перекладений якнайшвидше, щоб виконувати покладену на нього популяризаційну місію в англomовному світі. Відзначимо, що дискутуючі сторони розсудило саме життя: в наш час практично перекладена з необхідним науковим апаратом «Історія України-Руси» успішно сприяє подоланню в західному світі чималої кількості імперських упереджень стосовно минулого нашого народу.

Іншу важливу проблему діаспорного грушевськознавства – відзначення століття з дня народження М. Грушевського розглянула Надія Марченко [416]. Дрогобицька дослідниця загалом повно реконструювала генезу ідеї проголошення УІТ та його активними діячами «Року М. Грушевського», відтворила динаміку

конференційного руху та згадала ключові публікації, що були викликані вшануванням визначного історика. Разом із тим, у невеликій за обсягом статті Н. Марченко вимушено опустила численні історіографічні нюанси, що роблять її реконструкцію значною мірою схематичною.

Зрештою, відносуємо й поодинокі сучасні спроби узагальнення грушевськознавчої спадщини українських закордонних дослідників 1940-1980-х рр. Перша за часом такого роду спроба була здійснена Л. Сакадою з нагоди широкого відзначення 130-ліття від дня народження М. Грушевського. В її статті стисло, але разом із тим містко було визначено історіографічну місію діаспорних гуманітаріїв з усебічного осмислення спадщини Великого Українця, що стало необхідною об'єктивною передумовою захисту його імені перед нападками націоналістично орієнтованих закордонних інтелектуалів і радянських суспільствознавців [430].

На значно більшій джерельній базі та з урахуванням ширшого кола сюжетів закордонну грушевськіану узагальнила острозька дослідниця А. Атаманенко у згадуваній вище монографії про УІТ. В цій книзі розвитку діаспорного грушевськознавства відведено окремий останній розділ [380, с. 503–538]. Відзначаючи ретельність залученого історіографічного матеріалу і слушність висловлених авторкою спостережень, разом із тим вкажемо, що реконструюючи діаспорне грушевськознавство, дослідниця найбільш докладно зосередилася на історіографічних подіях до 1966 р. включно, а також на сучасному періоді. Таким чином, важливий в історії грушевськознавства окрес 1968-1989 рр. залишився висвітленим значною мірою побіжно. Ця обставина помітно актуалізує обрану нами тему дослідження.

Найновіша спроба узагальнення діаспорної грушевськіани представлена у монографії мариупольської дослідниці Наталі Романцової «Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії» [428]. Обравши надзвичайно складне для реалізації завдання дослідження всієї української грушевськознавчої рецепції від кінця ХІХ ст. і до сьогодні, історикиня вирішила обмежитися вибіркоким аналізом лише україномовної грушевськіани,

що з'явилася окремими виданнями чи на шпальтах академічної періодики. Таким чином з поля її зору практично випали численні грушевськознавчі публікації, розпорошені сторінками діаспорної періодики суспільно-політичного характеру, а також більшість текстів українських закордонних дослідників англійською, німецькою, французькою, польською та ін. мовами. Також дослідниця проігнорувала чималий пласт неукраїнської грушевськіани, яка нерідко поставала як реакція на праці співвітчизників автора «Історії України-Руси», будучи її проблемно-тематичним поглибленням чи полемічним запереченням. Така історіографічна селективність унеможливила авторці накреслити необхідне інтелектуальне тло осмислення різнопланової спадщини М. Грушевського, втім і закордонними українознавцями. Все це помітно збіднює реконструйоване Н. Романцовою історіографічне полотно та робить її висновки недостатньо аргументованими.

Підсумовуючи наші спостереження над сучасними студіями діаспорної грушевськіани вкотре відзначимо значну зацікавленість історіографів інтелектуальною спадщиною закордонного українознавства. Як свідчать наведені матеріали, історіографічним аналізом у наш час охоплено як поодинокі сюжети інституційного, персоналіїного та проблемно-тематичного плану, так і цілісність еміграційного грушевськознавчого дискурсу. Втім, враховуючи загальний високий рівень сучасного грушевськознавства, окреслені у вищезгаданих публікаціях аспекти діаспорної грушевськіани вимагають подальшого докладнішого осмислення та реінтерпретації з урахуванням постійно зростаючої джерельної бази. Для прикладу, надалі при вивченні діаспорної грушевськіани дослідники зазвичай фокусуються на дисциплінарній ініціативі Л. Винара 1966 р. та її історіографічних наслідках протягом наступних десятиліть, фактично маргіналізуючи потужний пласт присвячених визначному історичу публікацій, що з'явилися протягом 1940 – 1965 рр. Докладнішого осмислення також вимагає з'ясування впливу на дисциплінарне становлення грушевськознавства широкого відзначення століття Великого Українця у всіх його складових (обговорення ідеї і форм ювілейних заходів, конференційний рух, дискусії та обговорення тощо).

Цікавим науковим завданням видається й з'ясування історіографічної логіки ускладнення грушевськознавчого дискурсу протягом другої половини 1960-х – 1980-х рр. Врешті, досі не реалізовано комплексний підхід (аналіз) та синтез усієї сукупності грушевськознавчого доробку закордонних українознавців 1940–1980-х рр., що унеможливило повноцінно реконструювати грушевськознавчу рецепцію кінця ХІХ – перших десятиліть ХХІ ст. Все це у підсумку актуалізує наше завдання всебічного висвітлення української закордонної грушевськіани з урахуванням сформованої історіографічної традиції та постійно зростаючої джерельної бази.

1. 2. Характеристика джерельної бази.

Враховуючи сучасну традицію класифікації історіографічних джерел, що спирається на герменевтичні підходи та методику системно-структурного аналізу, виокремлюємо три головні джерельні комплекси: 1) «конкретний текст», який включає наукові матеріали, що відображають процес осмислення історіографічної і суспільно-політичної спадщини М. Грушевського у фаховому середовищі закордонних українознавців; 2) «великий текст» – усі історіографічні пам'ятки, що відбивають ставлення до різнобічної діяльності визначного вченого з боку інтелектуалів 1940-1980-х рр.; 3) «історико-культурний контекст» – сукупність матеріалів, які характеризують епоху й обставини інтелектуального життя закордонних українознавців від вибуху Другої світової війни і до здобуття Україною незалежності. Такий поділ, уперше теоретично обґрунтований Іриною Колесник[411, с. 37–38], а згодом неодноразово апробований на грушевськознавчому матеріалі [443, с. 16–18], видається оптимальним. Оскільки, як відзначила Галина Сварник, документальна основа грушевськознавства «загалом неоднорідна і включає великий діапазон джерел різних рівнів» [432], виокремлені вище джерельні комплекси уможливають охопити всю сукупність необхідних для реалізації завдань дисертаційного дослідження матеріалів. Потужна публікаторська діяльність закордонних і материкових дослідників протягом останніх десятиліть помітно розширила джерельну базу для осмислення

діаспорної грушевськіани, уможлививши більш глибоке та ширше контекстуальне тлумачення проблематики, пов'язаної з рецепцією спадщини Великого Українця закордоном протягом 1940-1980-х рр.

Зрозуміло, що перший комплекс джерел – найважливіший. Він розпадається на декілька видів: спеціальні статті, частини в узагальнювальних працях, а також монографії, присвячені аналізу вибраних аспектів наукової та суспільно-політичної спадщини М. Грушевського або ж її цілісному осмисленню; рецензії на численні наукові та науково-популярні праці про Великого Українця, передусім на монографічні грушевськознавчі студії, що отримували доволі оперативну реакцію на сторінках наукової та суспільно-політичної періодики; матеріали дискусійних обговорень тих чи інших грушевськознавчих проблем, що нерідко спалахували в закордонному українознавстві, сприяючи динамічному поступу діаспорної історіографії; бібліографічні покажчики діаспорної грушевськіани.

Серед зазначених праць найбільш кількісно значним історіографічним джерелом є статті, присвячені спеціальному осмисленню різноманітних аспектів життя та діяльності М. Грушевського. Протягом досліджуваного півстоліття практично кожного року з'являлися грушевськознавчі публікації. При цьому можемо відзначити певну ювілейну тенденцію – в роки вшанування українською громадою на вигнанні меморіальних (вперше відзначалося десятиліття з дня смерті вченого в 1944 р.) і уродинної дат таких публікацій ставало помітно більше. А після заснування журналу «Український історик» та створення УІТ, засновник яких ініціював проголошення у «вільному світі» 1966-го та 1984-го «Роками М. Грушевського», кількість грушевськознавчих текстів різного жанру у ці ювілейні роки вимірювалася десятками. До найбільш солідних віднесемо історіографічні статейні розвідки Д. Дорошенка, В. Дорошенка, О. Оглоблина, Б. Крупницького, Л. Винара, О. Домбровського та багатьох ін. Ці та інші вчені здебільшого схвально оцінювали наукову й організаційну працю М. Грушевського. При цьому симпатки націоналістичного та гетьманського таборів (наприклад, О. Пріцак і Р. Бжеський) зазвичай критично відгукувалися

про сконструйовану М. Грушевським історичну ідеологію.

Відзначимо, що практично всі наукові часописи, засновані закордонними інтелектуалами, містили на своїх шпальтах грушевськіану. Для прикладу згадаємо такі авторитетні видання, як «Праці Українського Історико-Філологічного Товариства в Празі», «Записки НТШ», «Наукові Записки УВУ», «The Annals of the Ukrainian Academy of Art and Science in the U. S.», «The Ukrainian Review», «The Ukrainian Quarterly», «Bulletin Franco-Ukrainiené» і, звісно, флагман грушевськознавства – «Український історик». Серед західних слов'янознавчих часописів грушевськіану подибуємо на шпальтах «Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas», «Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart», «Kultura» та ін.

Чимало про М. Грушевського йшлося у багатьох загальних студіях, де його спадщина аналізувалася в широкому контексті української історії та інтелектуальної культури другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Найцікавішими для нас постають нариси української історіографії, що вийшли протягом досліджуваного півстоліття. Для прикладу згадаємо ґрунтовну англomовну студію О. Оглоблина про українську історіографію 1917-1956 рр., що становила своєрідне продовження знаного нарису Дмитра Дорошенка [369, 249]. В ній співробітник автора «Історії України-Руси» з численними невідомими тоді нюансами реконструював його працю з розбудови історичного українознавства після повернення з еміграції. Частини своєї монографії автор протягом тривалого часу друкував на сторінках діаспорної періодики, тим самим популяризуючи спадщину М. Грушевського.

Іншим добрим прикладом слугує нарис ще однієї сучасниці М. Грушевського Наталі Полонської-Василенко, сфокусований на історії Української Академії наук [267, 268]. В цій монографії авторка – спостережливий свідок і активна учасниця описуваних нею подій – чимало уваги присвятила діяльності творця «Історії України-Руси» на академічному форумі від моменту повернення вченого з еміграції і до руйнування створених ним інституцій на початку 1930-х рр. Її реконструкція, хоча й була сповнена критичних, а подекуди й несправедливих закидів на адресу керівного стилю М. Грушевського та його

взаємин з радянськими партійними функціонерами, містить чимало унікального джерельного матеріалу, тож і по сьогодні визнається дослідниками проблеми «Грушевський і Academia» за актуальне історіографічне джерело.

Чимало уваги М. Грушевському було відведено і в загальних нарисах історії українського суспільно-політичного руху його доби. Очікувано, що особливо насиченою така увага була при реконструкції доби Визвольних змагань, коли вчений на деякий час очолив революційне українство. У досліджуване півстоліття з'явилися такі знакові праці про події Української революції, як «Україна в огні й бурі революції 1917-1921» Ісаака Мазепи, «При джерелах боротьби» Миколи Ковалевського, «1917 рік» Володимира Кедровського, «Нариси з історії Українських Визвольних Змагань 1917-1918 рр.» Романа Бжеського (Млиновецького) та ін. Їх важливою особливістю було те, що автори здебільшого самі були свідками, а нерідко й учасниками описуваних подій, тож згадані праці мають важливе мемуарне забарвлення, будучи водночас джерелами до пізнання тієї доби. Оскільки на еміграції здебільшого перебували опоненти суспільно-політичної візії М. Грушевського, то висловлені оцінки нерідко були критичними. У випадку ж авторів, що симпатизували гетьманській та націоналістичній риториці, ставлення до Грушевського-політика подекуди набувало нищівної тональності. Тож сучасному досліднику закордонної грушевськіани неодмінно слід враховувати ідейні симпатії авторів історіографічних текстів.

Найбільш масштабним у досліджуваний період звернення до різнопланової спадщини М. Грушевського було у присвячених йому монографіях. Загалом, тогочасна монографічна грушевськіана не може похвалитися чисельністю, причиною чому була скромність доступної джерельної бази. Разом із тим, Великому Українцю було відведено найбільше книг з-посеред інших українських істориків. Первістком монографічної грушевськіани у досліджуваний час була праця Ярослава Пеленського «Українська національна ідея у світлі творів Михайла Грушевського та В'ячеслава Липинського» (1957), яку автор попередньо захистив як докторат в УВУ. Своєрідним «рекордсменом» в цьому аспекті був засновник грушевськознавства Л. Винар, який у досліджуване півстоліття видав

вісім різножанрових книжок, включно з першим узагальнюючим життєписом, написаним на підставі широкого кола джерел з використанням модерного методологічного інструментарію [414]. Крім згаданих історіографів, книгу про автора «Історії України-Руси» на підставі доопрацьованого докторату видав також Томас Приймак.

Наступним видом джерел першого комплексу є численні рецензії на наукові та науково-популярні праці про Великого Українця, передусім на монографічні грушевськознавчі студії, що отримували доволі оперативну реакцію на сторінках фахової та суспільно-політичної діаспорної періодики. Підкреслюючи значущість рецензій як історіографічного джерела, цілком поділяємо спостереження сучасного дослідника Олексія Яся, який зауважує: «[...] Для вивчення історії історичної науки рецензія є джерелом першорядного значення. Поліфункціональність цього виду публікацій не тільки відображає творчі зацікавлення дослідника, його індивідуальні нахили й особисті взаємини з колегами, а й виявляє провідні тенденції науково-історичного процесу, фіксує поточну пізнавальну ситуацію, показує стереотипи та упередження, що побутували в тодішньому інтелектуальному середовищі, виявляє новітні ідеї, підходи тощо» [456, с. 106].

У досліджуваний період критичне обговорення отримали всі присвячені М. Грушевському монографічні студії. Рецензії виходили як на сторінках наукових журналів, так і на шпальтах суспільно-політичної періодики і щоденних часописів. Зазвичай, книги рецензувалися кількаразово різними оглядачами, що дозволяло критично подивитися на один твір з різних дослідницьких перспектив. Особливо багато рецензій на грушевськознавчі праці опублікував найбільш авторитетний щоденний часопис «Свобода» – перша українська газета у США (з 1893 року) і одна з найстаріших українських газет у діаспорі, офіційний орган Українського Народного Союзу. Критичні огляди зазвичай мали компліментарний характер і були спрямовані на ознайомлення широких кіл читачів зі змістом обговорюваної книги. Поряд із цим, містилися також зауваження полемічного, корекційного та доповнюючого характеру, що слугували

проблемно-тематичними орієнтирами у подальшому грушевськознавчому пошуку.

Видання українськими дослідниками грушевськознавчих праць іноземними мовами розширювало коло рецензентів за рахунок оглядачів, що представляли західні історіографічні осередки. Так, політична біографія М. Грушевського, написана Т. Приймаком англійською мовою, мала наслідком те, що рецензіями відгукнулися співробітники таких авторитетних західних часописів, як «Historische Zeitschrift» (Андреас Каппелер), «Dzieje Najnowsze» (Анджей Земба), «American Historical Review» (Патріція Херлігай), «Polish Review» (Поль Бест), «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas» (Рудольф А. Марк), «Canadian Journal of History» (С. Я. Нездоли), «Kwartalnik historyczny» (Владислав А. Серчик) та ін. [446]. Подібну ситуацію спостерігаємо й у випадку іншомовної грушевськיאни Л. Винара, чії англо- та німецькомовні книги були прорецензовані західними оглядачами на сторінках «Jahrbuch der Ukrainekunde» та «L'Est Europe`en».

Відзначимо, що коли у випадку діаспорної грушевськיאни рецензувалися лише книжкові видання, то серед праць радянських суспільствознавців у фокус уваги закордонних українознавців потрапляли навіть статті. В даному випадку йшлося про реалізацію місії представників української вільної науки з послідовного опонування комуністичним пропагандистам у їхньому шельмуванні творчої спадщини представників національної культури. Для прикладу згадаємо розлогу рецензію Василя Дубровського на енциклопедичну статтю Михайла Рубача про М. Грушевського, що була опублікована на сторінках «Советской исторической энциклопедии» [143].

Грушевськознавчі проблеми, які мали ширший, ніж вузькофахові питання інтерес, нерідко ставали об'єктами дискусійних обговорень, до яких залучалися також представники української громадськості. Для прикладу наведемо згадане вище тривале та голосне обговорення проблеми англійського видання «Історії України-Руси», що з різним ступенем інтенсивності тривало декілька десятиліть та в підсумку має поважну бібліографію [413]. Дискусія над доцільністю цього видання відбувалася як на сторінках академічних видань, так і на шпальтах

щоденної періодики, що зробило учасниками обговорення не лише представників експертного середовища, але й небайдужих громадян.

Зрештою, інтегральною складовою першого джерельного комплексу є бібліографічні покажчики діаспорної грушевськіани. Їх важливість полягає у систематизації грушевськознавчого доробку закордонних українознавців, що уможливує виявлення більш опрацьованих сюжетів, а відтак і окреслення перспективних дослідницьких полів. Також укладені бібліографічні покажчики слугують незамінними довідниковими орієнтирами для історіографічних студій рецептивного характеру. Вперше цією важливою справою зайнявся засновник нової міждисциплінарної галузі Л. Винар, який у кількох грушевськознавчих бібліографіях окремим розділом наводив також перелік доробку своїх колег. Найповнішим такий перелік був в укладеній ним з нагоди відзначення 50-ліття смерті М. Грушевського бібліографії праць історика та присвячених йому дописів [350]. На сьогодні маємо декілька бібліографій діаспорної грушевськіани, найбільше – персоналістичного плану. Йдеться про бібліографії чоловік закордонних історіографів (О. Оглоблина, О. Домбровського, Т. Приймака та ін.), які інтенсивно досліджували спадщину автора «Історії України-Руси». Найбільш вагомими для нас є «Бібліографічний покажчик» Л. Винара (2007) [414] та укладена Світланою Чолган бібліографія його грушевськіани [453].

Джерела «великого тексту» класифікуються за характером інформації (творчі, нормативні та науково-організаційні), змістом (документальні й наративні) та походженням (офіційні й особисті). Серед них найважливіше місце – за обсягом і значенням – посідає публіцистика, присвячена осмисленню феноменальності національного служіння М. Грушевського. Публіцистичні тексти чи не найкраще відображають ставлення до визначного вченого з боку представників багатьох ідейних течій закордонного українства. Їхньою характерною особливістю є намагання цілісного охоплення всіх аспектів діяльності Великого Українця в щільній пов'язаності його історіографічних переконань і суспільно-політичної практики. Саме публіцистичні тексти були своєрідним полем «боїв за Грушевського» між прихильниками республіканської

візії з одного боку, та прибічниками гетьманської і націоналістичної ідеологій – з іншого.

У досліджуване півстоліття закордонні публіцисти «ламали списи» при обговоренні кількох пов'язаних із постаттю М. Грушевського проблем (феномен народництва/державництва в українській суспільно-політичній думці, причини поразки Визвольних змагань, феномен «зміновіхівства» серед української еміграційної інтелігенції 1920-х рр. тощо). Найранішу за часом голосну полеміку викликала поява в 1956 р. скандальних спогадів доньки Івана Франка Анни Франко-Ключко, в яких вона з винятковою упередженістю змалювала взаємини батька з автором «Історії України-Руси». На захист чесного імені М. Грушевського аргументовано виступив свідок тих подій В. Дорошенко. Його виступ викликав полемічну реакцію доньки Каменяра і прихильників її реконструкції. Згодом до полеміки приєдналися інші закордонні інтелектуали, розширивши предмет обговорення до з'ясування теми «Грушевський і сучасники» [440].

Ще одну полемічну дискусію породили гостро-критичні характеристики Н. Полонської-Василенко діяльності М. Грушевського на форумі ВУАН, що містилися в кількох її мемуарних текстах і в згаданому вище нарисі історії Академії наук. З найбільш аргументованим спростуванням реконструкцій знаної історикіні на шпальтах «Вільної України» виступив Дмитро Соловей. Назвавши рефлексії Н. Полонської-Василенко «пристрасним дзеркалом», в якому було викривлено діяльність М. Грушевського останнього десятиліття, публіцист вказав на значущість його внеску до наддніпрянської гуманітаристики другої половини 1920-х років [297]. Ця полеміка спонукала до більш рефлексивного обговорення малознаної перед тим проблеми діяльності вченого у підрадянській Україні.

Та найбільш гучне і тривале обговорення приніс згадуваний вище публіцистичний виступ О. Пріцака з нагоди століття Великого Українця. Як ми вже писали, в ньому визначний сходознавець закинув М. Грушевському причетність до «фізичної ліквідації» української еліти. З рішучою вимогою до автора уzasаднити чи спростувати своє твердження звернулося багато українських

інтелектуалів (Л. Винар, О. Домбровський, П. Феденко та ін.), водночас заперечуючи численними фактами інвективу свого колеги. І хоча жодного голосу на підтримку Пріцакової тези не прозвучало, його інтелектуальна провокація дала поштовх до осмислення ширшої проблеми ставлення автора «Історії України-Руси» до представників нашої заможної верстви.

Помітну роль в другому комплексі джерел відіграють документальні матеріали. Згаданий вид джерел містить певну «офіційну» інформацію про дисциплінарне становлення грушевськознавчих студій у досліджуваний період. Це, насамперед, різнопланова документація інституцій, що модерували грушевськознавчий процес у закордонній історичній науці, а їхні співробітники цілеспрямовано опрацьовували пов'язану з життям і діяльністю М. Грушевського проблематику. Для нас це, насамперед, документація Українського історичного товариства та редакції часопису «Український історик», що, як ми про це неодноразово вказували, виконували роль інституцій грушевськознавства. До нашого часу основний матеріал найбільш цікавих для нас грушевськознавчих матеріалів документообігу згаданих інституцій опублікований як на сторінках самого «Українського історика» [45, 80, 78], так і в збірках документів [218]. Також на сьогодні видано документальні матеріали інституційного документообігу ще однієї важливої для розбудови грушевськознавства організації – Світової Наукової Ради при Світовому Конгресі Українців, що була своєрідною надбудовою українських наукових установ у діаспорі [217].

Сучасна тенденція до антропологізації історіографічного дослідження зумовлює приділення особливої уваги аналізу джерел особового походження (персональних текстів), в яких зафіксовано унікальний індивідуальний творчий досвід. Відтак чималу цікавість для нас мають щоденники та мемуари. Їх важливість полягає в можливості з'ясувати відповідність опублікованих висловлювань непублічним поглядам інтелектуалів, виявити приховану від загалу мотивацію грушевськознавчих зацікавлень, простежити їхню еволюцію, зазирнути до творчої лабораторії тощо. Зауважимо, що в тій чи іншій мірі постать М. Грушевського присутня на сторінках щоденників та мемуарів більшості

чолових представників українського культурного життя досліджуваного півстоліття. Серед найбільш інформативних назвемо щоденники та мемуари В. Винниченка [85], Д. Дорошенка [138, 139, 136], О. Оглоблина [247], Н. Полонської-Василенко [230], Ю. Тищенка (Сірого) [293], О. Домбровського [127] та багатьох інших представників української інтелігенції на вигнанні. Найбільшу цікавість для нас мають мемуари засновника грушевськознавства Л. Винара, в яких докладно з багатьма незанимаючими нюансами описано становлення та розбудову нової міждисциплінарної галузі [393].

Епістолярій є найчисленнішим видом другого комплексу джерел. Для нас це унікальне історичне першоджерело для вивчення обставин творчості дослідників життя та діяльності М. Грушевського, а також реконструкції інтелектуальної атмосфери його доби. Як і щойно згаданий вид джерел, кореспонденція уможливує відтворити приватний вимір історіографічного процесу – мотивацію занурення закордонних інтелектуалів у грушевськознавчу проблематику, рецепцію ними наукових здобутків колег, особливості зародження та реалізації творчих задумів тощо. Приміром, саме листування головного редактора «Українського історика» з його колегами дозволяє відтворити процес пошуку дослідників, які опрацьовували ті чи інші грушевськознавчі сюжети, згодом друкуючи результати своєї праці в журналі [431]. Також головним з листування Л. Винара ми дізнаємося про генезу ідеї проголошення заснованим ним УІТ «Року М. Грушевського» в 1966 р. Лише епістолярій уможливує повноцінно розкрити рецепцію скандального виступу О. Прицака в 1966 р.: як уже йшлося, ніхто публічно не підтримав знаного сходознавця, натомість у листах йшлося про його право на такі радикальні оцінки. Подібних прикладів можемо наводити чимало і про них буде йтися у наступних частинах нашої праці.

На сьогодні величезний масив листування закордонних інтелектуалів, що досліджували спадщину М. Грушевського, опубліковано як на сторінках наукових часописів, так і окремими джерельними виданнями. При цьому найбільш інформативним для нас є листування співробітників «Українського історика» й УІТ, в якому нерідко обговорювалися проблеми грушевськознавчого пошуку. З

метою наближення цього епістолярію до дослідників-грушевськознавців головний редактор «Українського історика» започаткував у своєму часописі рубрики «З архіву УІТ» і «Джерела до історії української науки», в яких було актуалізовано чимало важливих для реалізації завдань нашого дослідження листів О. Оглоблина [51, 82], Н. Полонської-Василенко [83], І. Лисяка-Рудницького [81, 77] та ін.

Значну кількість цінного для реконструкції закордонного грушевськознавства епістолярію надруковано у різного роду джерельних збірках. Для прикладу згадаємо найновіше видання «Академічна традиція українського зарубіжжя: історія і сучасність. Liber amicorum на пошану президента УВАН у США проф. Альберта Кіпи», що вийшло за редакцією І. Гирича та Л. Рудницького [377]. У цій збірці опубліковане, серед іншого, важливе для нашого дослідження листування М. Антоновича з Д. Чижевським, О. Оглоблина з В. Омельченком, а також листи Ю. Шевельова і О. Оглоблина [442].

Чимало епістолярних джерел для пізнання діаспорного грушевськознавства побачило світ на сторінках академічного видання Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського «Михайло Грушевський. Студії та джерела». Так, І. Гирич і В. Кавунник ввели до наукового обігу епістолярій О. Оглоблина і В. Дорошенка, з'ясувавши його грушевськознавчий потенціал [403]. В свою чергу, І. Гирич дослідив грушевськознавчі сюжети листування В. Дорошенка і О. Оглоблина [399]. Утім, зрозуміло, що це лише невелика частина епістолярію, який дійшов до нас. Українські закордонні архівні установи в США, Канаді, Німеччині, Франції, Чехії та інших країн містять чималі поклади епістолярію багатьох знакових дослідників спадщини М. Грушевського. Їх віднайдення, опрацювання та введення до наукового обігу – важливе завдання едиційного грушевськознавства.

Не поступаються важливістю для реалізації завдань нашого дослідження і матеріали третього джерельного комплексу. Їхнє використання уможливорює реконструювати інтелектуальну атмосферу досліджуваної доби, повніше відновити творчу лабораторію діаспорних грушевськознавців, виявити численні

позанаукові впливи на процес формування їхніх поглядів тощо. Джерела цієї групи по суті є контекстуальними, адже сприяють з'ясуванню особливостей існування мікро- та макросоціуму того чи іншого закордонного грушевськознавця на різних етапах його життя. Відмова від аналізу цього джерельного комплексу помітно спростить розуміння дослідниками інтелектуального життя закордонних українців. Джерела цього комплексу класифікуються подібно до попереднього.

Особливу значущість тут мають пам'ятки письмового типу, які поділяються на документальний і наративний роди. Важливими документальними видами є пам'ятки громадсько-наукового справочинства. Їхньою спільною ознакою є відносна масовість та офіційність походження. Громадсько-наукова документація увібрала комплекс матеріалів науково-академічних, суспільно-громадських та культурно-освітніх установ, у яких розгорталася діяльність дослідників творчої спадщини М. Грушевського. Прикладами цього типу джерел можуть слугувати комплекси документів таких авторитетних закордонних інституцій, як, приміром, НТШ в США, Канаді та Західній Європі; УВАН; Українсько-Американської асоціації університетських професорів; Канадського інституту українських студій; Українського наукового інституту Гарвардського університету, а також документація редакцій часописів, співробітники яких друкували на їхніх шпальтах грушевськознавчі тексти («Записки НТШ», «Аннали УВАН», паризька «Україна» тощо). Чимало документів згаданих інституцій видавалося у вигляді інформаційних бюлетенів (приміром, «Бюлетень НТШ-Америка», «Вісті УВАН» чи «Вісті із Сарселю») або ж вони виходили як збірки матеріалів [448, 418]. Але ще більше документів надалі чекає на свого дослідника в архівах згаданих та інших інституцій, який би спеціально з'ясував можливий грушевськознавчий вектор діяльності закордонних культурно-наукових установ.

Цінним доповненням до згаданих документів є оповідні (наративні) джерела. Цей вид також відзначається видовою різноманітністю й об'єднує різнопланові наукові матеріали, публіцистику, мемуаристику та епістолярій. Наукові матеріали представляють праці, в яких відтворене соціокультурне тло досліджуваного півстоліття. Ці так звані «документи епохи» представлені

численними компендіумами другої половини ХХ ст., що уможливають скласти уявлення про інтелектуальне життя закордонного українства протягом досліджуваного періоду. Опрацювання цих текстів дозволяє виявити логіку розгортання наукових, втім і грушевськознавчих студій в діаспорному українознавстві, відтворити суспільно-політичний контекст інтелектуальних процесів. З цього виду джерел для нас найбільше цікавими є спроби нарисів інтелектуальної історії української діаспори. Для прикладу згадаємо збірку праць «125 років київської української академічної традиції 1861-1986» [307]. Також важливими є синтетичні огляди здобутків закордонної історіографії на кшталт знаної праці Ореста Субтельного «The Current State of Ukrainian Historiography» [459], що є добрими прикладами професійної саморефлексії [456].

Публіцистика здебільшого репрезентована численними текстами полемічного характеру, в яких обговорювалася широка українознавча проблематика з виразним суспільно-політичним забарвленням. Публіцистичні матеріали важливі з огляду на їх змістову безпосередність, адже в них обговорювалися актуальні проблеми поступу закордонного українства, пропонувалися нові світоглядні моделі та концепції, що значною мірою впливали на суто історіографічні дискусії. Тут насамперед слід згадати тривалі дискусії про характер та причини поразки Визвольних змагань між прихильниками УНР-івської ідеології та їхніми опонентами з гетьманського і донцовського таборів. Неодмінним персонажем цих перманентних дискусій був і М. Грушевський. Ще одним прикладом може слугувати широке громадське обговорення місії та завдань створеного за жертовної підтримки всіх українців у «вільному світі» Українського наукового інституту Гарвардського університету [279]. Загалом, всі масштабні гуманітарні проекти отримували жваве обговорення на шпальтах закордонної публіцистики. Подекуди публіцистичні тексти закордонних інтелектуалів виходили окремими збірками. Для прикладу згадаємо двотомник І. Лисяка-Рудницького «Історичне есе» чи збірку статей Д. Донцова «Дух нашої давнини».

Відзначимо, що і в цьому виді джерел мемуаристика, щоденники та

епістолярій закордонних інтелектуалів – найчисленніший вид джерел. До цього виду джерел належать, передусім, вже згадувані при характеристиці другої групи мемуарні, щоденникові та епістолярні тексти в тій їх частині, де вони відтворюють інтелектуальну атмосферу досліджуваної доби, не торкаючись безпосередньо грушевськознавчої тематики. Поряд із наведеними вище джерелами, назвемо також важливі для пізнання епохи спогади І. Кедріна [156], мемуари та листування П. Грицака [100], епістолярій Я. Грицковяна [195], листування Ю. Луцького з Є. Сверстюком [207], листування Р. Шпорлюка з І. Лисяком-Рудницьким [178] та багато ін.

Узагальнення проаналізованих груп джерел та їх порівняльний аналіз уможливить розв'язання низки проблем історіографічного дослідження: 1) вивчення стану розвитку українознавства протягом 1940-1980-х років та його впливів на творчість діаспорних грушевськознавців; 2) виявлення особливостей формування й ускладнення грушевськознавчого дискурсу в закордонному українознавстві; 3) осмислення історіографічної логіки інституціалізації студій, сфокусованих на дослідженні спадщини Великого Українця; 4) з'ясування впливу політико-ідеологічних дискусій на розвиток тогочасної соціогуманітаристики. Отож, проаналізовані джерельні матеріали й опрацьована історіографічна література дають достатні підстави для ґрунтового дослідження проблеми осмислення спадщини М. Грушевського закордонними інтелектуалами протягом 1940-1980-х рр.

Таким чином, виявлена та опрацьована сукупність історіографічних джерел, попри зрозумілі прогалини, є достатньо представницькою для реалізації мети дисертаційного дослідження та вирішення поставлених завдань. При цьому слід вказати на існування деяких джерельних «резервів» для поглиблення студій над діаспорною грушевськознавчою рецепцією. Як ми вже згадували вище, чимало особових архівних фондів закордонних інтелектуалів на сьогодні лише частково, а то і взагалі неопрацьовано; значною мірою недостатньо вивчений також інституційний документообіг діаспорних установ; здебільшого не введено до широкого дослідницького вжитку цінні історіографічні матеріали, передані на

збереження материковим установам (Центральний державний архів закордонної українці, Інститут дослідження української діаспори Національного університету «Острозька академія», Відділ рукописів Національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника та ін.); залишаються питання й щодо можливостей пошуку досі не виявленої грушевськіани. Все це становить джерелознавчі перспективи нашої теми, робота над якими дозволить зробити більш рельєфним аналіз проблеми сприйняття закордонними інтелектуалами спадщини М. Грушевського.

1. 3. Методологія дослідження.

Серед небагатьох теоретико-методологічних моделей, що побутують у сучасній українській соціогуманітаристиці для осмислення історіографічної проблематики нас приваблює обґрунтований Віталієм Тельваком підхід до опрацювання грушевськіани за допомогою інструментарію нової культурно-інтелектуальної історії. Звертаючи увагу на його евристичні переваги, дрогобицький дослідник відзначає, що «на відміну від традиційної історії історіографії, цей напрямок тяжіє до методологічного плюралізму, міждисциплінарності, орієнтує дослідника передусім на вивчення інтелектуальної діяльності і процесів у сфері гуманітарного, соціального та природничонаукового знання в їх конкретно-історичному соціокультурному контексті» [438]. Відповідно, це спонукає дослідника історичної думки постійно тримати в полі зору історико-культурне тло становлення й еволюції історіографічних моделей. Такий підхід, серед іншого, вимагає простежити вплив створених протягом 1940-1980-х рр. різнопланових грушевськознавчих концептів не тільки на закордонне українознавство, але й на соціогуманітаристику нашого часу.

Поряд із цим, вимоги нової культурно-інтелектуальної історії спонукають історіографів особливу увагу приділяти проблемам впливу позанаукових чинників на процес осмислення діаспорними інтелектуалами різнопланової спадщини М. Грушевського. Відзначимо, що ідеологізація грушевськознавчого дискурсу в досліджуваній період набувала подекуди домінуючих розмірів.

Насамперед, йдеться про сприйняття й оцінку різнопланової спадщини М. Грушевського публіцистами, що належали до багатьох партійних таборів закордонного українства. Домінуючими в той час були республіканська, гетьманська та націоналістична ідейні течії. Якщо представники першої наголошували на новаторському характері історіографічних пропозицій М. Грушевського та слухності його суспільно-політичної практики, то прихильники гетьманського і націоналістичного таборів експонували застарілість дослідницького інструментарію автора «Історії України-Руси» та його політичне дилетантство. Поряд із цим, згадана ідеологізація подекуди була своєрідною реакцією на брутальну політизацію й інструменталізацію постаті М. Грушевського радянськими суспільствознавцями.

Тут ми підходимо до аналізу й іншої важливої проблеми, а саме зворотного зв'язку – тобто виявлення того, яким чином громадські дискусії довкола різних аспектів життєдіяльності М. Грушевського впливали на напрямки й інтенсивність творчості закордонних українознавців. Цей вплив є зауважальним у двох головних проявах – появі нових історіографічних праць про автора «Історії України-Руси» та модифікації інтерпретативних моделей. Наприклад, необхідність відповіді на згадувані вище інвективи доньки І. Франка А. Франко-Ключко стала поштовхом для всебічного осмислення взаємин двох визначних діячів українства із залученням можливо широкої джерельної бази. У підсумку, постали ґрунтовні студії В. Дорошенка. Подібних прикладів можемо навести чимало.

Притаманний культурно-інтелектуальній історії контекстуальний підхід також вимагає виходу поза суто український історіографічний обшир при реконструкції закордонної грушевськіани. З огляду на це, ми зверталися до радянської (і – ширше – сформованої у країнах соцтабору) та західної рецепції діаспорної грушевськіани. Це уможливило інтегрувати історіографічні пошуки закордонних українознавців у ширші наукознавчі контексти і подивитися на їхні здобутки з багатьох пізнавальних перспектив.

Концептуальна стратегія нової культурно-інтелектуальної історії зумовлює врахування, поряд зі згаданими культурологічним і наукознавчим, також персоналізованого підходу. Останній передбачає зосередження не стільки на реконструкції різноманітних інтерпретативних моделей, скільки на процесі їхнього творення. Тобто, йдеться про дискурсивну практику дослідника – з'ясування впливу на його творчість багатьох ідеологічних, соціальних, психологічних і тому подібних чинників. З огляду на це, ми намагалися виокремити певні тенденції та простежити традиції при інтерпретації спадщини М. Грушевського його діаспорними дослідниками – виявити те, яким чином світоглядні настанови інтерпретатора впливали на особливості його дискурсу. Яскравим прикладом тут може бути специфіка осмислення взаємин М. Грушевського з його видатними сучасниками, в якій найбільше зауважальними були симпатії дослідників.

Чимало уваги в сучасній культурно-інтелектуальній історії звертається, з одного боку, на в'яснення того, що з ідейних комплексів сприймалося та утримувалося – нехай навіть вибірково та непослідовно – масовою свідомістю, яка не претендує на оригінальність. А з іншого, з'ясовуються способи популяризації нових ідей, насамперед, через призначені для широкої читацької аудиторії громадські дописи. З огляду на це, спеціальну увагу в роботі ми присвятили так званім публіцистичним «боям за Грушевського» – інтелектуальним змаганням діаспорних гуманітаріїв за утвердження в широкому читацькому середовищі власної інтерпретації ключових подій життя та діяльності Великого Українця.

Сучасна модель інтелектуальної історії, подібно до інших історичних субдисциплін, тяжіє до методологічного плюралізму та міждисциплінарного підходу. Це, насамперед, вимагає від історіографа поряд із використанням можливо широкого спектру теоретичних і практичних досягнень соціогуманітаристики системно опрацьовувати всі корисні для реконструкції поставленого завдання пам'ятки минулого. Відтак ми не стали абсолютизувати суто історіографічну й публіцистичну складові творчості діаспорних дослідників

М. Грушевського, вважаючи за доцільне звернутися до всієї їхньої інтелектуальної спадщини. З огляду на це, ми чимало уваги приділили вивченню такого виду джерел як епістолярій, мемуари та щоденники закордонних інтелектуалів, на сторінках яких М. Грушевський був частим «гостем». Опрацювання цього джерельного комплексу уможливило з'ясувати важливу проблему непублічних проявів рецепції, тобто виявити можливо широкий спектр оцінок, що були висловлені в приватний спосіб.

Зрештою, чималу вагомість в сучасній інтелектуальній історії має інтенсивний мікроаналіз, що може бути і аналізом конкретного тексту, і ситуації, і життєпису вибраного інтелектуала або ж загалом міжособистісних взаємин в соціокультурному середовищі. Як відомо, біографічний підхід є традиційно важливим для історії думки та науки, що акцентує на необхідності врахування ролі особистісного начала у всіх ділянках людської активності. Адже зрозуміти дійсне значення видатних гуманітаріїв неможливо без ознайомлення як з їхнім інтелектуальним оточенням, так і загальними цінностями досліджуваної доби. Тому в поле нашої уваги потрапив не лише процес історіографічного осмислення діаспорними інтелектуалами феномену М. Грушевського, а також формальні і неформальні інтелектуальні мережі, що їх вони творили чи з представниками яких співпрацювали. Серед формальних мереж найбільшу увагу ми відвели чоловічим інституційним модераторам грушевськознавчого пошуку в діаспорі – часопису «Український історик» і Українському історичному товариству.

Окреслена концептуальна рамка кореспондується з конкретними принципами, підходами й методами дослідження. Вони визначаються характером теми, метою та особливостями джерельної бази, яка покладена в основу дисертації. Всебічне опрацювання предмету роботи спирається на дотримання загальнонаукових принципів об'єктивності, історизму та системності. Методологічну основу роботи, як і більшості сучасних історіографічних досліджень, становить міждисциплінарний підхід у вивченні феномену української діаспорної історіографії, що орієнтує нас на використання інструментарію історичної науки, соціології, психології, наукознавства та ін.

У роботі використано методи загальнонаукового (діалектичний, структурно-функціональний, системно-структурний та ін.) та спеціально-історичного характеру. Серед останніх особливий акцент зроблено на порівняльно-історичному методі та методі критичного аналізу конкретного документального матеріалу. Важливими в роботі стали методи реконструкції та моделювання, створення ідеального типу історіографічних моделей. Особливе місце в дисертації відведено контекстуальній реконструкції історіографічних поглядів, деякі з них спеціально не артикулювалися, а впливали (разом з історичними, літературними, політичними ідеями) із цілісного тексту авторських міркувань. Не менш важливу роль у процесі роботи відіграв біографічний підхід, що передбачає дослідження історіографічних явищ і процесів крізь призму життєдіяльності помітних представників епохи. Зрештою, в дисертаційній праці використано методи періодизації, класифікації і типологізації. В роботі врахована також існуюча традиція щодо історіографічного осмислення наукової діяльності та творчого доробку видатних українських гуманітаріїв, особливо останні праці зі згаданої проблеми.

Зрозуміле методологічне навантаження в роботі має термінологічний апарат, що дозволяє організувати емпіричний історіографічний матеріал. У дослідженні використані гносеологічні можливості ряду наукознавчих термінів – «діаспорна (закордонна) історіографія», «український закордонний історик», «грушевськознавство», «грушевськіана», «історична думка», «історіографічна дискусія», «історіографічна ситуація», «історіографічний процес», «історіографічна традиція», «історіографічна модель» тощо. При змістовому наповненні цих понять ми спиралися на сучасну історіографічну традицію.

Складові понятійної пари «діаспорна (закордонна) історіографія» та «український закордонний історик» ми наповнюємо, відштовхуючись від дефінітивних пропозицій польського історіографа Рафала Стобецького – автора ґрунтовних праць про польську еміграційну історіографію. Достосовуючи його пропозиції до українських реалій вважаємо, що в еміграційних умовах усталене поняття «історик», як людини з певною фаховою освітою, мусить бути

розширене. В інтелектуальній ситуації української діаспори до грона творців закордонної історіографії мають бути зараховані не лише професійні дослідники минулого, але й представники суміжних спеціальностей (насамперед, літературознавці, соціологи, політологи, правники та ін.), а також історики-любителі (приміром, письменники, есеїсти, публіцисти), які займалися широко зрозумілою рефлексією над минулим [458, с. 23].

Стосовно іншої понятійної пари «грушевськознавство» та «грушевськіана» відзначимо певну їхню змістову еволюцію. Так, якщо протягом другої половини 1960-х років грушевськознавство розумілося його засновником як «наукова ділянка українознавства, яка займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості М. Грушевського», то сьогодні домінує розширене тлумачення – «окрема міждисциплінарна наука, яка займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського, а також вивчає дослідження, присвячені Грушевському і його добі». Аргументуючи таке розширення, Л. Винар наголошував на потребі врахувати міждисциплінарний характер грушевськознавства та поліаспектність діяльності Великого Українця. Він твердив, що започаткована ним галузь вимагає використання міждисциплінарних методів з наголосом на методологію історичних досліджень [410, с. 32]. На відміну від грушевськознавства, яке охоплює історіографічні феномени суто наукового плану, поняттям «грушевськіана» маркуємо всі присвячені автору «Історії України-Руси» тексти – публіцистичні, літературні, поетичні, візуальні тощо.

Поняття «історіографія» в нашій роботі ми розглядаємо розширено та розуміємо під ним всю літературу досліджуваного періоду, що апелює до історичної генези і містить спробу вивчення чи інтерпретації минулого. Сенс в такій розширеній інтерпретації предмета історіографії подвійний. По-перше, він сприяє глибшому з'ясуванню соціальної значущості історичного пізнання, що пояснює звернення до його проблем широким кіл інтелектуалів. По-друге, він доволі важливий саме для вивчення історії історичної думки, оскільки в досліджуване півстоліття поширені стереотипи (історичні, ідеологічні, ментальні

тощо) безпосередньо чи опосередковано помітно впливали на професійну історіографію.

Найбільш обширними зі згаданих понять є «історична думка» й «історіографічний процес». В цьому плані ми схиляємося до дефінітивної пропозиції Бориса Могильницького. «Історія історичної думки, – на його переконання, – це історія взаємовідносин історичної науки та сучасності. Вона вивчає поступальний розвиток історичних напрямків та шкіл, зміну панівних концепцій та поглядів, переважно, під кутом зору соціальної значущості історичної науки. Її увагу привертає широке коло питань, пов'язаних із визначенням місця історії в суспільстві, її соціальних функцій, її значення як одної з форм суспільної свідомості» [419, с. 235]. Дослідження історії історичної думки уможливує доволі повно розкрити соціальну природу історичної науки і тим самим показати справжній характер взаємовідносин між еволюцією історичних уявлень та суспільно-політичною практикою. Як відомо, згадані взаємовідносини мають подвійний характер. Йдеться про те, що поширені в суспільстві історичні погляди й уявлення не лише відбивають домінуючі соціально-політичні відносини, а й через суспільну свідомість – з більшим чи меншим успіхом – впливають на них. Осмислюючи взаємовплив історії та сучасності, історія історичної думки доволі глибоко розкриває проблему соціальної значущості історичної науки.

Зрештою, аналіз поняття «історіографічний процес» ми здійснюємо за пропозиціями одеської дослідниці Тетяни Попової. На її переконання, цей аналіз поєднує три рівні дослідження. Перший рівень – соціокогнітивний, що фокусується на вивченні внутрішніх і зовнішніх впливів на перебіг історіографічного процесу. Другий рівень – це дослідження інфраструктури історичної науки, що передбачає, з одного боку, висвітлення матеріально-виробничих і персональних аспектів, з іншого – соціально-інституційних. Третім рівнем є соціокультурна система. Цей рівень передбачає врахування особливостей типу суспільства, системи суспільної свідомості, менталітету, культурних і наукових традицій тощо [422]. Загалом, категорія «історіографічний процес» є

зручним дослідницьким інструментом, який уможлиблює здійснювати історіографічний аналіз.

Таким чином, узагальнена історіографічна література, залучений джерельний матеріал, обґрунтована теоретико-концептуальна модель дослідження й обраний методологічний інструментарій уможливають всебічну реалізацію сформульованої у роботі мети та поставлених завдань. На наше переконання, це сприятиме не тільки розширенню проблематики рецептивної грушевськіани, але й дозволить інтегрувати солідний грушевськознавчий досвід закордонних інтелектуалів в сучасну соціогуманітаристику.

РОЗДІЛ 2

ГРУШЕВСЬКИЙ-ІСТОРИК ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ В РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАКОРДОННОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ 1940-1965 РР.

В українській історіографії утвердилося стереотипне переконання, що представники діаспорного суспільствознавства в роки Другої світової війни та перші повоєнні десятиліття з чималим скепсисом поставилися до всієї різнопланової спадщини Михайла Грушевського. Йдеться про те, що осмислення причин чергової у ХХ ст. невдачі у боротьбі за українську державність вкотре в нашій інтелектуальній історії актуалізувало консервативну та державницьку ідеологію, що значною мірою поставала у полеміці з республіканськими переконаннями автора «Історії України-Руси». Тож дедалі популярнішими були історичні паралелі з подіями Визвольних змагань, коли не вдалося втримати омріяну державність, не в останню чергу через неготовність тогочасного українського проводу з М. Грушевським на чолі до викликів часу. І нібито лише поява грушевськознавства в століття народин Великого Українця деякою мірою змінила такий стан речей, спрямувавши нерідко емоційні дискусії в академічне річище. Погоджуючись як із домінуванням критицизму стосовно спадщини автора «Історії України-Руси» у тогочасному діаспорному історіографічному середовищі, так і визнаючи знаковість для студій над його життєписом дисциплінарної ініціативи Любомира Винара і його однодумців у 1966 р., вважаємо за потрібне деконструювати вищезгаданий стереотип. З цією метою відтворимо широкий спектр оцінок стосовно національного служіння М. Грушевського, які були представлені в закордонному українознавстві протягом 1940-х – першої половини 1960-х рр. При цьому проблему рецепції розглянемо в двох головних проблемних аспектах – історіографічному та громадсько-політичному – як це практично одностайно практикували тогочасні інтелектуали.

2. 1. Дослідження історіографічної спадщини.

У досліджуване двадцятип'ятиліття українські закордонні історики, порівняно з їхніми попередниками міжвоєнного часу, загалом небагато могли додати нового до осмислення конкретних феноменів різножанрової та багатоаспектної історіографічної спадщини М. Грушевського. Поряд зі згаданим вище скепсисом до всієї діяльності голови Центральної Ради, причиною була чимала складність доступу до необхідних матеріалів та розпорошеність українських інтелектуалів на вигнанні багатьма країнами Західної Європи та американського континенту, контакти між якими в досліджуваний період лише налагоджувалися. Доброю ілюстрацією тут може бути епістолярій українських діаспорних істориків, в якому звичним сюжетом є пошук необхідних для роботи творів і періодичних видань.

Незважаючи на це, поступовому зростанню попиту на інтелектуальну спадщину видатного історика сприяли тогочасні виклики ідеологічного плану. Так, у перші повоєнні роки українські історики у вільному світі зіткнулися із ситуацією агресивного нав'язування радянськими суспільствознавцями імперської схеми східноєвропейського історичного процесу. У ній, як відомо, українське минуле цілковито розчинялося в загальноросійському наративі, легітимізуючи тим самим «природність» перебування українських земель у складі радянської держави. З огляду на такий інтелектуальний виклик, українські закордонні гуманітарії почали активно популяризувати історичну схему М. Грушевського, як найбільш продуману модерну модель нашого минулого, пропонуючи для її узасаднення все нові аргументи з власного наукового доробку.

З метою широкого ознайомлення західних колег з концептуальними візіями автора «Історії України-Руси», у 1952 р. в «Анналах» УВАН у США вперше було надруковано англійський переклад званої праці «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» [352]. Чималій популяризації концептуальних ідей М. Грушевського сприяло також репринтне перевидання «Історії України-Руси» протягом 1954-1958 рр. Поява цих праць стала своєрідним поштовхом і для самих українських зарубіжних істориків до переосмислення історіософської спадщини Великого Українця з урахуванням

нових суспільно-політичних обставин й інтелектуальних викликів повоєнних років. Втім, деякий час таке осмислення перебувало на маргінесі узагальнюючих праць про визначного історика, котрі з'являлися у 1940-х – на початку 1950-х рр. з нагоди персональних чи національних ювілеїв.

Вперше у досліджуваний період спеціально до проблеми концептуальної спадщини М. Грушевського звернувся у своїй передмові до першого тому перевиданої «Історії України-Руси» знаний представник державницького напрямку Борис Крупницький. Поява першого тому стала неабиякою подією в інтелектуальному житті української діаспори і видавці приурочили її до двадцятої річниці смерті визначного історика. Вже на початку своєї розвідки автор звернувся до проблеми витоків теоретичних поглядів М. Грушевського, слушно вказавши на особливу значущість впливів Володимира Антоновича. Саме в його школі, твердить дослідник, молодий історик здобув «ґрунтовне методологічне вишколення» [185, с. 1. I-II].

Переходячи до безпосереднього аналізу історичної концепції М. Грушевського, Б. Крупницький вже на початку назвав її «дорогоцінною», вказавши на новаторський характер і революційний вплив статті «Звичайна схема «руської» історії...» на українську історіографію наступних десятиліть. Історіограф докладно демонструє читачеві оригінальність і логічність історичного мислення визначного історика, що зробило його модель загальноновживаною серед українських дослідників минулого і з часом приєднувало їй все більше симпатиків у середовищі необтяжених імперським синдромом російських інтелектуалів. «Таким чином було dokonано великого діла, – підсумовує Б. Крупницький. – М. Грушевський уґрунтував і впровадив в учене життя самотутню схему історії українського народу на цілім просторі його історичного життя на заселеній ним території, як один суцільний і нерозривний процес. Цю схему прийняли всі українські історики, старші і нові, народники і державники. [...] Завдяки схемі Грушевського визначилася основна національна лінія» [185, с. XXIII].

Далі Б. Крупницький розглядає побутування моделі М. Грушевського в українському інтелектуальному просторі першої половини ХХ ст. Зокрема,

звертаючи увагу на ту обставину, що львівські учні вченого розійшлися з ним в багатьох історіософських питаннях, він підкреслює цілковиту апробацію галицькими істориками історичної схеми вчителя. Вповні цю концепцію акцептували й історики-державники у міжвоєнний час, намагаючись разом із тим наповнити її новим змістом у дусі консервативної ідеології. Ба більше, викладені в «Звичайній схемі» аргументи знайшли цілковите сприйняття і в молодій українській марксистській історіографії, представники якої лише намагалися національні акценти замінити класово-економічними [185, с. XIV]. З огляду на це, дослідник атестує модель української історії М. Грушевського «свого роду прапором національного усвідомлення», адже в ній була закладена затребувана свідомим українством тенденція до відокремлення, відділення, а не наближення до Москви. «Саме ця тенденція дуже захопила всі кола українських істориків і неісториків [...]», – підкреслює Б. Крупницький [185, с. XIV].

Разом із тим, зазначає дослідник, попри дійсну революційність і добру теоретико-джерельну обґрунтованість історичної моделі М. Грушевського, вона «проклала тільки перші шляхи». Історіограф наголошує, що схему автора «Історії України-Руси» необхідно наповнити «реальним змістом, сьогодні в державницькому дусі». Своє твердження Б. Крупницький узасаднює тим фактом, що українська державність існувала протягом тривалого часу: в київський період, за галицько-волинського князівства, як спільна традиція в литовсько-руській державі, як козацька держава і як модерна спроба української державності 1917-1921 рр. Безперечно, визнає часткову рацію М. Грушевському дослідник, тут немає подібної до історії народу тяглості, однак є достатня пов'язаність. Б. Крупницький наголошує: «Ми чуємо себе пов'язаними з цими старими типами української державності. [...] Ми всі виходимо з національно-народної схеми М. Грушевського, але саме тепер висуваємо наперед моменти державного існування України» [185, с. XXIII-XXIV].

Далі Б. Крупницький намагається розв'язати важливу проблему ієрархії рушійних сил історії у концепції видатного вченого. Слідом за його учнем Василем Герасимуком, він відзначає, що в розумінні М. Грушевського українське

історичне життя було наповнене численними соціальними напруженнями, господарськими конфліктами, культурною боротьбою, «правними тяготіннями і змінами». Вченого історіограф атестує переконаним еволюціоністом, для якого історичний процес був наповнений силою й динамікою, як це, влучно додає він, зрештою «відповідало і його власній, повній енергії природі».

Торкаючись складного питання провідних рушіїв історичного процесу, Б. Крупицький вповні виправдано вказує, що як прихильник позитивістської теорії факторів, М. Грушевський не надавав жодному із чинників абсолютного пріоритету, Він вважав, що лише у комплексі вони визначали хід і зміст українського минулого. З огляду на це, історіограф відкидає поширені в еміграційній літературі закиди М. Грушевському у нібито його захопленні історичним матеріалізмом, твердячи, що той «не любив взагалі крайніх поглядів». Більше того, твердить Б. Крупицький, саме у текстах автора «Історії України-Руси» ми помічаємо тенденцію до зрівноваження різних історичних факторів. Зокрема, політичне і державне життя у розумінні М. Грушевського – це samozrozumіло дуже важливий фактор, проте поряд із політичним чинником стоять економічний і культурний, які набирають то більшого, то меншого значення, однак у всякому разі не знаходяться десь позаду політичного фактору. Принагідно відзначимо, що сучасні студії над історіософською моделлю М. Грушевського вповні підтверджують слушність цих висновків Б. Крупицького [436, с. 85–120].

Підсумовуючи свої спостереження над теоретичною спадщиною М. Грушевського, історіограф укотре твердить, що значення його основної думки про тяглість і неперервність українського історичного процесу було величезне і залишилося таким і понині. Самого автора «Історії України-Руси» Б. Крупицький слушно атестує як історика об'єктивного, котрий ніколи свідчення джерел не фальшував на догоду будь-якій доктрині. Разом із тим, своєю історичною працею М. Грушевський найбільше серед його сучасників прислужився стрімкому зростанню самосвідомості в середовищі широких кіл українців, перетворення їх з етнографічної спільноти на модерну націю. «Його

історичний суд і осуд базувався на твердій національно українській ідеології, – наголошує історіограф. – Для нього, як українського патріота, Україна і її національно-народні інтереси були samozрозумілим вихідним пунктом» [185, с. XXVII]. Узагальнюючи грушевськознавчі спостереження Б. Крупницького, звернемо увагу на відсутність в них поширеної в той час на еміграції політичної риторики, коли з історичних поглядів автора «Історії України-Руси» неодмінно висновували логіку поразки Визвольних змагань. Цим академізмом розвідка авторитетного симпатика ідеології гетьманського табору вигідно відрізнялася від текстів деяких його ідейних колег і досі не втратила своєї евристичної цінності.

Подібним академізмом була позначена й студія видатної представниці державницької історіографії Наталії Полонської-Василенко, присвячена осмисленню концептуальних засад модерних російської та української соціогуманітаристики [265]. Нав'язуючи до спостережень Б. Крупницького, дослідниця також наголошує на особливій значущості концепції М. Грушевського для становлення української Клію ХХ ст., називаючи статтю «Звичайна схема...» «переломовою в російській історіографії». При цьому, з'ясовуючи джерела концептуальних інспірацій видатного історика, вона слушно зауважує, що схема М. Грушевського могла постати «тільки завдяки дослідам попередників, синтезою яких вона є». Докладно аналізуючи історіографічну логіку схеми автора «Історії України-Руси», Н. Полонська-Василенко наголошує на її стрункісті та всебічній джерельній обґрунтованості. Завдяки цьому, вона в короткому часі стала класичною моделлю для українських гуманітаріїв та здобула чимало симпатиків серед їхніх російських і західних колег, спонукаючи подекуди до переосмислення усталених національних історіографічних концептів.

Дискусії стосовно причин поразки Визвольних змагань, що відбувалися у середовищі української діаспори у повоєнний час, не могли не вплинути на політизацію історіографічного, втім, і грушевськознавчого дискурсу. Промовистим прикладом тут може бути блискуче інтелектуальне есе Лева Біласа «Криза нашого образу історії». В ньому, атестуючи автора «Історії України-Руси» «творцем завершеної схеми історичного процесу», дослідник разом із тим

фокусується на нібито «антидержавницькій» спрямованості його моделі. Л. Білас має на увазі підмічену М. Грушевським антиномію суспільного устрою в давньоруській державі, коли потреби громади нерідко суперечили інтересам князя та його оточення. Такий конфлікт інтересів видатний історик, як відомо, простежує й у подальші періоди українського минулого, наголошуючи на його руйнівному для політичної самостійності нашого народу впливові. Експонування цього конфлікту, вважає автор есе, некорисно вплинуло на державотворчі наміри української інтелігенції доби Визвольних змагань. Наслідуючи інших adeptів консервативної ідеології, він наголошує: «Таке різке протиставлення «держави» і «суспільства» в образі історії сприйнятому нашою інтелігенцією мало великі і здебільшого негативні наслідки» [26, с. 31].

Досліджуючи інтелектуальну генезу історичної схеми М. Грушевського, Л. Білас змальовує його беззастережним послідовником українських народників, ідеї котрих він синтезував і найповніше виклав у своїй знаній статті про схему східноєвропейської історії. Народницькі акценти у творчості видатного історика, як зрештою і його послідовників, історіограф виправдано пояснює негативним досвідом тривалого перебування українців у складі інонаціональних держав, еліти яких послідовно заперечували саме існування української ідентичності. Ця негация, відзначає Л. Білас, мала шкідливу проекцію на власну державність.

Подібно до Б. Крупницького, Л. Білас виопуклює історичний оптимізм схеми автора «Історії України-Руси» як провідну її рису. Він наголошує, що віра у «вічний поступ» є віссю його світогляду, котра визначає вектор конструювання інших складових історіософської концепції. Серед них історіограф найбільше уваги приділяє проблемі ролі видатної особи в історії та взаєминам між «героєм» та суспільним загалом. Л. Білас пише: «[...] Найвищими вартостями в образі історії Грушевського і народників є народ, суспільство, людство, вічний поступ, динаміка руху вперед, майбутнє, в якому здійсниться загальна рівність і свобода, самоврядування, демократія [...]» [26, с. 39]. У підсумку, мислитель доходить до цікавого висновку, що «ключові поняття образу історії Грушевського постали як наслідок секуляризації християнської теології історії, створеної Євсевієм

Кесарійським, св. Августином, Йоахимом з Фіоре та Боссюе» [26, с. 34]. Відзначимо, що це спостереження цілком було сприйняте подальшими дослідниками історіософії М. Грушевського [436, с. 85–120].

Найбільш повно у досліджуване двадцятиліття теоретичні погляди М. Грушевського проаналізував у своїй дисертації ще один визначний представник державницької історіографії Ярослав Пеленський. В 1957 р. в Мюнхенському університеті він захистив докторат на тему «Українська національна думка у світлі творчості М. Грушевського та В. Липинського». Ця написана німецькою робота невдовзі вийшла у книжковому форматі, а за незалежної України був виданий її україномовний варіант. Підходячи до осмислення концептуальних новацій М. Грушевського, Я. Пеленський відзначив, що перед ним стояли два головних виклики історіографічного плану: 1) синтезувати схему українського минулого, спираючись на здобутки попередників та 2) вписати українське минуле до східноєвропейського історичного процесу. Ці завдання, слушно твердить дослідник, вимагали першочерговості «відросійщення» українського історичного наративу, подібно до того, як в другій половині XIX ст. В. Антонович здійснив «відпольщення» нашого минулого. «Щоби втілити необхідність універсальної історії України, – вважає Я. Пеленський, – він мусив запропонувати значну наукову ідею» [262, с. 33]. Це й було зроблено у той час львівським професором у знаній статті «Звичайна схема «руської» історії...». Аналізу цього знакового для української історіографії тексту автор дисертації відводить чимало уваги, в цілому солідаризуючись із видатним істориком.

Текст М. Грушевського, слушно відзначає його дослідник, зазнав значних впливів позитивістської раціоналістичної методології. А тому з ним важко було полемізувати прихильникам старої російської історіографічної концепції, в котрій гіпотетичні конструкції та романтичні уявлення домінували над джерельними свідченнями. Сам же український історик поклав запропоновану ним схему в основу власної наукової творчості, довівши тим самим її практичну інструментальність. Осердям цієї схеми є запропонована М. Грушевським

періодизація української історії, що на думку Я. Пеленського, є «чинною по нинішній день». Відзначимо, що цілком коректно аналізуючи концептуальні погляди М. Грушевського, дослідник його творчості не уникнув помітної політизації свого історіографічного дискурсу. Зокрема, вповні слушно пояснюючи логіку автора «Історії України-Руси» у визначенні ним головним суб'єктом українського історичного процесу народу та його соціально-культурної еволюції, Я. Пеленський екстраполює цю ситуацію на політичну практику вченого. Цілком у дусі тогочасної гетьманської критики діяльності голови Центральної Ради, він твердить: «Тут, між іншим, корениться й антидержавницька тенденція у політичному мисленні самого Михайла Грушевського» [262, с. 37].

Незважаючи на таку відверто ненаукову інвективу, Я. Пеленський надзвичайно високо оцінив національно-культурну значущість «Звичайної схеми «руської» історії...». На його слушне переконання, епохальне значення М. Грушевського як історика для формування українського національного мислення полягає у тому, що саме він, по-перше, історію Київської Русі і її державності розглянув і поєднав виключно з українською історією. По-друге, що вчений неперервність української історії від часів Русі через Галицько-Волинську державу, епоху козаччини аж до XIX ст. зробив основною темою своїх наукових досліджень. І врешті, по-третє, що дослідник також для часів бездержавності навів переконливі докази історичної присутності українського народу і його інституцій. Тим самим М. Грушевський вивів національне мислення зі сфери безісторичності.

Також у своїй студії Я. Пеленський докладно звернувся до важливої, однак у той час практично незнаній проблеми рецепції історичної схеми М. Грушевського в історіографії його доби. Дослідник укотре вказав, що позитивістська академічна культура автора «Історії України-Руси» приєднала чимало симпатиків його історичній схемі, адже вона була практично позбавлена модного тоді романтично-націоналістичного забарвлення. Історіограф наводить приклади, що навіть представники німецької історіографії, котрі традиційно були симпатиками російської історіософії, в особах Отто Геча та Ганса Коха визнали

слухність концептуальних аргументів М. Грушевського. У випадку ж українських істориків, запропонована ним схема взагалі була сприйнята одноставно, як найбільш повний синтез теоретичних пошуків класиків українознавства XIX – початку XX ст. Серед українських інтелектуалів особливою послідовністю у відстоюванні слухності історичної схеми М. Грушевського відзначалися його львівські учні (М. Кордуба, І. Крип'якевич, В. Герасимчук та ін.), які утвердили її «провідною ниткою українських наукових студій» [172]. «З'являлися нові інтерпретації та нова інформація, – пише Я. Пеленський, – проте схема і надалі залишалася об'єднавчим фактором для всієї української історіографії новішого часу» [262, с. 41]. Свідченням цього є те, що й прихильники державницької історіософії В'ячеслава Липинського та ідеології гетьманського табору (наприклад, Д. Дорошенко та Б. Крупницький) цілком сприйняли схему свого політичного опонента. Щоправда, при цьому вони почасти наповнювали її іншим ідейним змістом і робили інші смислові акценти.

Далі Я. Пеленський докладно висвітлює змістове наповнення М. Грушевським своєї схеми від ранньоісторичних часів і до доби національного відродження XIX – початку XX ст. Стосовно кожного розглядуваного періоду дослідник окреслює головних історичних акторів, а також провідні тенденції суспільної та культурної еволюції. І в цій частині праці історіограф намагається показати пов'язаність історичного дискурсу автора «Історії України-Руси» з його громадсько-політичною практикою есерівського характеру. Для прикладу наведемо коментар Я. Пеленського стосовно відомої оцінки М. Грушевським подій Хмельниччини як імпульсу до початку нового українського життя: «Цей великий оптимізм поступу і віра у силу українських народних мас, які він висловлює наприкінці своєї останньої великої історичної праці, були також провідними мотивами політичного життя і діяльності Михайла Грушевського» [262, с. 77].

Найбільше уваги Я. Пеленський відводить логіці прописування М. Грушевським у власній схемі доби національного відродження XIX ст. Історіограф цілком погоджується з розумінням автором «Історії України-Руси»

визначальності цього okresу для національного самоусвідомлення та громадського дозрівання нашого народу. Разом із тим, Я. Пеленський вважає, що залюбленість історика в ідеологію громадівського руху завважила на його власній діяльності як діючого політика в добу Української революції. Вкотре наслідуючи риторику ідейних опонентів голови Центральної Ради, історіограф відзначає: «Утопічними були його уявлення про можливість заступити державу іншими формами суспільного життя» [262, с. 104]. Звісно, такі емоційні твердження нічого не додавали до кращого розуміння концептуальних ідей визначного історика. Ба більше, вони надавали самій праці Я. Пеленського присмаку політичного памфлету, відволікаючи читача від його влучних історіографічних спостережень.

Наприкінці досліджуваного чверть століття почали з'являтися праці, автори яких намагалися уникати риторики доби ідейного протистояння, слушно наголошуючи на потребі деідеологізації грушевськознавчого дискурсу та вивчення спадщини Великого Українця з академічної перспективи в широкому інтелектуальному контексті того часу. Ці дослідники в 1963 р. створили Українське історичне товариство, котре невдовзі перетворилося на провідну грушевськознавчу інституцію зі своїм авторитетним часописом «Український історик». Вже в перших публікаціях засновників УІТ Олександра Оглоблина та Любомира Винара було закладено традицію такої деідеологізації творчої спадщини М. Грушевського, втім, і його концептуальних візій.

Для прикладу згадаємо знану студію О. Оглоблина «Михайло Грушевський і українське національне відродження», в якій він продовжив осмислення історіографічної спадщини визначного вченого [238]. В згаданій студії молодший колега автора «Історії України-Руси» задав риторичне запитання: «Але чи сповнили ми, сучасники й спадкоємці Грушевського, свій обов'язок визнання, пошани і вдячності перед пам'яттю великого українського історика й великого українського громадянина?» [245]. Відповідь О. Оглоблина негативна. Для того, щоб виправити цю ситуацію і стати гідним національного подвигу Великого

Українця, твердить історіограф, необхідне вивчення його історичної творчості у тогочасному інтелектуальному контексті, як і уникання однобічності в оцінках.

Торкаючись історичної схеми М. Грушевського, О. Оглоблин визнає її одним із найбільших здобутків не тільки самого історика, а й всього українознавства його доби. Вчений демонструє новаторство концепції визначного історика, котре полягало в умілому поєднанні ідей народу, території, котру він колонізував, та створених політичних інститутів. У підсумку постало струнке обґрунтування історичної та політичної суб'єктності українців. Оцінюючи національну значущість цього інтелектуального чину, О. Оглоблин наголосив: «[...] Грушевський залишив велику й страшну для ворогів українства спадщину. Її не можна ні знищити, ні здолати, ні оголосити «нашою». Це «Історія України-Руси» Грушевського, камінь краеугольний української історіографії [...]. Це його схема українського історичного процесу. Це його історична ідея України – синтеза нашої історії й перспектива нашого майбутнього» [245, с. 5].

Поряд зі щойно згаданими інтенсивно обговорюваними проблемами теоретичного грушевськознавства, поступ історіографічного знання в діаспорному українознавстві досліджуваного двадцятип'ятиліття дав імпульс до глибшого осмислення низки інших сюжетів інтелектуальної спадщини автора «Історії України-Руси». Так, молодший колега М. Грушевського по київській школі документалістів Вадим Щербаківський уперше проаналізував його концепцію походження українського народу в світлі нових здобутків палеоетнології. Визнаючи, що своїми працями видатний учений зробив надзвичайно цінний внесок в українську науку, в її історію, соціологію та історію літератури, дослідник його творчості разом із тим вважав, що «в поясненнях Грушевського умовин, в яких розвивалася українська творчість, виступає дуже багато помилкових поглядів, взятих з чужих несправних і давно устарілих теорій московських вчених, а особливо колись голосних, але тепер уже устарілих теорій таких всесвітніх вчених, як Бастіан, Вундт та інших» [341, с. 27]. З огляду на це, В. Щербаківський поставив собі за мету внести корективи до тлумачення визначним попередником проблеми соціального і культурного контекстів старої

української творчості. Її важливість, наголошує дослідник, полягає у визначальності для розуміння пізніших ментальних відмінностей українців від інших слов'ян. Далі В. Щербаківський, у критично-полемічному ключі та з наведенням значної кількості різнопланового доказового матеріалу, аналізує та корегує етногенетичну модель М. Грушевського за восьми обраними аспектами. Віддаючи належне його дослідницькому таланту, історіограф у підсумку слушно відзначив, що поступ палеоетнології у ХХ ст. вимагає критичного переосмислення спадщини творців наукового українознавства, втім, і М. Грушевського.

Не менш новаторською за постановкою проблеми була розвідка знаного архітектора і графіка Володимира Січинського, присвячена мистецтвознавчій спадщині М. Грушевського. Дослідник слушно зауважив, що з огляду на особливу вагу мистецтва в історичній еволюції позбавлених можливостей повноцінного політичного життя українців, визначний учений постійно тримав цю важливу ділянку культури у полі зору. В галузі мистецтва, доводить В. Січинський, М. Грушевський був надзвичайно різнобічним, адже його однаковою мірою цікавили архітектура, різьбярство, малярство і промислове мистецтво. Поряд із цим, історик також досліджував такі спеціальні ділянки, як графіка, граверство, мініатюра, друкарство, народне селянське мистецтво, нумізматику, геральдику, сфрагістику, одяг і т. ін. Проблематику цих субдисциплін він опрацьовував, виходячи із історіософської засади, що все створене на наших землях повинно стати предметом розгляду українських дослідників. Завдячуючи цьому, влучно відзначив В. Січинський, уперше в працях М. Грушевського до української цивілізаційної спадщини були зараховані, поряд із традиційними творами народної культури, також феномени високого мистецтва, створені здебільшого представниками інших народів. Такий підхід на зламі ХІХ-ХХ ст. вважався цілковито новаторським, але завдяки мистецтвознавчим працям українського вченого став загальноприйнятим. Найбільш повно така теоретична засада була реалізована в «Історії України-Руси», названій В. Січинським «правдивою енциклопедією» українського мистецтва. Підсумовуючи свої цікаві роздуми,

дослідник відзначив: «Таким чином, історія українського мистецтва М. Грушевського [...] є для нас першим незвичайно важливим джерелом пізнання українського мистецтва, без котрого не може обійтися ні один історик мистецтва, мистецтвознавець і практик-мистець» [296, с. 4]. Відзначимо, що сучасні дослідники спадщини Грушевського-мистецтвознавця цілком поділяють ці висновки і працюють у руслі грушевськознавчих спостережень В. Січинського.

Поряд із проблемами історіографічної творчості М. Грушевського, українські дослідники на вигнанні чимало уваги присвятили осмисленню літературознавчих студій автора «Історії України-Руси». Цей інтерес значною мірою був простимульований фототипним перевиданням нью-йоркською «Книгоспілкою» п'яти томів «Історії української літератури». Найбільш містко нове бачення спадщини Грушевського-літературознавця висловив у першому томі перевиданої праці знаний культуролог-славист, філософ і літературознавець Дмитро Чижевський. Вже на початку своєї розвідки він відзначив фундаментальність історико-літературного доробку М. Грушевського, його чималу вагомість для всіх дослідників східнослов'янської літератури. Д. Чижевський на багатьох прикладах доводить, що «Історія української літератури» є зразком майстерного володіння різними методами наукового дослідження, «є прикладом акрибії, екзактності, з якою кожний історик літератури мусів би підходити до тих літературних творів, про які він пише» [330, с. III].

Вперше в історіографії знаний дослідник звертається до методологічної лабораторії Грушевського-літературознавця. Тут він цілком слушно відзначає еkleктичний характер теоретичних засад історико-літературних праць ученого. На переконання дослідника, користування істориком різними методами вийшло не на шкоду, а на чималу користь «Історії української літератури», оскільки однобічність якогось одного методу автор уміло компенсує, користуючись іншими техніками. Саме ця теоретична специфіка спонукала М. Грушевського, на відміну від його попередників, чималу увагу звертати на історичні та соціальні підвалини літературних творів. «І тут він розуміється для істориків літератури є

неперевершеним зразком», – твердив Д. Чижевський. Не менш схвально вчений також оцінив джерельне підгрунття «Історії української літератури», назвавши її «до певної міри «хрестоматією» староукраїнської літератури». Окремо дослідник наголошує на «європейськості» Грушевського-літературознавця, розуміючи під цим вільне оперування ним західними текстами і практиками, як також і вміле вписання українських пам'яток у загальноєвропейський контекст.

Як дослідник критичний, Д. Чижевський вказує, що вчені середини ХХ ст. не повинні приймати усі твердження Грушевського-літературознавця за безпомильні. Але навіть ті його висновки, яких сучасний дослідник вже не може поділяти, слушно вказує автор, ведуть науку далі, бо усі вони побудовані на фактичному матеріалі і їх перевірка вимагає подібного рівня знання цього матеріалу «й веде нас не до легковажних припущень та гіпотез, а до поширення та поглиблення нашого знання». У підсумку своєї цікавої студії Д. Чижевський відзначив: «В цілому «Історія української літератури» Грушевського є збіркою цінних досліджень, в яких маємо добрі зразки користування різними науковими методами з цінними вислідами, що в значній мірі залишаються в силі і в наші дні» [330, с. VII]. Відзначимо, що подальша історіографія в аспекті аналізу спадщини Грушевського-літературознавця поглиблювала наведені висновки Д. Чижевського.

Чимало у досліджуване двадцятип'ятиліття було зроблено для реконструкції багатоаспектної науково-організаційної діяльності М. Грушевського, у визнанні успішності якої вповні солідарними були прихильники всіх ідейних таборів української громади на вигнанні. Особливо помітною така спільність оцінок виявилася при змалюванні праці автора «Історії України-Руси» на форумі НТШ. Найбільше у досліджуваний період про проблему «Грушевський і НТШ» написав колишній студент і близький співробітник видатного вченого по Товариству Володимир Дорошенко. В монографії «Огнище української науки – Наукове Товариство ім. Шевченка», виданої з нагоди 75-річчя його заснування, дослідник всебічно висвітлив діяльність свого старшого колеги в очолюваній ним інституції. Вже сам приїзд до Галичини «молодого, енергійного,

незвичайно роботящого, повного патріотичного запалу, талановитого молодого вченого» В. Дорошенко назвав «визначною подією в науковому і громадському житті не тільки Галичини, але й цілої України» [133, с. 27–28]. На багатьох прикладах історіограф переконливо показав те, з якою величезною енергією і розмахом М. Грушевський здійснював перебудову Товариства за академічними взірцями. Змальовуючи цю різнопланову працю, В. Дорошенко писав: «Під його кермою НТШ скоро виростило у велику наукову установу, з добре поставленими бібліотекою і музеєм, книгарнею, друкарнею і переплетнею, з численними і різнородними видавництвами, що стала на рівні з іншими того роду чужими інституціями, та гідно запрезентувала українську науку, а разом і український нарід перед усім культурним світом» [133, с. 28].

Особливою заслугою М. Грушевського В. Дорошенко вважав притягнення ним до роботи в Товаристві багатьох українських інтелектуалів, роз'єднаних державними кордонами та політичними вподобаннями. Для цього визначний учений домогся деполітизації НТШ, що дозволило приєднати до роботи ідейних опонентів галицьких народовців, насамперед радикалів Івана Франка та Михайла Павлика. Ще одним важливим джерелом поповнення когорти співробітників Товариства, слушно зазначив історіограф, була львівська історична школа М. Грушевського, вихованці якої ставали відданими помічниками свого вчителя в багатьох інституційних проектах. В підсумку, твердить В. Дорошенко, тривале головування визначного вченого в НТШ стало «золотою добою» в його історії.

Не менш піднесені оцінки здобутків М. Грушевського на форумі НТШ прозвучали в працях представників державницької історіографії. Так, згаданій проблемі спеціальну студію «Українська історична наука в НТШ на чолі з М. Грушевським» присвятив Б. Крупницький. У ній знаний дослідник підніс небуденний науково-організаційний хист М. Грушевського, що зумів притягнути до роботи в Товаристві багатьох українських і європейських інтелектуалів, котрі своєю солідарною працею надали потужного імпульсу процесу академізації цієї інституції [183, 357]. З такими оцінками вповні солідаризувався ще один симпатик консервативної ідеології Д. Дорошенко [140, с. 6].

Якщо змалювання згаданого сюжету науково-організаційної праці М. Грушевського в цілому спиралося на потужну міжвоєнну історіографічну традицію і містило небагато оригінальних спостережень, то студії над радянським десятиліттям вирізнялися чималим новаторством і виразним мемуарним забарвленням. Йдеться про те, що у досліджуваний період у країнах західного світу проживало чимало співробітників визначного історика по історичних установах ВУАН (наприклад, О. Оглоблин і Н. Полонська-Василенко), які всебічно осмислювали феномен підрадянської історіографії міжвоєнного часу та місце в ній М. Грушевського. Найбільше уваги цій проблемі присвятив О. Оглоблин. У низці статей [236, 220, 250] та монографічних праць [369] дослідник докладно відтворив зусилля свого визначного сучасника з розбудови історичних установ ВУАН, заснування низки періодичних і серійних видань, виховання молодого покоління істориків тощо. Особливу ж увагу О. Оглоблин присвятив проблемі руйнування радянською владою наукових інституцій М. Грушевського, показавши фатальні наслідки цієї гвалтовної боротьби зі спадщиною визначного вченого для подальшої долі української науки на підрадянських землях [251, 240]. В подібному схвальному тоні та з багатьма цікавими подробицями науково-організаційну працю М. Грушевського на терені ВУАН охарактеризував і Б. Крупницький у своїй книзі «Українська історична наука під совєтами (1920-1950 роки)» [184].

Не меншою докладністю та проникливістю відзначалися студії ще однієї сучасниці М. Грушевського Н. Полонської-Василенко [266]. Втім, на відміну від своїх колег на вигнанні, знана дослідниця була помітно критичнішою в оцінках різнопланової науково-організаційної праці автора «Історії України-Руси». Так, поряд із цілковитим визнанням крупного таланту Грушевського-організатора, більш чи менш критично вона писала про його взаємини з державними чиновниками та колегами-академіками [267, с. 42–49]. Подекуди така критичність набувала відверто гіпертрофованого характеру, адже дослідниця не враховувала тогочасних реалій і контексту ідейної боротьби та відверто ставала на бік опонентів визначного вченого з академічного середовища. Така емоційність

історіографічного дискурсу Н. Полонської-Василенко привернула увагу тогочасних інтелектуалів і була піддана аргументованій критиці [297].

Доволі багато у досліджуваний час було написано стосовно проблеми «Грушевський і сучасники». У її фокус потрапило осмислення взаємин автора «Історії України-Руси» з його довголітнім приятелем Іваном Франком. Неабиякої актуальності цьому сюжету надало голосне відзначення українськими інтелектуалами на вигнанні столітнього ювілею Каменяра. Втім, опрацювання проблеми «Франко-Грушевський» набуло поважного емоційного забарвлення, до чого спричинилися спогади доньки визначного письменника Анни Франко-Ключко. В своїх мемуарах вона виставила М. Грушевського егоїстичним інтриганом, безпринципним задрісником, інтелектуально посередньою особистістю та навіть плагіатором. Тенденційно перекручуючи галицькі поголоски початку ХХ ст. та характеристики психічно хворої матері, донька І. Франка писала про винятково бруталне ставлення голови НТШ до батька, що проявлялося у нібито завантаженні його чорною редакторською працею, постійному психологічному пресингу, фінансовому визиску та ін. [323]. Вповні очікувано, що такі характеристики були миттєво взяті на озброєння радянськими суспільствознавцями в їхній перманентній боротьбі з М. Грушевським. Чималої популярності «викривальні» спостереження А. Франко-Ключко набули і в діаспорному середовищі, в якому безкритично тиражувалися уривки її мемуарів [440].

На захист доброго імені М. Грушевського виступив уже згадуваний свідок тих подій В. Дорошенко. В кількох спеціальних працях, із надзвичайною ретельністю та послуговуючись численними документами (епістолярій, документообіг НТШ, публіцистичні матеріали та ін.), він переконливо – пункт за пунктом – спростував інвективи А. Франко-Ключко [130]. При цьому вчений наголосив на їхній винятковій фантазійності, адже будучи занадто маленькою для розуміння оточуючих подій, донька Каменяра стала жертвою поширеного після поразки Визвольних змагань осудливого ставлення до М. Грушевського. Окремо В. Дорошенко підніс шкідливість свідчень А. Франко-Ключко для національної

справи, адже вони були використані радянськими ідеологами для побороення визначного історика. «Можна лише шкодувати, що в спогадах п. Анни Ключко знайшлися дуже негідні випадки проти М. Грушевського, що їх підхопила радянська преса для дискредитації великого українського історика, – наголосив учений. – Очевидно ніяке українське національне видавництво не пустило б у світ подібних інвектив, опертих на незнанні або нав'язаних хворобою висловах чи то самого Франка, чи його дружини» [135, с. 42].

На жаль, попри дослідницьку сумлінність і всебічну доказовість реконструкції В. Дорошенком проблеми «Франко-Грушевський», українська громада за «залізною завісою», за незначними винятками, тривалий час більше симпатизувала скандальним тезам Франкової доньки. Це можна пояснити як згаданим поширеним скепсисом стосовно спадщини визначного історика, так і більшою літературною привабливістю і сенсаційністю змісту книги «Іван Франко і його родина. Спомини». Про складність подолання конфліктної оптики представлення взаємин двох визначних інтелектуалів добре свідчить епістолярій В. Дорошенка, який докладно проаналізував сучасний грушевськознавець Ігор Гирич [399, с. 175–184]. Так, Анастасія Біловус, отримавши від В. Дорошенка згадану його книгу «Огнище української науки», писала автору: «Вашу працю вже перечитала. Буду щира, мені та праця не сподобалась. Грушевського представились гігантною особою в ній. Запитаю Вас, таку колосальну працю Грушевський проробив, масу томів написав і що з того? Так, ті томи виховали генерацію. Але чи здібна та генерація будувати щось дійсно тривалого? Чи був здібний сам Грушевський своєю наукою збудувати державу. Будьмо щиро правдивими і критичними» [96, с. 406]. Далі кореспондентка узвичаєно для консервативної публіцистики протиставляє спадщину М. Грушевського здобуткам істориків-державників. Про чималу тогочасну упередженість у ставленні до автора «Історії України-Руси» говорить і доволі тривала традиція відмови діячів діаспори від широкого відзначення ювілеїв М. Грушевського на користь святкування «круглих» дат Каменяря, бо, як знаємо, останній був рівно на десять років старшим за колегу-історика.

Чималий внесок діаспорне українознавство досліджуваного часу зробило у розробку рецептивної проблематики. У персональному вимірі найбільш докладно було опрацьовано грушевськіану І. Франка, що пояснюється згаданим вшануванням століття Каменяра. До цієї проблеми найбільш ґрунтовно підійшли Любомир Винар і неодноразово згадуваний В. Дорошенко. Цих дослідників об'єднувало розуміння значної спекулятивності тез діаспорної публіцистики та радянського суспільствознавства про нібито винятково критичне ставлення І. Франка до творчої спадщини автора «Історії України-Руси». В. Дорошенко, зокрема, влучно відзначав, що «жонґлюючи» Франковим словом, більшовики банально хотіли його авторитетом прикрити свою ненависть до М. Грушевського, який у своїх історичних працях доводив окремішність історичного процесу українського народу від російського. «Тим часом у Франка не було розходжень із Грушевським на цьому кардинальному пункті, – твердив знаний дослідник. – Лише у другорядних чи й третьорядних питаннях, як от – норманська теорія, яку відкидав Грушевський, а обстоював Франко, або таке чи інше розуміння скитської чи хозарської доби, старої колонізації, молдавської політики Хмельницького тощо. Але не згоджуючися в цих справах із Грушевським, Франко не заперечував велетенських заслуг історика» [135, с. 38].

Власне на щойно згаданих історіографічних зауваженнях І. Франка на адресу окремих наукових висновків М. Грушевського спеціально зосередився Л. Винар. Він визнав, що «як не дивно, але значна частина історичних праць Франка була своєрідною антитезою й науковою критикою історичних синтетичних студій проф. Грушевського» [58, с. 48–49]. Разом із тим, дослідник звернув увагу, що ця критика полемічного характеру була виняткового доброзичливою і зазвичай неслухною, адже М. Грушевський значно краще орієнтувався в історіографічних проблемах, ніж зосереджений на художній творчості та публіцистиці І. Франко. Обґрунтовуючи це спостереження, Л. Винар обрав надзвичайно вдалу архітектуру свого дослідження, показуючи кожен закид Каменяра у двох контекстах – стану історіографічного знання на зламі ХІХ-ХХ ст. і його поступу протягом першої половини ХХ ст. За такого підходу

більшість закидів Каменяра історіографічного плану виявилися хибними. Натомість його зауваження стосовно текстологічних недоліків у перекладах М. Грушевським іншомовних джерел були визнані цілком слушними.

В узагальнюючому аспекті рецепції праць автора «Історії України-Руси» особливу увагу привертає новаторська за постановкою проблем розвідка І. Крилова «Історична праця М. Грушевського в науковій і комуністичній оцінці». Обґрунтовуючи актуальність свого дослідження, автор цілком слушно зауважив: «Ми ще не маємо повної науково-об'єктивної оцінки всієї спадщини М. Грушевського, як і того значіння, яке вона матиме для розвитку історичної науки в Україні» [179]. Вже з назви статті зрозумілим є обраний І. Криловим архітектонічний підхід – проаналізувати у компаративному ключі наукову та комуністичну грушевськіану.

В аспекті з'ясування особливостей наукового виміру грушевськознавчої рецепції, дослідник відтворює процес поступового занурення у творчу лабораторію визначного вченого як українських, так і західних історіографів. У підсумку, твердить І. Крилов, чимало аспектів національного служіння М. Грушевського отримали аргументовану фахову оцінку. Зовсім іншою є справа у випадку радянської грушевськіани, адже завданням її представників було не наукове осмислення, а створення ідеологічних аргументів, покликаних спровокувати небезпечну для радянської імперії спадщину автора «Історії України-Руси». І якщо в 1920-х рр. радянська грушевськіана мала бодай деяку академічну складову, то з часом остання все більше поступалася місцем таврувальним інвективам. У підсумку, радянська рецепція доробку М. Грушевського повоєнного часу є прикладом цинічного шельмування визначного діяча, позбавленого будь-яких рис науковості. Відзначимо, що багата на оригінальні спостереження розвідка І. Крилова стала проблемно-тематичним орієнтиром для дослідників рецептивної грушевськіани другої половини ХХ ст.

Поряд зі спробами докладного вивчення вибраних грушевськознавчих сюжетів, діаспорні українознавці досліджуваної доби також запропонували цілісну оцінку творчого доробку автора «Історії України-Руси». Відзначимо, що

вона була здебільшого компліментарною до визначного діяча, що дозволяє говорити про поступову деідеологізацію грушевськознавчого дискурсу, зростання в ньому академічної складової на противагу публіцистичній. Очікувано, що найбільш піднесені оцінки прозвучали з вуст тогочасних ідейних симпатиків М. Грушевського. Так, О. Оглоблин переконував своїх сучасників, що «в історичній перспективі «Історія України-Руси» Грушевського завжди стоятиме поруч з Шевченковим «Кобзарем» [245, с. 6].

Незважаючи на ідейні протиріччя, не менш піднесено феномен Грушевського-інтелектуала оцінювали й симпатика консервативної ідеології. Приміром, Б. Крупницький в багатьох працях наголошував на фундаментальності спадщини визначного історика для поступу української історіографії. «Наукова діяльність Грушевського вражає своїм розмахом, – твердив історіограф. – Він був не тільки істориком України, але й написав кількатомову історію української літератури [...]. Йому належать курс генетичної соціології, широкий огляд всесвітньої історії тощо. В кожній галузі науки він уміє наново ставити проблеми і самостійно їх вирішувати. Але й на полі української історії був він небуденним організатором, В його особі сполучилися якості видатного дослідника й організатора історичної праці. [...] Ця його піонерська діяльність була для пропаганди української справи дуже важлива» [181, с. 96, 99].

Цілком поділяв щойно наведені оцінки ще один згадуваний ідейний опонент М. Грушевського Л. Білас. На його переконання, «без «Історії» Грушевського ми, в очах світу були б надалі «нацією неісторичною» [...]». Маючи на оці невщухаючу в діаспорній публіцистиці полеміку довкола наукової та суспільно-політичної спадщини автора «Історії України-Руси», історіограф слушно зауважив: «Політик має право бути несправедливим, історик – ні. Скоро мине 25 років від смерті Грушевського, і вже настав час, щоб замовкли політичні пристрасті до цієї визначної людини, яка ціле своє життя присвятила служінню своєму народові і яка так багато для нього зробила. Його помилки не потребують вже ані вибілювання, ані засуджування, вони належать уже до історії, історії цілої нації» [25, с. 2].

Відзначимо, що під впливом успіхів діаспорного грушевськознавства і значною мірою нав'язуючи до усталених у ньому інтерпретацій та оцінок, про визначного історика писали також західні славісти. Так, один із творців ідеології євразійства Георгій Вернадський, незважаючи на принципове антиукраїнство, високо оцінив спадщину М. Грушевського у своїй передмові до англomовного перевидання його нарису українського минулого. Приміром, характеризуючи головний твір дослідника, він відзначав: «Його десятитомова «Історія України» – це зразкова праця на цю тему; він працював над нею все своє життя [...]. Це праця великого вченого, основана на вичерпних дослідках, повна духа гострої критики і виявляюча багатство інформацій не тільки щодо історії українського народу, але також загальної історії цього періоду [...]» [370, р. V-VI]. В подібному піднесеному тоні творчу спадщину М. Грушевського оцінювали Джордж Сімпсон і Анатоль Мазур [358]. «Коли дивишся на цю дивовижну кількість і діапазон продуктивної наукової праці, починаєш розуміти ту глибоку повагу, що віддають його пам'яті всі українці та ті, хто цікавиться історією Східної Європи, – відзначав перший зі згаданих історіографів. – Незважаючи на багатосторонність його інтересів, у вічі впадає послідовність ученого у філософії історії та житті, яка відзначає справді велику людину» [366, р. 137–138].

Як бачимо, українські закордонні історики у досліджуване двадцятип'ятиліття чимало цікавилися багатьма аспектами інтелектуальної спадщини М. Грушевського – від концептуальних до конкретно-історіографічних. Цей інтерес мав як прагматичний, так і суто наукознавчий аспекти. Йшлося про необхідність протиставити войовничій радянській імперській риториці про історичну зумовленість політичної єдності східних слов'ян україноцентричну традицію, котра б мала тривалу історіографічну рецепцію, належне джерелознавче обґрунтування і проблемно-тематичне наповнення. І тут історіографічна спадщина М. Грушевського, насамперед її концептуальна складова, цілком довела свою інструментальну придатність для боротьби з імперіалістами всіх національних гатунків, подібно до того, як це робив сам учений на початку ХХ ст. З іншого боку, дедалі відчутнішою була потреба

переосмислення творчої спадщини українознавців доби національного відродження у контексті повоєнного поступу гуманітарного знання та з'ясування актуальних завдань національної науки на вигнанні. І тут спадщина М. Грушевського стала вихідним пунктом для таких рефлексій, оціночний вектор яких нерідко визначала сповідувана інтелектуалами ідеологія. Та попри деякий скепсис і навіть критику, нерідко слушну, окремих складових різнопланового доробку автора «Історії України-Руси», він одностайно був визнаний найбільш фундаментальною складовою українознавства кінця XIX – першої третини XX ст., яку неодмінно слід враховувати в подальших наукових пошуках.

2. 2. Осмислення громадсько-політичної діяльності.

Подібно як це було у випадку з історіографічною грушевськіаною, увагу до суспільно-політичних практик автора «Історії України-Руси» стимулювали тогочасні дискусії про причини хронічних невдач українців зі здобуття і збереження власної державності. Чимало уваги при цьому відводилося досвіду Визвольних змагань, в яких М. Грушевський відіграв одну з найбільш помітних ролей. При зверненні до його суспільно-політичної спадщини дедалі частіше увагу привертало питання генези ключових рис громадського світогляду вченого.

Стосовно проблеми становлення М. Грушевського як громадського діяча, українська закордонна історіографія була практично одностайною у визнанні визначних впливів на його юнацький світогляд київських старогромадівців Володимира Антоновича і Олександра Кониського [225, с. 2–3]. Згадана проблема у досліджуваний час не розглядалася як самостійна, а в присвячених історикові біографічних нарисах зазвичай переповідалися поширені тези довоєнної грушевськіани [443, с. 356–405] про стрімке зростання авторитету молодого історика у середовищі наддніпрянських українофілів і його активну працю над освітленням студіюючої української молоді Києва [129, с. 12].

Подібною одностайністю схвальних оцінок, хоча й значно докладніше та з більшою кількістю нюансів, було позначене висвітлення громадської праці М. Грушевського на львівському та київському теренах протягом кінця XIX –

початку ХХ ст. При розкритті цієї проблеми українські закордонні дослідники, як і їхні попередники у першій половині ХХ ст., акцентували соборницьку місію вихованця київської академічної традиції, який переїхавши на викладацьку роботу до Львова поєднав у своїй особі наддніпрянське та наддністрянське українство. Осмислюючи цей феномен, Микола Андрусак влучно назвав історика «амбасадором Києва у Львові» [7, с. 2] і ця характеристика й по сьогодні побутує у грушевськознавстві. В цьому аспекті поширеним стало порівняння консолідуючої праці М. Грушевського з діяльністю його визначного попередника Михайла Драгоманова. Поряд із цим, згадувалися загальнознані факти діяльної участі історика у заснуванні в 1899 р. Української націонал-демократичної партії (УНДП) та пояснювалися причини його нетривалого перебування в ній бажанням галицьких політиків надалі провадити закулісові гешефти з польськими очільниками краю.

Не менш схвально, значною мірою також під впливом довоєнної історіографічної традиції [443, с. 356–405], змальовувалася діяльність М. Грушевського на Наддніпрянщині після вибуху російської революції 1905 р. Цілеспрямоване поширення істориком своєї діяльності на підросійські терени пояснювалося дослідниками його переконаністю, що «в будучині не Львів, але Київ буде рішати про долі України» [172, с. 6]. Тут найбільш популярними сюжетами були ініціативи вченого по створенню надпартійного об'єднання Товариства українських поступовців, участь історика у модеруванні діяльності української фракції першої російської Думи і визначенні ідеології її друкованої трибуни «Украинского вестника», розбудова ним періодики та видавництва на підросійських землях, активна науково-популяризаторська та публіцистична праця будительського характеру тощо.

У подієвому плані при реконструкції львівського двадцятиліття домінувало змалювання руйнівного в своїх наслідках конфлікту М. Грушевського з очільниками галицьких народовців у 1913 р. При висвітленні цього сюжету біографії львівського професора тогочасна діаспорна історіографія також здебільшого пішла слідами грушевськознавців міжвоєнного часу. Чи не найбільш

докладно генезу протистояння галицьких політиків з львівським професором простежив свідок тих подій В. Дорошенко. Бібліотекар Товариства доволі докладно пояснив логіку претензій М. Грушевського до політики галицьких народовців, зібрану у збірці його публіцистики «Наша політика» та фактично солідаризувався зі своїм старшим колегою. В подібному дусі про конфлікт в НТШ писав і колишній міністр земельних справ УНР, кооператор, поет і публіцист Микола Ковалевський, твердячи, що «це був бунт малих людей проти велетня науки» [165, с. 80].

Поряд із такими оцінками, побутували й поодинокі характеристики цього конфлікту з погляду опонентів голови НТШ. Так, М. Андрусак був чи не єдиним серед діаспорних істориків, хто популяризував таке пояснення: «Томашівський очолив опозицію проти адміністрації Грушевського в НТШ, де Грушевський був автократом і добирав собі людей, які йому тільки притакували, що не подобалося членам НТШ, які виробляли свій власний погляд на розвиток Товариства. Опозиція проти Грушевського зростала, і супроти неї він перед першою світовою війною зрікся з головства в НТШ» [7, с. 2]. До критики М. Грушевського політики галицьких керманічів скептично поставився також його ідейний опонент Ярослав Пеленський, з певним дотепом відзначивши, що на відміну від очільників НДП, автор «Історії України-Руси» був відповідальним за власну політику лише перед самим собою [262, с. 98]. Цікаво, що попри той факт, що для закордонних істориків не був секретом факт авторства С. Томашівського брошури «Наша політика і проф. Грушевський», жоден не назвав його імені, хоча читач з контексту сам міг здогадатися, хто ж був головним опозиціонером на загальних зборах НТШ у 1913 р.

У проблемному вимірі чи не найбільше уваги діаспорні історики присвячували феномену дореволюційної публіцистики М. Грушевського, акцентуючи її визначальний виховуючий вплив на все тогочасне українське громадянство. Наприклад, Я. Пеленський наголосив: «У роки перед Першою світовою війною Михайло Грушевський, без сумніву, був одним із найпопулярніших українських публіцистів» [262, с. 27]. При цьому вповні слушно

відзначалося, що оцінювати громадські ініціативи вченого необхідно винятково з урахуванням вимог принципу історизму – тобто в контексті стану і завдань українства кінця XIX – початку XX ст. Про це найбільш чітко написав В. Дорошенко: «Розуміється, мусимо ми оцінювати публіцистику Грушевського з історичної перспективи, а не з того стану національного розвитку, до якого дійшли по їх написанні» [131, с. 17]. Тому, пояснював знаний бібліограф, абсурдно відготовувати брак державницьких ідей у тогочасному доробку Грушевського-публіциста, адже українське громадянство, особливо на Наддніпрянщині, просто не було готове сприймати ці гасла.

Відштовхуючись від такого розуміння, в грушевськіані досліджуваного періоду поступово утверджувався новий погляд на публіцистику львівського професора після вибуху першої російської революції. Так, згадуваний Я. Пеленський вповні аргументовано протиставив винятково культурницькі за суттю громадські виступи лідерів підросійських українців кінця XIX – початку XX ст. поставленим М. Грушевським чітким політичним вимогам, які були цілісно викладені в його знаній праці «Конституційне питання і українство в Росії» [262, с. 90–96]. Саме створена в останнє передвоєнне десятиліття публіцистика М. Грушевського, як на це слушно звернули увагу дослідники, значною мірою спричинилася до політичного дозрівання українського руху, а обґрунтовані в ній вимоги невдовзі стали гаслами революційної доби. Цілісно осмислюючи публіцистичні виступи М. Грушевського, історики вповні аргументовано наголосили, що провідною ідеєю його творчості на початку XX ст. було соборництво.

Один із сюжетів дореволюційної публіцистики М. Грушевського отримав у досліджуваний період самостійне всебічне осмислення. Так, на сторінках паризької «України» знаний український мовознавець Пантелеймон Ковалів узагальнив позицію львівського професора у відомій дискусії довкола устійнення норм загальноукраїнського правопису. На слушне переконання дослідника, «Михайло Грушевський питання мови вважав органічною частиною загальноукраїнського питання» [167, с. 150]. При цьому львівський історик

підходив до згаданої проблеми не з філологічними замірами чи лінгвістичною міркою, а як до могутнього культурного і соборницького чинника. Докладно реферуючи праці М. Грушевського з мовного питання, П. Ковалів цілком солідаризується з автором і відзначає слушність його пропозицій з висоти здобутків українського мовознавства середини ХХ ст.

Подібно до згаданих вище сторінок життєпису автора «Історії України-Руси», небагато нового діаспорне українознавство принесло і в справу реконструкції громадської діяльності М. Грушевського в період Першої світової війни. Українські закордонні історики здебільшого переказували знані факти про скептичне ставлення вченого до австрофільства галицьких політиків, які створили Союз визволення України, його заклики не дати жодній воюючій стороні маніпулювати українством у власних інтересах, пояснювали повернення історика до Києва бажанням захистити українство він закидів правомонархічних діячів у його сепаратистській природі тощо [314, с. 58–59]. Поряд із цим, наводилися й поодинокі малознані раніше факти, котрі поступово збагачували життєпис М. Грушевського важливими нюансами. Так, В. Дорошенко твердив, що історик розраховував на швидке закінчення світового протистояння і виїздив з Криворівні до Відня нібито в надії, що там невдовзі має зібратися міжнародний мировий конгрес для впорядкування відносин у повоєнній Європі, де його голос історика може бути важливим для подальшої долі України [129, с. 18]. Також ми дізнаємося про короткочасне перебування М. Грушевського в Італії восени 1914 р., де він мав зустрічі з деякими російськими громадськими діячами, зокрема, з журналістом Михайлом Осоргінім [131, с. 19].

Подібною лаконічністю та залежністю від попередньої грушевськіани було позначено висвітлення проблеми кримінальних переслідувань ученого та його діяльності в роки заслання [443, с. 356–405]. Дослідники одностайно вказували на абсурдність ситуації, коли в Дунайській та Російській імперіях М. Грушевському були висунуті практично взаємозаперечуючі звинувачення в державній зраді. Але, на відміну від конституційної Австро-Угорщини, в державі Романових доля українського патріота була вирішена заздалегідь і він без вироку суду був

відправлений на заслання до російської глибинки [172, с. 6]. Поряд із цим, висвітлювалися солідарні заходи російських учених з полегшення долі свого незаслужено покараного колеги, завдяки чому його було переведено з Симбірська до університетської Казані, а згодом і до другої російської столиці, де М. Грушевський розгорнув широку громадську діяльність серед московських українців.

Деякі зі згаданих щойно сюжетів були представлені у мемуарному ключі. Тут на особливу увагу заслуговують докладні спогади Юрія Сірого (Тищенка), що якраз почали друкуватися у перші повоєнні роки. В них довголітній співробітник львівського професора надзвичайно детально оповідає про своє знайомство з істориком, переїзд до Києва за фальшивим паспортом, інтенсивну працю в київській редакції «Літературно-наукового вісника», розбудову книгарської справи на підросійських землях тощо [294]. Всі ці сюжети знаний видавець змальовував з численними незнаними подробицями і зі щирою симпатією та повагою до М. Грушевського, вважаючи його одним із найвидатніших в нашій історії інтелектуалів.

Цілісно про перебування М. Грушевського у Львові у невеличкій мемуарній замітці оповів знаний галицький громадський діяч, антрополог і зоолог, педагог, останній у міжвоєнному двадцятилітті голова НТШ Іван Раковський. Будучи тривалий час співробітником автора «Історії України-Руси» у різних громадських інституціях, він на власні очі бачив різноплановість його служіння українству. Саме І. Раковський панорамно відтворив інтенсивність занурення М. Грушевського практично до всіх сфер культурного життя галицьких українців. При цьому, що цікаво, він практично обійшов увагою конфлікти історика з очільниками політичних угруповань краю. Осмислюючи феноменальну працездатність М. Грушевського, мемуарист залишив цікавий спогад: «Отже, в якій-небудь порі було прийти до проф. Грушевського, він все був зайнятий своєю науковою працею [...]. Працював професор незвичайно витривало і скоро [...]. Він був ідеальним головою установ, якими проводив: справді кермував і давав

напрям діяльності даної установи та пильно наглядав належного виконання своїх поручень, а також ухвал виділу» [282].

Чимало про М. Грушевського у мемуарному ключі писав і його політичний опонент за часів Визвольних змагань Дмитро Дорошенко. Ще в роки Другої світової війни він у «Краківських вістях» опублікував серію нарисів «З моїх споминів про Михайла Грушевського» [136, 137], які згодом доповнив у знаній книзі «Мої спогади про давнє-минуле (1901-1914)». Особливо докладно мемуарист змалював перебування львівського професора у Петербурзі наприкінці весни – влітку 1906 р. Так, згадуючи ті часи, Д. Дорошенко відзначає: «Грушевський уважався всіма нами за провідника українського національного руху в Росії. Його великі наукові й громадські заслуги, його надзвичайний організаторський талант, створили йому великий авторитет і глибоку пошану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас за тих часів законом. Він був саме в розцвіті своїх сил, повний енергії і широких планів. З прибуттям Грушевського до Петербургу всі підпорядкувалися йому беззастережно, і він став ідейним провідником, як редакції «Украинского вестника», так і Української парламентської громади» [138, с. 83]. Ця цитата надалі стала надзвичайно популярною в присвячених М. Грушевському студіях.

Дещо уваги львівському двадцятиліттю життя та діяльності М. Грушевського у своїх знаних спогадах «При джерелах боротьби» присвятив згадуваний М. Ковалевський. Будучи одним із співробітників львівського професора по НТШ, мемуарист чи не вперше в історіографії вказав на значний вплив «Літературно-наукового вістника» на зростання зацікавлення політикою у середовищі галицької та наддніпрянської молоді. Поряд із цим він неодноразово відзначав значний авторитет голови НТШ у молодіжному середовищі: «Студенти подивлялися Грушевського й любили його, бо він був першим університетським професором, що цікавився життям молоді і брав участь у ньому своїми порадами. Власне, це він подбав про заснування студентського допомогового фонду та про громадську збірку в його користь» [165, с. 79].

Якщо згадані вище сюжети громадсько-політичної діяльності М. Грушевського закордонні дослідники змальовували здебільшого одностайно схвально, то зовсім іншою історіографічна картина була при висвітленні державотворчої праці історика в добу революції. Саме тут ми бачимо справжні «бої за Грушевського», що полягали у змагальності діаспорних інтелектуалів, які представляли різні ідейні та партійні середовища, за утвердження в свідомості українців на вигнанні власної інтерпретації цієї ключової події в нашій історії першої половини ХХ ст. Актуалізації згаданої тематики сприяло відзначення ювілейних дат як самої Української революції, так і одного з її лідерів. Осмислюючи цю проблему, М. Андрусак відзначив, що «як історик і як політичний діяч, Грушевський є часто темою дискусії...» [7, с. 2].

Стосовно революційного періоду здебільшого схвальні оцінки діяльності М. Грушевського звучали лише в контексті висвітлення перших місяців загальнонародного піднесення. Дослідники одностайно виокремлювали той промовистий факт, що тогочасний московський засланець був обраний головою Центральної Ради заочно як безальтернативний на той час лідер українства [368, р. 329]. З цього приводу знайомий М. Грушевського ще з еміграційних років Матвій Стахів слушно відзначив: «Вибір в його неприсутності був тільки формальним ствердженням факту того визнання. Отож, не інституція президента Ради дала Грушевському престиж, повагу й послух в широких масах свідомих політично громадян, а навпаки, Грушевський своєю індивідуальністю надав престиж цій Раді й інституції її президенства. Це була цілком природна річ, бо ж Грушевський був відомий вже довгі роки всім політично активним Українцям, як найвизначніша постать свого покоління» [301, с. 3]. Закордонні дослідники цілком слушно відзначили, що обрання М. Грушевського головою Центральної Ради стало вершиною його громадсько-політичної кар'єри. «Це був справжній вінець Грушевського, – наголосив О. Оглоблин. – Лідер української науки, лідер українства став лідером цілої України, вождем і будівничим її нової держави. Новою стала Україна, новим став і Грушевський» [245, с. 2-3].

На відміну від щойно наведених тез, консервативно налаштовані діаспорні інтелектуали негативно оцінили той факт, що біля державного керма революційної України опинився саме М. Грушевський. Так, один із виразників цього погляду Богдан Романенчук на сторінках редагованого ним журналу «Київ» підкреслив, що хоча М. Грушевський і був визначним ученим, істориком, громадським і науковим діячем, але нібито не став ані політичним провідником, ані ідеологом українства. Пояснюючи свою позицію, знаний літературознавець вказав: «В мирний час він певно був би ідеальним президентом, гідним репрезентантом держави й нації, але воєнний час вимагав іншого політичного провідника, а зокрема визвольні змагання, коли було треба великої рішучості і ясної цілі, якої в нього не було. Як учений історик Грушевський не перестав бути авторитетом, як для старших, так і для молодших, але як політик він авторитетом не був, бо взагалі не був політиком» [289, с. 206]. Ця теза викликала заперечення і навіть кпини з боку інтелігенції, що сповідувала республіканські цінності [101]. Незважаючи на таку критику, й інші представники українського консервативного табору не вважали М. Грушевського діячем, якого потребувала революційна Україна. Для прикладу наведемо спостереження Я. Пеленського: «Про проблеми влади і реальної політики Михайло Грушевський взагалі не мав уявлення. Влада держави, зрештою, була в його очах чимось принципово злим» [262, с. 104].

Наступні аспекти діяльності М. Грушевського на чолі Центральної Ради викликали ще більші дискусії. Так, чимало уваги дослідники присвятили проблемі стрімкого полівіння голови українського парламенту та його співпраці з молодими очільниками Української партії соціалістів-революціонерів. Осмислюючи цю проблему, республіканськи орієнтовані інтелектуали вважали таку поведінку голови парламенту виправданою, адже очевидною була потреба ідейної опіки над молодими політиками, які завдяки аграристській риторичі здобули найбільшу популярність у селянському середовищі [132]. Опонуючи такому баченню, М. Андрусак визнав, що до Центральної Ради дійсно увійшли лише модні на той час українські соціалісти різних відтінків. Разом із тим він відзначив, що М. Грушевський, замість того, щоб з висоти власного політичного

досвіду критично поставитися до цієї моди і створити певну ідейну противагу ідеалістичному запалові лівоорієнтованої молоді, фактично пішов у фарватері їхньої політики. «Колишній автократ в українському науковому й літературному русі, – підкреслив дослідник, – він не став автократом в національно-революційній стихії, а дав себе захопити соціалістичній доктрині...» [7, с. 2].

Наступною дискутованою проблемою стали федералістські погляди М. Грушевського, котрі деякі дослідники громадсько-політичної спадщини голови Центральної Ради були схильні протиставляти державницькій ідеології, що якраз тоді приєднувала дедалі більше прихильників. З'ясовуючи цю проблему, симпатизи історика, здебільшого з республіканського табору, аргументовано виставляли його федералізм як данину часу, що згодом став продуманим тактичним маневром у взаєминах з імперським центром. Вперше цей дослідницький підхід ще у 1945 р. запропонував колишній ідейний опонент М. Грушевського О. Оглоблин [238]. Та найбільш докладно таку інтерпретацію обґрунтував В. Дорошенко. На його переконання, федералізм М. Грушевського зовсім не заперечував української державності, а був однією із форм її реалізації [132]. Йшлося про те, що М. Грушевський бачив Україну як вільного члена у складі ширшого федеративного об'єднання з іншими самостійними країнами Східної Європи чи чорноморського регіону.

З огляду на це, постала потреба з'ясувати ідейну природу федералістських гасел голови українського парламенту В цьому аспекті більшість дослідників схилялася до вповні аргументованого висновку про їхнє запозичення з арсеналу західноєвропейської демократичної думки, а не російської слов'янофільської філософії. З цього приводу один із ідейних опонентів історика Я. Пеленський зауважив: «Михайло Грушевський також не хотів російської федерації на ґрунті російського бажання федерації. У його очах це була лише перехідна стадія. Врешті-решт, він був європейським, а не російським федералістом. Європейська федерація в його очах була метою українського політичного розвитку» [262, с. 104].

Чи не найбільш дискутованою проблемою діяльності М. Грушевського на чолі Центральної Ради було його бачення необхідності мати власне військо. Тривалий час критики історика з гетьманського табору закидали йому неприхильне ставлення до ідеї формування армії молодій державі, що призвело до її беззахисності перед агресією з боку більшовицької Москви. Цей стереотип без належної критичної перевірки запанував і в українській закордонній історичній літературі, ставши мало не загальним місцем присвячених історичу чи добі Центральної Ради розвідок. Наприклад, упорядник знаної антології «Розстріляне Відродження» літературознавець, публіцист та редактор Юрій Лаврінченко у присвяченому М. Грушевському нарисі підкреслив: «Але справжня слабкість Грушевського була в тому, що він не чекав, що революційна Росія при такому курсі на союз із нею піде війною проти революційної України і тому не використав для організації міцної української армії доброї нагоди спонтанного руху українізації тих частин імперської армії, що склалися з українців, і прекрасного патріотичного руху Вільного Козацтва. Це була велика помилка Грушевського» [189, с. 911].

Більш критично до цього стереотипу підійшли прихильники республіканської ідеології. Так, у кількох присвячених голові Центральної Ради дописах аргументовано таке упередження спростував В. Дорошенко. Нав'язуючи до знаної розвідки М. Андрусика з передвоєнних часів [443, с. 360-360], дослідник доводив, що у протилежність до В. Винниченка та інших тогочасних соціалістичних лідерів, М. Грушевський добре розумів потребу власної української збройної сили і про це не лише говорив, але й писав у тодішній українській пресі та у збірці своїх статей «На порозі Нової України». Історик навіть приготував відповідний закон, що його мала прийняти Центральна Рада, але тогочасні події не дали цього реалізувати [134, с. 22]. Роблячи свій виклад більш аргументованим, В. Дорошенко розлого цитує відповідні публіцистичні тексти М. Грушевського, узагальнюючи читачеві це тим, «що дехто тепер намагається представити нашого історика грабарем і української державності й української мілітарної сили, що ту державність мала боронити» [132, с. 25].

Згаданий сюжет про адекватне ставлення М. Грушевського до проблеми формування власної армії був також неодноразово висвітлений у мемуарному ключі. Так, свідок тих подій і співробітник історика по Центральній Раді Євген Онацький оповів про розпач її голови після однієї з міністерських нарад, коли з'ясувалося, що Симон Петлюра нічого не зробив у справі організації українського війська, захопившись влаштуванням парадів. Підсумовуючи свою розповідь, знаний громадський діяч відзначив: «Грушевський не був мілітаристом, але глибоко помиляються ті, що вважають, ніби його «професорство» не дозволило йому зрозуміти потреби рішучого військового чину. Навпаки, я знаю цілком добре, що думка про необхідність утворення української армії була одною з найбільш гризотливих його думок» [252, с. 288].

Відзначимо також, що саме досліджуваний історіографічний період виявився визначальним в утвердженні міфу про «президентство» М. Грушевського. Цікаво, що навіть свідки тих подій, котрі чудово мали б знати про те, що прийнята 29 квітня 1918 р. Конституція УНР не передбачала посади президента, беззастережно поширювали міф про Грушевського-президента. Заризикуюмо це пояснити бажанням наблизити реалії революційної України до звичайних для західного читача понять, коли голова держави є її фактичним президентом. Таким чином дослідники, які представляли весь ідейний спектр закордонного українства, одностайно, хоча подекуди з різними оціночними характеристиками, транслиували міф про президентський статус М. Грушевського. Так, про «президента УНР» писали М. Кордуба і В. Дорошенко, про «нашого першого Президента» – Є. Онацький, про «президента Грушевського» – Ю. Лавріненко та Б. Романенчук, про «голову парламенту і одночасно президента республіки» – М. Стахів і т. п.

Вимушене запрошення німецьких військ на українські землі після укладення Брестського мирного договору всі закордонні дослідники оцінили як особисту трагедію М. Грушевського. Адже ні для кого не було секретом його скептичне ставлення до орієнтації частини політиків на Центральні держави. Тому конфлікт очільника українського парламенту з союзниками, які в короткому

часі стали окупантами, був лише питанням часу. Наслідком цього конфлікту, як відомо, став гетьманський переворот, який усунув М. Грушевського з активного політичного життя. В оцінці цих подій закордонні історики, незважаючи на політичні орієнтації, також були солідарними. Я. Пеленський, для прикладу, писав: «Перша поразка УНР і перебрання влади Павлом Скоропадським, якого проголосили Гетьманом Української держави, стали важким ударом для Михайла Грушевського. Починаючи з травня 1918 р. він відходить від активної політичної діяльності в Україні. Його несприйняття режиму Павла Скоропадського мало ті ж причини, що і в інших українських партій, які відкидали співпрацю зі Скоропадським з ідеологічних мотивів (вони були республіканцями і переважно соціалістами) і з мотивів русофільського характеру кіл, які оточували гетьмана» [262, с. 108].

Деякі зі згаданих вище сюжетів доби Центральної Ради були також представлені у мемуарному жанрі. Так, сповненими незнаних нюансів виявилися спогади активного учасника тих подій Д. Дорошенка. Він чи не вперше розповів про збентеження київських українців від факту стрімкого полівіння голови Центральної Ради та його захоплення лівою риторикою та, навіть, демагогічними гаслами. Разом із тим, знаний представник гетьманського табору відзначив «справді невтомну енергію, витривалість і зручність, з якими він [М. Грушевський] кермував українською політикою в перші місяці революції, зручно ведучи Центральну Раду до опанування владою в Україні і до виборення автономії» [137, с. 328]. Незнаними нюансами сповнена і оповідь Д. Дорошенка про поставу М. Грушевського в часи Директорії та в перші еміграційні роки. Підсумовуючи свої враження від тривалого спілкування з видатним сучасником, мемуарист підкреслив феноменальність його творчої особистості та її непроминальний вплив на все тогочасне українство. Разом із тим, як критичний історик, Д. Дорошенко вказав і на людські вади автора «Історії України-Руси», акцентуючи його «безмежне честолюбство». Незважаючи на це, загальна оцінка істориком національного служіння М. Грушевського була піднесена: «Його ваги

як ученого, культурного діяча не можуть заперечити і ті, хто до його політичної діяльності ставиться негативно» [137, с. 333].

Не менш цікавих подробиць були сповнені і мемуарні спостереження знаного українського політичного, громадського, культурного і наукового діяча Олександра Шульгина, який в добі Центральної Ради тісно співпрацював з її головою на посадах генерального секретаря міжнародних, а потім міжнародних справ. Попри власну опозиційність есерівській риторичі М. Грушевського, О. Шульгин визнав безальтернативність визначного історика на чолі відродженої української державності, віддавши належне його винятковій ерудованості, політичному досвіду, особистій відважності та безмежній жертвовності для рідної землі. «Михайло Грушевський увійде в історію, як велика постать, як провідник Нації у вирішальний момент її життя, як найбільший учений історик, що займає виключне місце не тільки серед українських, але серед всесвітніх істориків нашої доби, – наголосив історіограф. – Своїм чином він вписав в нашу історію дуже важливу сторінку; він вніс в нашу культуру скарби, за які Україна його ніколи не забуде» [339, с. 154–155].

Чимало цікавої та малознаної інформації подибуємо і в спогадах колишнього Січового стрільця М. Мареніна. Саме він уперше докладно, як свідок подій, розповів про спробу невдалого замаху на М. Грушевського, здійснену після гетьманського перевороту москвофілом лемківського походження, якому обманом вдалося потрапити до лав Січових стрільців. М. Маренін також уперше розповів про перебування Грушевських у стрілецьких казармах після гетьманського перевороту [211].

Інтелектуали республіканської орієнтації, щоб підсилити аргументованість власного бачення державотворчої діяльності М. Грушевського в добу Центральної Ради, реалізували складний в еміграційних умовах проект видання революційної публіцистики вченого. Йдеться про археографічну ініціативу знаного журналіста і видавця Миколи Галія [92, 93, 94] та запрошеного ним до співпраці В. Дорошенка, приурочену до 25-річчя з дня смерті М. Грушевського [96, с. 397–475]. Визначаючи завдання проектного збірника статей визначного історика та

матеріалів про нього, М. Галій у листі до свого співупорядника писав про потребу «замкнути «писки» деяким донцовським ненависникам про зраду М. Грушевського і вяснити громадянству, яку федерацію мав на увазі Грушевський» [96, с. 436–437]. У підсумку вийшла ошатна збірка, де було представлено близько трьох десятків резонансних історіографічних і публіцистичних текстів голови Центральної Ради. Серед них для прикладу згадаємо статті «Українська самостійність й її історична необхідність», «Очищення огнем», «Мир землі нашій», «Повороту не буде», «Кінець московської орієнтації», «Підстави Великої України» та ін. Принагідно відзначимо, що видавнича ініціатива М. Галія та В. Дорошенка була з вдячністю сприйнята українською діаспорною спільнотою. При цьому рецензенти особливу вартість праці вбачали у її виховному значенні для підростаючого на чужині покоління [180].

Поразка політики Центральної Ради, як і швидка окупація більшовицькими військами українських теренів, підштовхнули М. Грушевського до виїзду на еміграцію. Цей крок закордонні історики сприйняли зі зрозумінням, як цілком логічний з урахуванням ситуації, що склалася на Батьківщині. Разом із тим, відзначався дезорганізуючий вплив на українську громаду еміграції історика, адже це було свідченням цілковитої поразки Визвольних змагань. Таке бачення в своїй знаній студії «Україна в огні й бурі революції 1917-1921» віднотував Ісаак Мазепа: «Треба сказати, що не малу ролю в дезорганізації українських сил в цю добу відіграв той факт, що попередні українські провідники, як Винниченко, Грушевський та інші, саме в цей час від'їхали за кордон. Імена Винниченка та Грушевського тоді були ще популярні в масах, тому їхній від'їзд люди подекуди приймали взагалі, як крах української боротьби за незалежність» [209, с. 197].

Еміграційну добу життя та діяльності М. Грушевського діаспорні дослідники реконструювали, спираючись значною мірою на попередню історіографічну традицію. При осмисленні цього періоду найбільш обговорюваними були дві проблеми. Перша стосувалася інтерпретації феномену еміграційної публіцистики колишнього голови парламенту, в якій дедалі

виразніше проглядалися радянофільські симпатії. Оскільки з державницьких позицій виправдати такі тези було складно, прихильна М. Грушевському частина закордонних інтелектуалів воліла висвітлювати цю проблему безоціночно. Для прикладу наведемо відповідний уривок з розвідки В. Дорошенка: «Крім наукової праці, [М. Грушевський] займається й публіцистикою, друкуючи статті на актуальні теми української політики в редагованому ним органі лівого відламу Української Партії Соціалістів-Револуціонерів «Борітеся-Поборете», підготовляючи ґрунт для повороту на Україну» [129, с. 23].

Натомість, значно радикальнішими в своїх оцінках були симпатичні гетьманській та, особливо, націоналістичній ідеології. Так, М. Андрусак наголосив, що в еміграційні роки М. Грушевський «повернув ще далі вліво і став пропагатором т. зв. «радянзації» УНР, що було запереченням його ролі як будівничого держави і зв'язання її гербом з історичними традиціями киево-руської великокняжої держави». На практиці, переконаний М. Андрусак, була ця «радянська» водою на советський млин, і М. Грушевському «здавалося, що він цим «виправдав» своє попереднє протибольшевицьке минуле як голови Центральної Ради й ідеолога новітньої української держави...»[7].

Значно різкішим у висловах був ідейний антипод М. Грушевського і його колишній студент по Львівському університету Дмитро Донцов. Продовжуючи започатковану ще в роки Першої світової війни критику громадської діяльності свого колишнього вчителя по Львівському університету, він у «Дусі нашої давнини» брутально атестував його «попихачем большевизму» та «сторонником татарського колективізму». Критикуючи історіософію автора «Історії України-Руси» ідеолог інтегрального націоналізму карикатурно зобразив те, «як Грушевський нехибним інстинктом смерда винаходив серед князівських «забіяк» одного праведника, що не любив воєнних подвигів» [128, с. 42,68,74].

Найбільш зважена у досліджуваній період спроба аналізу еміграційної публіцистики М. Грушевського прозвучала у згадуваній докторській дисертації Я. Пеленського. Докладно простеживши генезу ідеології автора «Історії України-Руси», що полягала в максимі «завжди бути із народом і ніколи не поривати з

ним», дослідник уперше вказав на творення ним своєрідної моделі соціалізму на основі української радянської держави. «Із цією новою політичною програмою Михайло Грушевський готувався до повернення в Україну, – висновує Я. Пеленський. – З цією програмою він дійсно повністю відірвався від ґрунту ліберальної, громадянської демократії. Його крок означав останню спробу політика, який сформувався на громадянських поглядах, знайти компроміс із радянською системою на теоретичній площині» [262, с. 113].

Другою широко обговорюваною проблемою еміграційного періоду життя та діяльності М. Грушевського стала його рееміграція. Тут палітра оціночних характеристик була доволі подібною до щойно змальованої. І хоча В. Дорошенко вказував, що «до цього факту у нас ставилися і досі ставляться різно» [129, с. 23], у досліджуваний період закордонні інтелектуали були схильні радше засуджувати історика за повернення до окупованої більшовиками України. Навіть симпатичні М. Грушевському з республіканського табору, реагуючи на гострі закиди своїх опонентів на адресу історика визнавали, що «в цих словах багато болючої правди» [129, с. 24].

Разом із тим, поступово почала змінюватися оціночна парадигма повернення М. Грушевського. Шукаючи аргументи для виправдання рееміграції історика, його симпатичні зазвичай акцентували жертвність вченого для нації. Наприклад, С. Кубанець відзначав: «Поворот Грушевського на Україну був продиктований його великою любов'ю до українського народу, української землі і твердою вірою в можливість своєю працею полегшити долю свого народу, стати оборонцем його, зрештою, нести тяжкий хрест разом з своєю нацією і вмерти на рідній землі» [186].

Згодом прибічники ідейної візії історика згадану жертвність переакцентували на свідомий національний подвиг заради культурної роботи серед земляків, які опинилися під більшовицькою окупацією. Одним із перших, хто обґрунтував таку пояснювальну модель, став співробітник мюнхенського Інституту для вивчення СРСР Фелікс Пігідо. «Повернення М. Грушевського в Українську ССР не було жадною морально-ідейною, ні політично-правною

капітуляцією, – наголошував дослідник. – М. Грушевський [...] ніколи й ніде не визнав большевицької влади в Україні – за свою владу, так само він ніколи не визнавав комуністичної доктрини за свою політичну програму. Повернення в Україну та діяльність М. Грушевського в роках 1924-34 є одною з визначних подій тієї доби» [263, с. 42]. В подібному оціночному річизі переїзд історика змалював і О. Оглоблин: «Але повернувся він до Києва не для тихої кабінетної праці, не для писання мемуарів, а для продовження боротьби за національну самостійність і соборність України тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою – зброєю науки» [245].

Натомість, дослідники з консервативного та націоналістичного таборів не стримували себе в негативних емоційних оцінках реєміграції М. Грушевського. Так, Є. Онацький атестував повернення історика до Києва «ганебною капітуляцією перед большевиками». Дослідник пояснював цей вчинок неподоланими народницькими симпатіями історика, які затулили йому розуміння неможливості такого кроку. Присуд Є. Онацького був доволі суворим і поширеним у консервативній публіцистиці: «Коли в 1924 р. всіма колись визнаваний провідник української національної думки, корючись своїй засаді, виїхав на Україну, щоб віддатися на ласку московським окупантам, – для більшості національної української еміграції старий Мих. Грушевський ніби передчасно помер. Це була важка втрата, але, здавалося, дійсно краще було такій людині відразу вмерти, аніж зважитися на такий крок» [252, с. 287].

Доволі багато незнаних подробиць стосовно життя і діяльності М. Грушевського на еміграції та процесу визрівання в нього переконання у потребі повороту на Наддніпрянщину принесли спогади М. Стахіва [303, 302]. Він доволі докладно висвітлив своє знайомство та спілкування зі старшим колегою, пов'язане з інтересом останнього до молодіжного українського руху на еміграції, а також охарактеризував тогочасну зміну його ідейних пріоритетів. Найбільш же сенсаційними були оповідання М. Стахіва про покладену на нього наприкінці 1923 р. чеськими емігрантами місію переконати М. Грушевського відмовитися від реєміграції. За свідченнями діяча, у своїй тривалій розмові автор «Історії України-

Руси» наводив різнопланові аргументи, що виправдовували його повернення. Серед іншого, він нібито назвав основною причиною свого виїзду необхідність бути в епіцентрі подій у підрадянській Україні, оскільки був переконаний, що більшовицька влада є надзвичайно хиткою і довго не протримається: «Я на 51 % рішився вертатися до Києва, бо я глибоко переконаний, що там незабаром буде революція і що я там, у тій ситуації, буду конечно потрібний. [...] Світ стоїть тепер перед новою світовою війною, а принаймні перед великою війною в Європі [...]. Внаслідок того прийде третя революція на Сході Європи, і в тім також нова революція в Україні. Ось така головна спонука, яка каже мені вертатись до Києва» [302, с. 137–141]. Відзначимо, що сучасні дослідники ставлять під сумнів правдивість свідчень М. Стахіва та тій підставі, що маловірогідним виглядає, щоби досвідчений політик міг у таких справах довіритися молодому малознайомому колезі.

На противагу щойно наведеним кардинально відмінним оцінкам, громадська діяльність М. Грушевського в останнє десятиліття його життя одностайно висвітлювалася як мужня нерівна боротьба українського інтелектуала з комуністичним Молохом. Підносилося подиву гідна сміливість історика в опонуванні антиукраїнській риториці радянських чиновників та стійкість вченого перед владними намаганнями зробити його своїм рупором у прославленні системи. В. Дорошенко, наприклад, писав: «Грушевський ніде і ніколи не виступав хоч би з найстриманішою заявою про свою піддержку советського уряду й ладу, ні в словах, ні на письмі, незважаючи на спроби большевиків намовити його до цього» [129, с. 25].

Закордонні історики слушно наголошували, що різнопланова наукова діяльність М. Грушевського виявилася ефективною протиотрутою русифікаторській політиці більшовиків, ставши важливою складовою культурного відродження на підрадянських землях у другій половині 1920-х рр. Так, Ф. Пігідо відзначав: «Багаточисленні видання «Історичних установ» Грушевського та інших наукових осередків стали трибуною, цілком незалежною від офіційної доктрини марксизму. Історія, краєзнавство, етнографія, фольклор,

мовознавство, літературознавство, соціологія – все це, в умовах окупаційного режиму, було використано як легальні форми поширення і поглиблення національної свідомості» [263, с. 44]. В подібному піднесеному тоні здобутки останнього десятиліття життя М. Грушевського змальовував і Ю. Лавріненко: «Зрозуміло, що актуальне національно-політичне значення цієї праці було велике. Ця праця сприяла тому, що Українська Академія Наук в цілому стала одним з основних бастионів Розстріляного Відродження. Історія, поруч літератури, театру, мистецтва, мала особливо велике політичне звучання. Це звучання Грушевський, не виходячи із своїх рамок представника української науки, посилив своїми чисто публіцистичними виступами» [189, с. 914].

Відзначимо, що більшість закордонних істориків акцентували той факт, що М. Грушевський повернувся в Україну виключно з науковими цілями і назавжди залишив плани про якусь політичну акцію. Лише Н. Полонська-Василенко в знаній праці «Українська Академія Наук (Нарис історії)» ствердила, що М. Грушевський після приїзду «мав на меті якусь політичну діяльність» [267, с. 46]. Дослідниця нічим не узаasadнила цю тезу, що викликало різку критику з боку її колег. Так, Дмитро Соловей слушно закинув авторці, що таке голослівне та необережно висловлене твердження є водою на млин радянських пропагандистів, адже до певної міри узаasadнює репресії проти історика [297, с. 19].

Чимало нового, як у дослідницькому, так і в мемуарному жанрах, закордонна історіографія принесла у справу реконструкції картини розгортання репресій проти М. Грушевського і руйнування створених ним історичних установ, слушно названих свідком тих подій Н. Полонською-Василенко «державою в державі» [266]. Саме протягом 1940-х – першої половини 1960-х рр. вперше були оприлюднені численні факти зростаючого пресингу на київського академіка з боку радянської каральної системи, що завершилося його арештом, засланням до Москви і передчасною смертю за нез'ясованих обставин. Авторами цих текстів були здебільшого сучасники самого М. Грушевського, котрі добре знали тогочасні реалії. Найбільш докладно на цю тему, крім згаданої Н. Полонської-

Василенко [270], писали О. Оглоблин [220, 360], Г. Костюк [173], Б. Крупницький [184], М. Галій [94] та ін.

Цілковито новим дослідницьким сюжетом стала спроба відтворити брутальну боротьбу в радянській державі після Другої світової війни зі спадщиною М. Грушевського та залишками його наукових шкіл. Вперше таку реконструкцію запропонував знаний публіцист і редактор Данило Лобай. З'ясовуючи мотиви безмірної ненависті радянських ідеологів до автора «Історії України-Руси», дослідник пише: «[...] Головачі в Центральних комітетах компартії в Москві і Києві і в Спілках письменників в Росії й на Україні є – з наукового боку – просто пігмеї супроти величної постаті історика Грушевського, хоч і мають за собою велику брутальну, фізичну силу. І вони свідомі того. Тому їх бере така лють, тому вони ведуть таку скажену кампанію проти Грушевського і його «школи». Вони хочуть з корінем вирвати все, що він дав українському народові. А дав він українському народові його національну «метрику», яку мусить визнавати цілий світ. Та як видно, не так легко приходитьсья Москві вбити ідеї й науку Грушевського» [204, с. 55].

Насамкінець згадаємо, що на досліджуваний історіографічний період припадає і перша спроба створення цілісного портрету Грушевського-політика. Йдеться про статтю вже згаданого М. Стахів «Учений і суспільний філософ як президент держави. Професор Михайло Грушевський як провідник української національної революції і перший президент Української народньої республіки», що спочатку з'явилася англійською мовою [368], а згодом в україномовному перекладі. Редколегія «Вільної України», де вийшла україномовна версія, так пояснила потребу републікації тексту: «З огляду на те, що стаття заторкує основну характеристику першого президента УНР проф. М. Грушевського як державника, якого протидемократичні публіцисти різними перекручуваннями пляново знецінюють, ми містимо тут український переклад цієї статті для широкого загалу українських читачів» [301, с. 2].

Відтворюючи портрет Грушевського-політика, М. Стахів насамперед стисло окреслив подієвий контекст проблеми, наголошуючи, що доля призначила йому

очолити визвольні змагання співвітчизників у найбільш складний період їхньої історії. Незважаючи на це, твердить автор, історик виявився цілком на висоті історичного моменту, адже зумів своєю публіцистикою сконсолідувати революційні народні маси, накреслив політичну стратегію Нової України, об'єднав національні меншини довкола українського державотворчого проекту, розробив державну атрибутику тощо. Відзначаючи універсальність громадського служіння вченого, М. Стахів підкреслив: «Грушевський, як суспільний філософ і мислитель, заступав у своїх писаннях не тільки програму державного визволення з-під Росії, але й перебудову суспільно-економічного ладу в користь визискуваних в нечуваний спосіб українських робітних мас. Все те здобувало йому симпатії, як у провідної верстви інтелігенції, так і в політично свідомих масах селян і робітників. Він був для них просто «батьком Грушевським»» [301, с. 4].

Як свідчить наведений матеріал, українська закордонна історіографія 1940-х – першої половини 1960-х років чимало цікавилася різноманітними аспектами суспільно-політичної діяльності М. Грушевського. При цьому оцінки його громадських ініціатив дореволюційного часу були здебільшого компліментарними і виходили з розуміння соборницького імперативу всієї праці автора «Історії України-Руси». Натомість, діяльність історика в добу Визвольних змагань породжувала чимало емоційних дискусій, в яких найбільш непримиренні позиції займали прихильники консервативного та республіканського таборів. Згадана оціночна компліментарність поступово поверталася при осмисленні останнього десятиліття життя вченого, при змалюванні якого все частіше експонувалися його принциповість у взаєминах з владою та подиву гідні науково-організаційні здобутки. Загалом, у своїх реконструкціях життєпису вченого діаспорне українознавство здебільшого не було оригінальним і переважно орієнтувалося на історіографічну традицію попередньої доби. Разом із тим, чимало нового фактажу та нових інтерпретативних моделей приносили мемуарні тексти сучасників М. Грушевського, котрим поталанило опинитися по інший бік «залізної завіси». Також і загальний поступ української гуманітаристики у вільному світі підказував нове переосмислення класичних грушевськознавчих

сюжетів. Завдячуючи цьому був сформований, приміром, цілком оригінальний погляд на громадську публіцистику визначного діяча, нового імпульсу також отримали студії над боротьбою з його спадщиною за «залізною завісою». Загалом же, суспільно-політична грушевськіана досліджуваного двадцятип'ятиліття дала можливість поступово вийти на нові проблемно-тематичні обрії.

Досліджуване двадцятип'ятиліття української діаспорної історіографії є важливим її етапом, що знаменував поступовий відхід від концепцій і практик материкового українознавства попередньої доби та зближення із західною соціогуманітаристикою. Вирвавшись поза межі «залізної завіси» і розуміючи неможливість швидкого повернення на Батьківщину, українські інтелектуали налагоджували комунікацію між собою та західними колегами, творили нові інституції та творчі мережі, переосмислювали культурну спадщину національного відродження. Ці обставини безпосередньо вплинули і на грушевськознавчий дискурс. Надзвичайно емоційний в оцінках та публіцистичний за стильовими практиками в часи війни і перші повоєнні роки, він поступово набуває академічних рис. Це проявлялося в спробах підійти до складних сюжетів життєпису М. Грушевського з усіх можливих світоглядних і дослідницьких перспектив, відмові від політичної доцільності на користь наукової обґрунтованості, зрештою, заміні емоційної риторики партійної публіцистики стриманим академізмом джерельно узасаднених розвідок. В підсумку, гарячі «бої за Грушевського» між прихильниками консервативної та республіканської ідеологій поступалися місцем збалансованому осмисленню національного феномену автора «Історії України-Руси».

Цьому сприяли обставини різного плану. Так, на Батьківщині проти М. Грушевського почалася чергова виняткова за брутальністю кампанія, що показала дійсну вагомість його спадщини для боротьби з російським імперським мисленням. Чималий вплив мав правдивий вибух мемуарної україніки, в якій крізь призму різних ідейних оптик було значно нюансовано домінуючу в діаспорі

консервативну інтерпретацію складних подій українського минулого доби Визвольних змагань. Це змушувало позбуватися одновимірності у поясненнях і оприявнило дійсний масштаб впливів визначного історика на сучасне йому українство. Зрештою, чималою мірою впливали традиції західної гуманітаристики, що до її організаційних структур інтегрувалися українські інтелектуали. Ці традиції стимулювали компаративне осмислення феномену Грушевського, що дозволило побачити його одним із найвидатніших східноєвропейських інтелектуалів, хоча й сином свого часу з багатьма чеснотами і нерідко дошкульними прорахунками.

Разом із тим, сформований у закордонній історіографії протягом тривалого часу скепсис стосовно спадщини М. Грушевського неохоче поступався своїми впливами. Свідченням цього було хоча б те, що у згаданий період українські діячі не провели жодного масштабного наукового заходу, до якого були б причетні всі найбільш авторитетні інституції на вигнанні. Незважаючи на це, при осмисленні різнопланової спадщини Великого Українця діаспорні інтелектуали поступово позбувалися ідеологічних інвектив, тим самим давши поштовх інституціалізації грушевськознавства у наступний період. Відтак цілком поділяємо спостереження Л. Винара стосовно досліджуваного історіографічного періоду: «У 1950-х роках, на превеликий жаль, не було потрібних умов для нормального «народження» грушевськознавства як окремої ділянки дослідів. [...] Проте в 1950-х роках вже були посіяні здорові зерна і поставлено певний, хоча ще слабкий підмурівок для здійснення наших задумів за відносно короткий час» [393, с. 83].

РОЗДІЛ 3

СТОЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ЗАХОДИ, ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ РЕПЕРТУАР, ДИСКУСІЇ

Як відомо, в історії науки персональні ювілейні дати мають особливу значущість, адже стимулюють посилену увагу громадськості до свого заслуженого співвітчизника. Не винятком став і столітній ювілей М. Грушевського, який попри інерційність мислення частини закордонних лідерів думок і поширеність багатьох згаданих у попередньому розділі стереотипів, був відзначений протягом 1966-1967 рр. У часі він наклався на широке святкування в діаспорі півстоліття вибуху Української революції, що спонукало до розширення поля грушевськознавчої рефлексії за рахунок найменш консенсусних політико-ідеологічних сюжетів спадщини визначного вченого. В свою чергу, це зумовило вихід поза межі традиційної для такого роду подій компліментарної історіографічної риторики та появу потрібної для дисциплінарного поступу критичної дискусійності.

Загалом, відзначення століття М. Грушевського постає багатоаспектною історіографічною подією. Йдеться про висунення ініціативи такого святкування, обговорення у громадському просторі й експертному середовищі його форм і змісту, організацію різноманітних урочистих заходів і, зрештою, появу аналітичних і синтетичних студій про ювіляра, адресованих різним читацьким аудиторіям. На згаданих складових ювілейної грушевськіани ми й зосередимося у цьому розділі.

3. 1. Конференційний рух: географія, ідеї, рецепція.

За узвичаєною логікою національних ювілейних святкувань і з огляду на потребу вшанування людини, котра стала одним із найбільш впізнаваних символів українства модерної доби й інтелектуального спротиву радянській імперії, в рік століття М. Грушевського в діаспорній спільноті слід було очікувати чималий інтерес до цієї дати та спроб надати події якнайбільшого розголосу для

промоції українства у вільному світі. Натомість, з огляду на неодноразово згадуваний поширений серед більшості лідерів думок закордонних українців скепсис до суспільно-політичної спадщини визначного вченого, справа його столітнього ювілею мала усі шанси стати чи не найбільшим скандалом в нашій інтелектуальній історії новітньої доби. Змальовуючи цю, на перший погляд парадоксальну ситуацію, О. Оглоблин писав до Л. Винара: «Хоча цей рік мусів би бути «роком Грушевського», але насправді для цього буде мало часу, а ще менше уваги. Насамперед наші «лідери» поспішили оголосити його «роком Франка» – з нагоди 50-ліття смерті. Розуміється, нічого не можна мати проти цього, але-ж треба було б врахувати дві важливі обставини: 1) нещодавно було відзначене 100-ліття народження Франка, а 2) Совети також святкують Франкові роковини – тоді як боротьба проти Грушевського там не вщуає, а навіть набуває ще більшої гостроти. Отже, на цей раз еміграція мусіла б на перший плян висунути саме Грушевського. Але так не сталося, й маю вражіння, що ні НТШ, ні УВАН не беруть цього на-serio. Все це спаде на плечі окремих ентузіастів [...] і, кінець-кінцем, на Українське Історичне Товариство» [82, с. 359].

Попри таку, здавалося б, надмірну драматизацію, О. Оглоблин вповні реалістично змалював ситуацію, що склалася. Дійсно, чимало українських закордонних інституцій і періодичних видань не вважали за потрібне спеціально відзначати століття найбільшого історика, пропонуючи, натомість, святкувати чи то «некруглі» дати інших чоловік українських діячів, чи то ювілеї постатей значно меншого національного масштабу. У першому випадку найчастіше йшлося про відзначення 110-ліття від дня народження рівно на десять років старшого І. Франка чи півстоліття його смерті. Також популярним був заклик відзначати 40-річчя смерті колеги М. Грушевського по роботі в Центральній Раді Симона Петлюри. В іншому випадку згадувалися ювілеї багатьох українських діячів «другого», а то й «третього» плану, а при цьому цілковито ігнорувалося століття визначного історика. Так, деякі діаспорні видання, насамперед популярні тоді календарі-альманахи, взагалі випустили з уваги століття М. Грушевського. Приміром, канадійський «Альманах «Гомону України» на рік 1966», наводячи

варті вшанування у вересні 1966 р. дати, згадав Івана Мазепу, Івана Котляревського, Віру Бабенко та інших відомих українців, але навіть словом не промовився про М. Грушевського [4, с. 25].

В такій ситуації відвертого ігнорування століття автора «Історії України-Руси» репутацію нашої культурної еміграції фактично врятувало згадуване в другій частині праці Українське історичне товариство та його творець Л. Винар. Саме він, поділяючи наведене вище побоювання голови УІТ О. Оглоблина стосовно тенденції замовчування ювілейної дати М. Грушевського, розгорнув у тогочасній діаспорній періодиці широку медійну кампанію промоції цієї події. Так, вже у лютневому числі найбільш авторитетної в США щоденної української газети «Свобода» він всебічно обґрунтував потребу проголошення 1966-го Роком Михайла Грушевського. Атестуючи його «найвизначнішим українським істориком, першим президентом Української Народної Республіки, найвидатнішою постаттю українського національного відродження ХХ століття», Л. Винар вказав на вагомість спадщини автора «Історії України-Руси» для обстоювання українських національних інтересів у вільному світі [76, с. 2] Також автор поінформував громадськість про вже зроблені підготовчі заходи, вказавши на перевидання англійською мовою концептуальної статті М. Грушевського про схему українського історичного процесу, його «Автобіографії» та вибраної бібліографії. Втім, слушно твердив Л. Винар, цього вочевидь замало для гідного вшанування Великого Українця.

Далі головний редактор «Українського історика» накреслив програму всебічного дослідження спадщини М. Грушевського, котра з багатьма корективами і доповненнями, що їх приносило громадське та експертне обговорення, стала орієнтиром для міждисциплінарного осмислення феномену видатного інтелектуала на багато десятиліть. Насамперед, Л. Винар вказав на потребу спеціального джерельного дослідження ключових проблем життя та творчості історика, як і необхідність написання його життєпису, де було б синтезовано грушевськознавчі здобутки кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Вчений підкреслив, що ці праці мають з'являтися не лише українською, але й, що

більш важливо, провідними світовими мовами, щоб ознайомити чужинців з чоловою постаттю нашої культури, чия спадщина зазнала багатьох маніпулятивних викривлень з боку ідейних ворогів українства.

З метою популяризації творчої спадщини М. Грушевського у західному світі, Л. Винар висунув ініціативу перекладу «Історії України-Руси» англійською мовою. Свідомий багатьох логістичних і фінансових труднощів в реалізації цього фундаментального проєкту, автор наголосив на його науковій значущості та національному престижі, адже такий переклад уможливив би ввести ключовий український гранд-нарратив до творчих лабораторій західних гуманітаріїв. «Англомовне видання «Історії України-Руси» було б рівнозначне із заломанням проросійських тенденцій в американських і європейських академічних колах, які, як відомо, знаходяться під впливом російської схеми історії Східної Європи», – твердить Л. Винар [76, с. 2]. З огляду на це, вчений закликає українські наукові та фінансові інституції об'єднати свої можливості, щоби реалізувати цей проєкт перекладного видання «найкращої метрики історичности українського народу» протягом найближчих десяти років.

Говорячи про важливість інтелектуальної спадщини М. Грушевського для промоції українства в західному світі, Л. Винар підніс також потребу укладання та видання бібліографії праць визначного історика. Виконання цього завдання, вказує він, цілком є під силу співробітникам багатьох товариств українських бібліотекарів, що працюють на американському континенті. Як перший крок до реалізації цієї ідеї, вчений виступив з ініціативою фототипного перевидання знаних бібліографій вченого з 1906 та 1929 років, що мало б інтенсифікувати дослідницький інтерес.

Насамкінець, Л. Винар наголосив на потребі українській громаді якомога швидше позбутися упереджень стосовно М. Грушевського і не ділитися на безкритичних апологетів і затятих опонентів його діяльності. Адже цей визначний інтелектуал, наголошує він, належить своїй складній і суперечливій добі, з урахуванням контексту якої стають зрозумілішими і його подекуди дошкульні прорахунки, і чималі досягнення. З огляду на це, автор закликав чолові українські

інституції на вигнанні, насамперед НТШ і УВАН, врешті забути задавлені суперечки і спільно провести велику конференцію пам'яті свого визначного співробітника. «Вже найвищий час, щоб наші наукові установи знайшли спільну мову і спільно відзначили події і ювілеї, які мають загальнонаціональне значення, – наголосив Л. Винар. – Спільне відзначення століття народження нашого генія історичної науки – засвідчить нашу внутрішню споєність і відданість ідеям Михайла Грушевського» [76, с. 2].

Щойно висловлені ідеї Л. Винар розвивав і поглиблював у своїх наступних публікаціях на сторінках діаспорної періодики. Так, наприкінці березня 1966 р. на сторінках тієї ж «Свободи» вчений у спеціальному зверненні до діаспорної спільноти окреслив історіографічні завдання створеного ним УІТ в контексті ювілейних святкувань. Оцінюючи згодом цей свій виступ, Л. Винар писав: «Можна без перебільшення сказати, що це «Звернення» стало своєрідною програмовою платформою для грушевськознавства і основою для переоцінки багатовимірної діяльності і творчості М. Грушевського. Цей документ не втратив своєї актуальності і на сьогоднішній день в Україні, українській діаспорі і серед українських та неукраїнських грушевськознавців...» [393, с. 85-86].

У згаданому зверненні дослідник, серед іншого, спеціально наголосив на потребі підготовки бібліографії праць визначного вченого і про нього, назвавши її «основним ключем до його багатовимірної і різномірної творчості» [74, с. 2]. Докладніше ідею підготовки бібліографії праць про М. Грушевського Л. Винар обговорив на сторінках мюнхенської «Сучасності». Він слушно вказав, що якщо бібліографію праць визначного історика в тій чи іншій мірі укладено, то справа з бібліографією грушевськіани наразі перебуває на стадії обговорення. Натомість, її актуальність є чималою з огляду на потребу з'ясування особливостей грушевськознавчої рецепції. Відтак Л. Винар закликав своїх колег на вигнанні: «Саме в 100-річчя з дня народження великого історика України українські наукові установи на чужині повинні б спільним зусиллям видати таку бібліографію, в яку була б включена також бібліографія статей та наукових праць про нього

[М. Грушевського]. Українське історичне товариство у США виявило деяку ініціативу в цій справі і плянує видати таку бібліографію» [69, с. 115].

Наголошуючи на потребі бібліографії грушевськіани, Л. Винар поінформував про підготовку такої праці силами співробітників УІТ, пообіцявши, що книга матиме понад 200 сторінок друку. У зв'язку з цим задумом, дослідник анонсував утворення в архіві УІТ окремої секції, куди буде відкладатися різножанрова грушевськіана. Зі сторінок «Свободи» вчений закликав українську громаду солідарно наповнювати згадану секцію архіву працями М. Грушевського і про нього. Окремо головний редактор «Українського історика» звернувся до старшої частини української громади на вигнанні, представники якої нерідко знали визначного вченого особисто, із закликом писати мемуари і надсилати їх до редакційної колегії для подальшого оприлюднення у часописі [327, с. 112]. Відзначимо, що на цей заклик відгукнулося чимало сучасників автора «Історії України-Руси», дякуючи чому мемуарна грушевськіана збагатилася цікавими та важливими текстами. Поряд із цим, Л. Винар поінформував громадськість, що відновлюючи традицію видання спеціальних збірок праць на пошану М. Грушевського, одне спеціальне число за 1966 р. редагованого ним часопису буде відведене виключно під матеріали про вченого і закликав інші діаспорні наукові інституції наслідувати цю ініціативу УІТ.

Окремо Л. Винар підняв питання «розведення» в часі ювілеїв І. Франка та М. Грушевського, яке тоді жваво обговорювалося в українській пресі. Цілком у дусі згадуваної вище поради О. Оглоблина секретар УІТ вказав на доцільність вшанування Каменяра у першій половині 1966 р., а натомість другу його половину запропонував відвести під відзначення століття автора «Історії України-Руси». Відзначимо, що більшість лідерів думок закордонних українців пристали на цю пропозицію Оглоблина-Винара, дякуючи чому ювілей М. Грушевського набув організаційної конкретики, про що йтиметься нижче.

Та найважливішою частиною цієї березневої статті Л. Винара у «Свободі», з огляду на подальшу інституціалізацію присвячених визначному вченому студій, була перша в історіографії згадка про необхідність плекання нової українознавчої

дисципліни – грушевськознавства. За задумом вченого, згадані вище заплановані бібліографічні та джерельні видання власне і мають стати її основою. Вдруге про проблему впровадження до українознавства нової дисципліни її засновник висловився на сторінках торонтського часопису «Вільне слово» [75, с. 15–16]. Відтоді Л. Винар неодноразово звертався до питання дисциплінарного статусу грушевськознавства та окреслення його проблемно-тематичного поля [415], про що говоритимемо в останньому розділі нашої праці.

Згадані вище ініціативи Л. Винара отримали доволі зацікавлене обговорення у діаспорній періодиці. Першою за часом реакцією був лист до вченого тогочасного очільника УІТ і його доброго приятеля О. Оглоблина. Він загалом підтримав наведені пропозиції молодшого колеги стосовно форми та змісту вшанування століття М. Грушевського. Разом із тим, адресант відверто виступив проти ідеї реалізації англомовного перекладу «Історії України-Руси», аргументуючи це фінансовими та кадровими проблемами, а також нібито застарілістю всієї праці, «яка є пам'ятником своєї доби, яка вже відійшла у минуле» [82, с. 360]. Згадаємо, що такі погляди на перевидання творів М. Грушевського були не новими для О. Оглоблина. Відомо, що на початку 1950-х р. він доволі критично поставився до фототипного перевидання «Історії України-Руси». Так, в листі до іншого свого вихованця, пізнішого віце-президента УВАН Василя Омельченка від 31 березня 1954 р. вчений писав: «До речі, справа з виданням (перевиданням) великої (10-томової) «Історії» М. Грушевського – безглузда з усякого погляду. Перші томи «Історії» (княжа доба) вже застаріли-перестарілися: вони стоять на рівні науки 50 літ тому! Тільки останні томи (VIII, IX, X) мають ще певну наукову вартість. Сумнівно також, чи видавництво витримає це комерційно (це ж не менше 6 тисяч сторінок). Та й мусить бути солідна наукова редакція для такого видання. Це ж не фото-передрук творів Лесі Українки!» [377, с. 492]. Пояснюючи таку категоричність О. Оглоблина, сучасний дослідник Ігор Гирич слушно відзначив, що вона була зумовлена тодішніми фінансовими негараздами вченого, які він намагався поладнати невдалим пошуком можливостей публікації його власних монографій [377, с. 448–459].

Та не лише О. Оглоблин звернув спеціальну увагу на пропозицію Л. Винара здійснити англомовний переклад найважливішої праці М. Грушевського. Доволі оперативно на неї відреагували й інші чоловік українські діячі, поділившись своїми міркуваннями на сторінках тієї ж таки «Свободи». Так, вже 9 лютого знаний меценат Мар'ян Коць цілковито підтримав ініціатора проекту, назвавши його реалізацію «одним із державно-творчих успіхів української еміграції» [177]. З конкретним фінансовим і логістичним обґрунтуванням проекту виступив і знаний економіст та військовий історик Лев Шанковський [337]. Незважаючи на таку солідарність у підтримці ініціативи Л. Винара, справа англомовного видання «Історії України-Руси» головно через згадані ще О. Оглоблиним причини так і не отримала реалізації протягом 1960-1980-х рр. і була втілена лише в наш час. Але самé обговорення цього проекту, що з меншою чи більшою інтенсивністю тривало протягом другої половини ХХ ст., помітно інтенсифікувало грушевськознавчі дискусії, насамперед, в аспекті переосмислення актуальності історіографічної спадщини визначного вченого. Оскільки згадана проблема неодноразово потрапляла у фокус історіографічного обговорення, втім і самого ініціатора проекту [391], ми не будемо розглядати її спеціально, відсилаючи зацікавленого читача до відповідної літератури [380, с. 517–520].

Ініціатива Л. Винара та створеного ним УІТ з широкого відзначення століття М. Грушевського зробила необхідний освідомлюючий вплив на українську громаду закордоном, що мало наслідком організацію різнопланових заходів – меморіальних академій, наукових конференцій, музично-декламаційних вечорів тощо. Розглядаючи їх географію, можемо впевнено говорити, що вони охопили практично всі українські діаспорні осередки. При цьому лівова їх частка припадає на північноамериканські країни, де у повоєнний час найбільш чисельно зосередилися представники повоєнної еміграції, серед яких чимало було знаних українських гуманітаріїв. Властиво створені ними наукові інституції модерували конференційний рух у 1966-1967 рр.

Перший за часом академічний захід на честь сторіччя М. Грушевського відбувся заходами УВАН у Канаді вже 13 лютого 1966 р. в приміщеннях

Українського Народного Дому у Вінніпезі. Його програма передбачала науковий виклад і його подальше обговорення присутніми. Присвячену ювіляру доповідь виголосив знаний мовознавець, науковий і громадський діяч, президент УВАН проф. Ярослав Рудницький. Темою свого обговорення він обрав цілком незнану перед тим проблему «Михайло Грушевський як репортажист», в якій торкнувся цікавої сторінки літературної спадщини вченого, а саме його подорожніх нотаток із Австрії та Італії з 1908-го й 1909-го років. Доповідь викликала жваве обговорення, в якому приймали участь М. Марунчак, М. Мандрик, К. Антонович, С. Мухин та ін. [2].

В першій половині ювілейного року також відбувся меморіальний вечір на пошану М. Грушевського у США. Йдеться про спільну ініціативу УІТ та Детройтської групи УВАН, які 7 травня 1966 р. провели у Детройті урочисту академію. На ній зачинатель наукового грушевськознавства Л. Винар виступив з доповіддю «Молоді роки Михайла Грушевського» [327]. Згодом цей доопрацьований після дискусії виступ був опублікований на сторінках «Українського історика». Згаданий захід супроводжувала виставка творів М. Грушевського та праць про нього.

Вповні очікувано, що основні ювілейні заходи відбулися в другій половині 1966 р. Нижче стисло окреслимо їхню географію та згадаємо запропонований учасниками історіографічний репертуар. При цьому першочергову увагу звернемо на ту обставину, що українській громаді в США та Канаді через своїх представників в офіційних установах вдалося актуалізувати ювілей М. Грушевського на державному рівні. Так, в сам день народження вченого за ініціативою д-ра Антона Жуковського в Сенаті і в Палаті представників США було відзначено століття визначного українця як світової слави історика і «першого президента Української Народної Республіки» [306, 324]. Відтак на засіданні Сенату Мілтон Р. Янг, згадавши присвячені М. Грушевському статтю та бібліографію Л. Винара, відзначив: «Це є настільки важливим, що я прошу помістити ці матеріали до Звітів Конгресу, щоб вони стали доступними не тільки для членів Сенату, але і для широкого кола читачів» [306]. Поряд зі згаданими

матеріалами Л. Винара, сенатор запропонував також надрукувати в періодичному виданні Сенату «Congressional Record» лист-меморіал згаданого А. Жуковського про ювілей М. Грушевського, що невдовзі і було зроблено. Того ж 29 вересня сенатор Квентін Бурдік з Північної Дакоти короткою доповіддю вшанував у Сенаті М. Грушевського. Згодом подібну акцію провели в Конгресі США конгресмени з Північної Дакоти Марк Ендрюс і Роланд Редлін: 3 жовтня перший з них на засіданні Конгресу стислою промовою вшанував М. Грушевського [92, с. 57], а 5 жовтня другий зі згаданих senatorів доповіддю на основі статті Л. Винара відзначив ювілей українського історика [327, 313].

В день ювілею відбулися й суто наукові заходи. Так, Осередок Українознавчих студій у Вашингтоні відзначив століття М. Грушевського доповіддю Володимира Гуцула з Каліфорнійського університету, присвячену життю й творчій праці вченого. За декілька днів 9-10 жовтня в Торонто на XV Науковій Конференції НТШ Богдан Будурович з Торонтського університету виголосив доповідь «Михайло Грушевський в оцінці західно-європейських і американських історіографів» [327, с. 115]. Також у Торонто 16 жовтня заходами місцевої Вільної української громади відбулася святкова академія з доповіддю Романа Олійника (Рахманного), присвяченої змалюванню огрому національного служіння визначного історика [258, с. 55]. 29 жовтня у Денвері відбулося засідання Денверської групи УВАН, присвячене 100-літтю М. Грушевського з вступним словом про нього Лева Биковського і спогадами Романа Чубатого про історика та його родину на підставі розповіді Марії Грушевської [187]. 6 листопада Федерація американських українців і товариство прихильників УН-Ради в Детройті провели спільний святковий захід, на якому з академічним рефератом виступив В. Лисий, «зображуючи всебічно постать М. Грушевського як голови Української Центральної Ради і президента УНР» [92, с. 57–58]. 12 листопада заходами відділу НТШ в Оттаві відбулася урочистість з академічною доповіддю Р. Рахманного про життя і діяльність Грушевського; післяслово на святі виголосив сенатор проф. П. Юзик [258, с. 57]. Того ж дня заходами УІТ, Осередку праці НТШ в Клівленді та Асоціації українських професорів на

американських університетах відбувся ювілейний вечір з доповіддю Л. Винара «Життєвий шлях М. Грушевського»; вступне слово на заході мав Михайло Пап [327, 326]. 10 грудня Осередок НТШ у Вашингтоні спільно з УВАН відзначили 100-ліття М. Грушевського. Доповіді виголосили А. Луцьків («М. Грушевський, як український вчений і державний діяч»), П. Ковалів («М. Грушевський в боротьбі за українську мову») і Р. Смаль-Стоцький («Початок наших визвольних змагань під час першої світової війни») [234]. 17 грудня 1966 р. українська громада в Монреалі відзначила сторіччя М. Грушевського меморіальним вечором, на якому академічну доповідь про головні віхи життя та творчості найбільшого історика України зробив Р. Рахманний [309].

Ювілейні заходи продовжилися і на початку 1967 р. 28 січня українське академічне товариство «Зарево» в Балтиморі влаштувало академічний вечір, на якому було виголошено три доповіді: Н. Клиновська розповіла про основні віхи життя М. Грушевського, А. Луцьків подав докладний аналіз «Історії України-Руси» та «Історії української літератури», Ю. Криволап доповідав на тему «М. Грушевський як президент УНР» [151]. Того ж дня у Нью-Йорку місцевий відділ ОБВУА в залі Українського літературно-мистецького клубу провели урочистий захід, на якому прозвучала науково-популярна за змістом доповідь М. Галія [87]. 11 лютого у Нью-Йорку заходами американського НТШ в стінах Українського інституту Америки було влаштовано урочисту наукову конференцію з доповідями М. Чубатого («Наукова перебудова НТШ М. Грушевським»), М. Стахіва («Погляд М. Грушевського на федералізм»), В. Ленцика («Грушевський в оцінці своїх студентів»), О. Домбровського («Методологічні основи дослідів над ранньою історією України М. Грушевського»), М. Чировського («М. Грушевський як дослідник українського господарства»), М. Вацика («М. Грушевський як історик і державник»), Н. Короля («Причинок до біографії Грушевського»), Б. Романенчука («М. Грушевський як письменник, літературознавець і історик української літератури»), М. Андрусяка («Грушевський як історик, народник і державник»), П. Коваліва («М. Грушевський в боротьбі за українську мову») [235]. Принагідно відзначимо,

що більшість цих доповідей невдовзі з'явилася на сторінках журналу «Український історик», який після ювілейного 1966 р. поступово перетворився на провідну грушевськознавчу академічну трибуну [396]. 26 лютого відділ Українського публічного наукового інституту в Нью-Йорку влаштував доповідь Р. Рахманного на тему «М. Грушевський і відновлення української державності». 8 квітня ювілей М. Грушевського спеціальною конференцією вшанувало новостворене студійне товариство його імені. Відповідно до програми заходу було заслухано доповіді Я. Туркала («Історичні праці Грушевського»), М. Воскобійника («Михайло Грушевський як політик»), І. Фізера («М. Грушевський як літературознавець») і М. Дального («М. Грушевський як публіцист»).

Та найбільш авторитетним науковим заходом американських українців, присвяченим М. Грушевському, стала академічна конференція, яка відбулася 18 грудня 1966 р. [33]. Вона увійшла в аннали української зарубіжної науки завдяки об'єднанню зусиль трьох чоловіх діаспорних інституцій в її проведенні – Історичної секції УВАН, Історично-філософської секції НТШ та УІТ [433, с. 281]. Таким чином, згадуваний вище заклик Л. Винара до української громади об'єднатися довкола вшанування ідеолога Соборної України був почутий. Згідно програми конференції, у викладовій залі УВАН у Нью-Йорку за модераторії О. Оглоблина було виголошено низку важливих для подальшого поступу грушевськознавства доповідей. Так, О. Оглоблин у рефераті «Михайло Грушевський на тлі доби» зазначив, що великий український учений не вкладається проблематику однієї епохи, оскільки він жив і творив протягом кількох історичних діб, повних своїх особливостей і проблем. Доповідач охарактеризував М. Грушевського на тлі періодів 1860-1880-х, 1880-1917-го, 1917-1918-го і 1918-1934-го років [239]. На підставі багатого джерельного матеріалу О. Оглоблин дав повний образ внеску М. Грушевського в історіографію, суспільно-громадське, політичне і культурне життя України. В свою чергу, О. Пріцак у доповіді «Історіософія Михайла Грушевського» проаналізував народницьку історіософію вченого, на якій той, на переконання

доповідача, базував свої головні історичні праці. Інший прелегент Я. Пеленський у доповіді «Суспільно-політичні ідеї М. Грушевського» проаналізував еволюцію суспільно-політичного світогляду вченого, який, на його думку, еволюціонував у своїх поглядах від поступового лівого демократизму до утопічного соціалізму. Зрештою, Л. Винар у виступі «Львівський період життя М. Грушевського» висвітлив його багатогранну діяльність на тлі тогочасних подій в Галичині та переконливо довів, що дореволюційне двадцятиліття автора «Історії України-Руси» було «найповнішим періодом його життя і творчості» [327]. За загальним визнанням учасників заходу, згадана ювілейна конференція пройшла з чималим успіхом, засвідчивши плідність кооперації чоловічих українських інституцій [308].

Разом із тим, ювілейні святкування в діаспорних осередках США та Канади оприявнили подальше нерозуміння частиною української громади національної вагомості автора «Історії України-Руси» та політизацію його спадщини. Про це, наприклад, підсумовуючи ювілейні заходи писав дописувач канадійського часопису «Вільна Україна» Олекса Охрим: «З прикрістю треба ствердити, що наш загал ще не в силі оцінити великого генія Грушевського. Для прикладу: є в Торонто Т-во «Просвіта» ім. М. Грушевського, яке навіть не вислало відпоручника до Громадського Комітету. Також дивна поведінка нашого духовенства: ані один православний чи католицький священик не вважав за відповідне взяти участь у цьому святі, хоч всі дістали запрошення. [...] І т. зв. вільна преса, за винятком «Вільного слова» і «Українського голосу», не вважали за відповідне повідомити своїх читачів про відбуту в Торонто академію в честь М. Грушевського» [258, с. 57].

Подібні спостереження висловлював і знаний діаспорний діяч М. Галій: «[...] Мусимо зауважити, що належало сподіватися ширшого і достойнішого відзначення пам'яті великого сина України українською політичною еміграцією. Постає питання: як оцінити таке ставлення української громади?.. Зокрема незрозуміле становище в цій справі нашої громадсько-політичної централі УККА, яка не тільки не знайшла потрібним хоч дещо зробити для вшанування

М. Грушевського, але навіть не закликала українське громадянство вшанувати цю велику людину нашої новітньої історії» [92, с. 59].

Зі згаданими оцінками солідаризувався і оглядач ювілейних заходів для часопису «Свобода»: «Проминуло сторіччя з дня народження Михайла Грушевського – великого українця, наукова і громадська діяльність якого дали підставу для творення новітньої історії України. Але цих великих роковин українці у вільному світі не відзначили гідно, не зуміли використати сторіччя народження першого президента Української Народної Республіки для пропагування домагань на державне існування українського народу. Тоді як недавні святкування роковин Шевченка викликали ентузіазм серед української громади у вільному світі, роковини Грушевського не знайшли в ній широкого відгуку» [310]. Щойно змальовану скептичну поставу частини українського громадянства можемо пояснити інерційністю масової свідомості, що надзвичайно повільно відмовлялася від пануючих протягом тривалого часу стереотипів.

Поряд із представниками української діаспори у Новому Світі, ювілей М. Грушевського відзначили й емігранти в Західній Європі. Так, 21 жовтня з ініціативи Спілки українських журналістів у Домі української науки у Мюнхені прозвучала доповідь Панаса Феденка «Михайло Грушевський – історик і політик». 19 листопада у Мюнхені Німецько-Українське Товариство організувало святочну академію в честь М. Грушевського і Р. Ф. Кайндля. Доповідь «Грушевський як науковець» виголосив авторитетний німецький історик Болько фон Ріхтгофен. 9 грудня у Мюнхені заходами Семінару для східноєвропейської і південно-європейської історії Мюнхенського університету і НТШ в Європі відбулася присвячена М. Грушевському ювілейна конференція. Форум відкрив звичайний професор історії Східної Європи Мюнхенського університету Георг Штадтмюллер. У своєму вступному слові він підкреслив значення М. Грушевського для української історії, східноєвропейської історіографії і для західного світу загалом. Ювілейну доповідь виголосив проф. історії Східної Європи Гайдельберзького університету Гельмут Нойбауер [150]. Він охарактеризував найважливіші етапи наукового шляху М. Грушевського,

відзначив його визначне місце в українській історіографії, створення ним школи українських істориків, його зв'язки з німецькими колегами і вплив на них (напр., на Отто Гетча і Леопольда Карла Гетца), а також згадав про співпрацю історика з колегами зі Східної і Південно-Східної Європи. На закінчення цього заходу Володимир Кубійович розповів про заслуги М. Грушевського для розбудови НТШ, про його велику видавничу діяльність і про вченого як політика [327].

Поряд із урочистими заходами, українці в західному світі також інформували громадськість своїх країн поселення про ювілей М. Грушевського шляхом публікації в місцевій періодиці іноземними мовами науково-популярних нарисів, де акцент зазвичай робився на знаковості національного служіння автора «Історії України-Руси» [Додаток Б]. Врахування таких публікацій значно розширює наше уявлення про географію та особливості ювілейної грушевськiани. Найбільше з'явилося англomовних науково-популярних текстів про М. Грушевського. Для прикладу згадаємо біографічну силуетку авторства О. Оглоблина [360] В свою чергу, у пресі Ватикану з'явилося кілька дописів авторства Ф. Федорончука. Доволі активними були й українські емігранти у Франції, що випустили спеціальне число журналу «Bulletin Franco-Ukrainiené», в якому, серед іншого, містилися науково-популярні нариси Ілька Борщака [343] та Олександра Шульгина [346]. Подібно і Панас Феденко опублікував нарис про М. Грушевського на сторінках культового еміграційного польського журналу «Kultura», що видавався Єжи Гедройцем у Парижі. Українські емігранти та їхні колеги із ФРН також чимало спричинилися до популяризації постаті М. Грушевського в країні, випустивши декілька тематичних чисел авторитетного у колах українознавців мюнхенського кварталника «Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart». Подібних прикладів можемо наводити чимало.

Поряд із державами західного світу, ювілей свого знаного земляка пригадали також представники української діаспори в країнах соціалістичного табору. Такі публікації стали можливими завдяки відгомонам «хрущовської відлиги» в СРСР. Наприклад, публікації про М. Грушевського з'явилися в літературно-художньому журналі «Дукля», що був органом Української філії

Спілки словацьких письменників. Вшанував ювілей визначного історика і журнал «Дружно вперед», що був органом Культурної спілки українських трудящих Чехословаччини. На сторінках цих журналів доволі прихильно характеризувалася не тільки наукова, але й громадська діяльність М. Грушевського, а також згадувалася його плідна організаційна праця в радянському Києві [208]. Що важливо, український вчений змальовувався як жертва сталінського свавілля, тож наголошувалося на потребі його реабілітації й незаангажованому вивченні чималого творчого доробку [20].

Змальована вище інтенсивність вшанування століття М. Грушевського закордонними українцями змусила компартійних функціонерів від науки в УРСР окреслити власну ідеологічну позицію. Підсумком стала поступова переінтерпретація постаті визначного історика в радянському суспільствознавстві. Як довів сучасний дослідник В. Яремчук, йшлося про зміну характеристики М. Грушевського як «лідера українського буржуазного націоналізму» на «визначного буржуазного історика», який «перейшов на сторону радянської влади», чим визнав її як законного представника українців [455, с. 157–158]. За вказівкою П. Шелеста з нагоди ювілею з'явилися дві публікації, які демонстрували щойно згадану зміну офіційної позиції республіканської влади: науково-популярний нарис історика І. Бойка й літературознавця Є. Кирилюка в тижневику «Літературна Україна» [27] та розвідка Ф. Шевченка на сторінках офіціозу республіканських істориків «Українського історичного журналу» [338]. Втім, навіть така обмежена спроба реабілітації автора «Історії України-Руси» наразилася на спротив консервативної частини партійної еліти, що унеможливило подальше переосмислення його спадщини в академічному річищі [222, 447]. Оскільки про радянську грушевськіану на сьогодні написано чимало [443, с. 247–405, 455], ми не зупинятимемося на цьому сюжеті докладніше.

У підсумку відзначимо, що ініційоване Л. Винарем та створеним ним УІТ гідне відзначення століття М. Грушевського мало наслідком розгортання доволі інтенсивного конференційного руху, що протягом 1966-1967 рр. охопив головні діаспорні осередки в країнах Північної Америки та Західної Європи. Під час

численних академічно-меморіальних заходів відбулося значне поглиблення і розширення сфокусованого на постаті визначного вченого історіографічного дискурсу. Насамперед, слід відзначити подальшу деідеологізацію спадщини історика, зростаюче розуміння потреби її вивчення з урахуванням тогочасних складних інтелектуальних контекстів, виявлення чималої кількості нових дослідницьких перспектив тощо. Все це підготувало необхідний концептуально-емпіричний ґрунт для дисциплінарного оформлення нової українознавчої галузі – грушевськознавства. Ця дисциплінарна ініціатива Л. Винара помітно інтенсифікувала інтерес до феномену М. Грушевського з боку представників багатьох галузей соціогуманітаристики. Масштабність згаданих заходів та ініціатив привернула увагу до вченого української інтелігенції за «залізною завісою», що також мало наслідком перші спроби переосмислення постаті Великого Українця і відмову від найбільш брутальних інвектив попередньої доби. Загалом, столітній ювілей став провісником нового історіографічного етапу у грушевськознавстві.

3. 2. Ювілейна грушевськіана: проблематика, інтерпретації, полеміки.

Проведені протягом 1966-1967 рр. ювілейні заходи помітно актуалізували увагу діаспорних гуманітаріїв до постаті М. Грушевського та його різнопланової спадщини. Це вилилося у чималу за обсягом багатожанрову літературу. Більшість її мала виразний науково-популярний, а почасти й компілятивний характер, що мало на меті привернути увагу закордонної громадськості до постаті Великого Українця та нівелювати накопичені у попередні часи численні стереотипи ідейно-політичного плану. Поряд із цією науково-популярною грушевськіаною з'явилася низка доволі новаційних за постановкою проблеми праць, котрі помітно модернізували сфокусований на спадщині автора «Історії України-Руси» історіографічний дискурс. Чимало нових сюжетів приносили й мемуарні тексти, появу яких простимулювали вищезгаданий заклик Л. Винара та широке відзначення у 1967 р. півстоліття Української революції. На цих публікаціях за хронологією життєпису самого М. Грушевського ми й зупинимось нижче.

Дитячим та юнацьким рокам життя і діяльності М. Грушевського окрему увагу на сторінках редактованого ним «Українського історика» присвятив Л. Винар. Цю свою розвідку він бачив як першу цеглинку до реконструкції всього життєпису видатного історика – завдання, що його засновник грушевськознавства буде з методичною послідовністю реалізовувати протягом наступних двох десятиліть. З огляду на це, у передмові до своєї студії він уперше в історіографії стисло, але містко проаналізував доступні в той час джерела до біографії героя свого дослідження. Цей огляд став надзвичайно помічним його колегам-грушевськознавцям, адже містив бібліографічні вказівки на доступні в діаспорних умовах джерельні тексти й історіографічні опрацювання. Іншою важливою складовою згаданої передмови стала перша в історіографії спроба обґрунтування періодизації життєпису М. Грушевського, яка включала вісім окресів, що з певними корективами стала загальноприйнятою для його дослідників [52, с. 15–18].

Далі на підставі практично вичерпного кола опублікованих джерел Л. Винар уперше настільки детально реконструював перше чверть століття життя і діяльності героя своєї студії. При цьому він торкнувся низки незауважених попередниками проблем, як то коло читацьких інтересів молодого Михайла, важливість вивчення його ранніх літературних творів для з'ясування юнацького світогляду, значення матуральної кризи в еволюції творчих зацікавлень майбутнього вченого, його тогочасні психологічні переживання, знаковість впливу В. Антоновича на становлення Грушевського-історика тощо. Підсумовуючи свій виклад, Л. Винар дав загальну оцінку молодим рокам визначного вченого, що згодом стала загальноприйнятою: «Київський період життя Грушевського можна назвати часами кристалізації його народницького світогляду й ідеології, яка формувалася під впливом членів Київської Громади, а зокрема його професора В. Антоновича. [...] Своїм знанням, науковими працями і суспільною діяльністю молодий Грушевський здобув собі повагу і признання усіх сфер українського громадянства» [52, с. 31].

Одному зі згаданих сюжетів, а саме впливу керівника Київської школи документалістів на фахове становлення М. Грушевського, Л. Винар присвятив окреме дослідження на сторінках «Українського історика». У цій новаторській, під оглядом поставленої проблеми праці, засновник грушевськознавства на багатьох прикладах, наскільки це дозволяла тогочасна джерельна база, загалом влучно визначив основні моменти досліджуваної проблеми. Серед них автор слушно акцентував на визначальних концептуально-методологічних впливах В. Антоновича на свого найбільш талановитого вихованця. У підсумку, Л. Винар аргументовано ствердив: «Михайло Грушевський був ідейним спадкоємцем народницької концепції історії України В. Антоновича. Київський університет і історична школа Антоновича дали йому солідне знання історіографії, а також методології історичного досліджу» [70, с. 26]. Відзначимо, що сучасна історіографія цілком поділяє такі спостереження, зроблені на порівняно скромному джерельному матеріалі [436, с. 51–84]. Проаналізовані вище студії про молоді роки М. Грушевського автор невдовзі опублікував окремою брошурою.

Спроба реконструкції раннього етапу творчої біографії М. Грушевського знайшла цілковите сприйняття в тогочасному закордонному українознавстві. Наприклад, О. Оглоблин у листі до автора в цілому схвалив як джерельні та концептуальні засади праці, так і її висновкові положення. Разом із тим, він слушно закинув приятелеві певну ідеалізацію молодого М. Грушевського, що стало наслідком не завжди критичного використання його автобіографічних текстів, створених зі значної часової перспективи [82, с. 361–363].

Продовжуючи розпочаті студії над біографією М. Грушевського, Л. Винар на сторінках редагованого ним часопису у 1967 р. запропонував читачеві також першу в історіографії спеціальну реконструкцію наступного періоду біографії визначного інтелектуала – його галицького двадцятиліття. До свого завдання автор поставився із взірцевою джерельною й історіографічною ретельністю, фактично підсумувавши у своїй статті стан тогочасного історіографічного знання з обраного питання. У фокусі уваги Л. Винара перебувало декілька ключових проблемно-тематичних сюжетів: обставини приїзду М. Грушевського до

галицької столиці, його викладацька праця в університеті та боротьба за вищий навчальний заклад у Львові і українознавчі кафедри в Російській імперії. Реконструюючи згадані сюжети, дослідник впровадив до наукового обігу низку неznаних перед тим документів із західноєвропейських архівних колекцій. Для прикладу згадаємо важливу характеристику на Грушевського-магістранта віденських урядовців. У підсумку проведеного аналізу Л. Винар підкреслив: «Багатогранна діяльність М. Грушевського в Галичині мала епохальне, всеукраїнське значення для українського народу і розвитку його національної культури. Рівночасно галицька доба М. Грушевського була золотою добою його творчості і діяльності, в якій він повністю виявив свій геніяльний науковий талант і надзвичайні організаційні здібності» [48, с. 5]. Згадана праця засновника грушевськознавства отримала чималу популярність серед української громади на вигнанні, тож автор перевидав її у брошурному форматі під дещо зміненим титулом [62]. Звісно, з перспективи нашого часу проаналізована розвідка Л. Винара здебільшого має історіографічну цінність, адже чимало моментів вимушено залишилися поза його увагою, а сам дискурс обстоює винятково рацію вчинків героя студії. Проте, актуалізовані ним історіографічні сюжети і надалі конструюють дослідницьку увагу при осмисленні львівсько-київського періоду життя Великого Українця.

Стосовно наступної сторінки біографії М. Грушевського – його життя в роки Першої світової війни – найбільш новаційним було з'ясування тим-таки Л. Винаром обставин повернення історика у 1914 р. до Києва. Артикулюючи дослідне завдання, він слушно відзначив, що «дотепер в українській історичній літературі не вияснений повністю поворот проф. М. Грушевського на Україну під час вибуху Першої світової війни» [73, с. 103]. Вчений докладно розглянув найбільш поширені в історіографії пояснення та співвідніс їх із доступною джерельною базою. У підсумку він дійшов висновку, що повертаючись до Києва в 1914 р. М. Грушевський керувався головно тодішньою ситуацією на українських землях і закликом членів Товариства українських поступовців, ідейним провідником яких він був. Своїм поворотом учений хотів протидіяти і запобігти

нищенню українства підросійською владою, яка спекулювала на його перебуванні закордоном у часи війни. Крім того, він бажав розділити зі своїм народом його долю під час воєнної хуртовини. Відзначимо, що ці висновки, зроблені на підставі обмеженої з об'єктивних причин джерельної бази, вповні поділяються і сьогоднішніми дослідниками [421, с. 247–270]. Також Л. Винар у додатку передрукував зі «Щоденника» Євгена Чикаленка донесення полковника Мезенцова про «австрофільську» діяльність М. Грушевського.

Найбільше ж уваги в ювілейній грушевськіані було відведено численним проблемам діяльності визначного вченого в роки Визвольних змагань. Це пояснюється як найбільшою дискусійністю цих питань у тогочасній літературі, так і згаданим вище широким відзначенням 50-ліття початку Української революції, в якій М. Грушевському було відведено одну з найбільш помітних ролей. Усвідомлення визначальності впливу голови Центральної Ради на хід революційних подій було притаманне більшості ювілейних дописів. Так, Р. Рахманний відзначав: «З усіма тогочасними державницькими актами та з усіма суспільно-політичними процесами на території звільненої з-під царської кормиги України невід'ємно пов'язується ім'я Михайла Грушевського» [284, с. 3]. Аналізуючи тогочасні спроби осмислення феномену Грушевського-політика, можемо віднотувати виразну тенденцію деідеологізації історіографічного дискурсу. Наприклад, емоційно обговорювана протягом тривалого часу федералістська риторика голови Центральної Ради все частіше пояснювалася контекстуально – з урахуванням тогочасних геополітичних реалій, стану масової політичної свідомості та потреб і можливостей пробудженого революцією українства [170, с. 16–17].

Щойно згадана тенденція деідеологізації історіографічного пошуку вплинула також на переосмислення ще однієї дискусійної проблеми – рееміграції історика в Україну у 1924 р. І в цьому випадку дедалі частіше брався до уваги тогочасний суспільно-політичний контекст, неприглядні обставини еміграційних буднів визначного історика і його сім'ї, творчі плани вченого і масштабність розгорнутої ним праці після повернення. Віднотовуючи тенденцію поступового

збільшення кола суто академічних аргументів при обговоренні цієї дражливої теми, дописувач часопису «Смолоскип» відзначав: «Колись ми критично висловлювались про поворот М. Грушевського до УССР. Але сьогодні, з історичної перспективи, цей його вчинок, який колись викликав таку сильну реакцію в українських політичних колах, ми оправдуємо. Для нас М. Грушевський є і буде хрустально-чистою постаттю, якої кожний вчинок і кожна праця були спонукані нічим іншим, а великою і безмежною любов'ю до свого рідного народу і до України» [223]. Навіть автор далекого від політики клерикального часопису «Українські християнські вісті» вказував: «Наші молоді націоналісти побачили в цьому [поверненні М. Грушевського з еміграції – авт.] зраду національних інтересів, відмовляючи йому заслуг у побудові української держави. Розуміється таке становище вузько думаючих людей є неправильне, бо йому належить від нас найбільша вдячність за відбудову нашої державності» [35, с. 8].

Втім, подекуди рееміграція вченого обростала маловірогідними інтерпретаціями, в яких від'ємна тривалий час міфологізація дзеркально змінювалася на додатну. Наприклад, Т. Онуферко висунув не підтверджену джерелами гіпотезу, що власним поверненням М. Грушевський мав намір використати радянську владу для популяризації української справи у світі. Дослідник твердив: «[...] Він по глибокій надумі, зваживши всі факти доцільності своєї праці і всі можливості, рішився повернутись на Україну в 1924 році. [...] Він знав, що його чекатиме з боку большевиків: що їм залежить використати його авторитет. М. Грушевський тут показався великим модерним українським політиком: він рішився використати ворога» [255, с. 27].

Ювілейна грушевськіана не принесла нових – за постановкою проблематики чи залученням незнаних джерел – студій про радянське десятиліття життя та діяльності Великого Українця. Натомість одностайно утвердилося бачення його праці в той час як жертвовного подвигу на користь української культури, інтелектуального чину, що знаменував останній акорд національного відродження на Наддніпрянщині. Звідси і про роки московського заслання солідарно писалося

як про героїчне нерівне протистояння з комуністичним Молохом за право української інтелектуальної культури на вільний розвиток [94]. Протистояння, що його трагічний результат був легко передбачуваним...

Низка згаданих вище сюжетів біографії М. Грушевського знайшла висвітлення у мемуарному ключі. Так, його університетський вихованець Роман Чубатий поділився спогадами про піднесено шанобливе ставлення студентів до свого професора [336]. Інший знаний український громадсько-політичний діяч, учений-економіст, кооператор і педагог, голова Ради Міністрів УНР Борис Мартос на сторінках «Українського історика» [213] та «Альманаха УНС» [214] навів численні цікаві факти про галицьку та, особливо, революційну добу життя та діяльності М. Грушевського. Не менш цікавими були передруковані з довоєнного «Діла» свідчення політичного діяча, кооператора і публіциста, міністра земельних справ УНР Миколи Ковалевського про обставини проголошення IV Універсалу Центральної Ради [166]. Як свідок розгону німцями українського передпарламенту, про що подію оповів Аксентій Ільницький [153]. Інший державний і політичний діяч, публіцист, полковник Армії УНР Володимир Кедровський на сторінках «Вільної України» поділився своїми спогадами про останні еміграційні місяці життя М. Грушевського. Зокрема, він переказав свою останню розмову з істориком перед самим його поверненням до Києва, коли пояснюючи своє рішення, той наголосив, що мусить бути поряд з українським народом у ці важкі часи, як також і завершити велику «Історію» [160, 158].

Поряд із біографічними сюжетами, в ювілейній грушевськіані чимало уваги було відведено з'ясуванню різних наскрізних проблем творчості визначного вченого. Найбільша їх кількість, цілком природно, була відведена історіографічним аспектам спадщини М. Грушевського, влучно названого О. Оглоблиним «вченим надзвичайно широкого діапазону» [246, с. 6]. При цьому особливо багато йшлося про творення ним концепції самобутнього українського історичного процесу, яка в історіографічному плані приєднала наш народ до європейської спільноти [346, с. 155]. Дописувач «Нових днів» з доречною долею патетики зазначав: «Михайло Грушевський засобами науки і науковим методом

пов'язав позірно відчужені окремі фрагменти історії українського народу в одне ціле; він віднайшов загублену нитку нашого національного родоводу» [284, с. 4].

Як відомо, вихідним пунктом історичної схеми М. Грушевського була теза про наявність сформованого політичного життя на давньокиївських теренах у доварязький період. Саме автор «Історії України-Руси» надав нового дихання антинорманській теорії та на розлогому і маловідомому перед тим джерельному матеріалі показав як автохтонне походження етноніму «Русь», так і служебну місію скандинавських завойовників, які опанували східнослов'янські терени, накинувши свою династію місцевій людності. Аналізу антинорманської теорії М. Грушевського з перспективи ранньої історії України присвятив окрему розвідку знаний український антикознавець та активний діяч УІТ Олександр Домбровський. Продовжуючи свої студії над рінньоісторичною проблематикою [347], він на багатьох прикладах показав новаторський підхід М. Грушевського до вирішення багатьох складних етнічних та політичних проблем минулого Східної Європи доби раннього середньовіччя, що дозволило ввести до тогочасного слов'янознавства українську історіографічну візію [115].

Висвітлення іншого сюжету середньовічної історії України на сторінках головної праці М. Грушевського – битви над Калкою і другого нападу татар на наші землі та з'ясування його наслідків – потрапило у фокус історіографічного аналізу знаного діаспорного медієвіста Михайла-Богдана Ждана [145]. На значно ширшій, ніж була доступна в часи М. Грушевського джерельній базі, дослідник намагався реконструювати складне питання татарської присутності на подніпровських теренах. При цьому він показує чималу історичну інтуїцію визначного вченого, який висловив низку слушних гіпотез, доведених його колегами вже у другій половині ХХ ст. Окремо М.-Б. Ждан відтворює історіографічну рецепцію медієвістичної спадщини М. Грушевського в радянській науці, показуючи її цілковиту залежність від партійного диктату.

Ще один новаторський на той час грушевськознавчий сюжет – діяльність визначного вченого в царині геральдики і сфрагістики – опрацював знаний українсько-американський генеалог-геральдист, публіцист, перекладач та

письменник Роман Климкевич. Залучаючи різнопланову спадщину М. Грушевського, дослідник надзвичайно докладно відтворив теоретичний і практичний внесок історика у розробку низки спеціальних історичних дисциплін та становлення державної символіки (герб, прапор, грошова одиниця, печатки тощо). У підсумку свого цікавого дослідження історіограф наголосив: «Наукова діяльність М. Грушевського в галузі української геральдики й сфрагістики мала неабияке значення для дальшого розвитку цих наукових дисциплін, а діяльність Михайла Грушевського як Голови Української Центральної Ради, що спричинився до державноправного затвердження володимирського тризубу й жовто-блакитного прапору, залишила на найвищих інсигніях нашої нації відбиток його великого духа» [163, с. 90].

В ювілейному році цілком нової якості отримало осмислення проблеми теоретико-методологічних поглядів М. Грушевського. Йдеться про статтю знаного дослідника українського кооперативного руху Іллі Витановича під назвою «Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського», що з'явилася в ювілейному числі «Українського історика» за 1966 р. Відзначимо, що ця стаття належить двом історіографічним епохам, адже була написана до меморіальної збірки на пошану визначного вченого, що готувалася силами НТШ в другій половині 1930-х рр., але з початком війни так і не вийшла. Розвідка містила розпочате дослідником в 1930-х рр. з'ясування особливостей методологічного інструментарію видатного гуманітарія [443, с. 401–403]. Насамперед, І. Витанович фокусується на проблемі генези методологічних ідей героя своєї студії та доводить, що принцип критичного документалізму, як ключова складова теоретичної моделі вченого, був сформований під впливами творця київської школи документалістів Володимира Антоновича. Саме від свого вчителя, твердить історіограф, початкуючий історик запозичив і концепт «народу-нації» як основний історіософський конструкт [86, с. 34]. Поряд із цим, І. Витанович віднотує оригінальність теоретичного мислення М. Грушевського, який у короткому часі збагатив народницько-позитивістську модель учителя методологічними пропозиціями доби модерну. Це спостереження, як твердять

сучасні дослідники, міцно увійшло у грушевськознавство другої половини ХХ ст. [436, с. 121–169].

Наступним ключовим методологічним конструктом автора «Історії України-Руси» І. Витанович вважає територіально-хронологічний (фізіографічний). Історіограф слушно відзначає, що відтворення фізіографічного образу досліджуваної території – «це перші й найцікавіші сторінки кожної роботи Грушевського» [86, с. 37]. Як відомо, згаданий принцип вчений запозичив з моделі популярного у його час англійського позитивіста Генрі Бокля. Відтак, територія і народ, що її заселяє, є для М. Грушевського ключовими теоретичними конструктами. І це спостереження знайшло цілковиту апробацію сучасних грушевськознавців.

Звертаючись до проблеми з'ясування методологічного інструментарію М. Грушевського, дослідник його творчості наголошує на особливій вагомості для лабораторії вченого таких методів, як комбінативний, ретроспективний та «генетичної еволюції». Власне завдяки поєднанню цих методологічних технік, переконує І. Витанович, автор «Історії України-Руси» компенсував нестачу джерельних свідчень при реконструкції нашого середньовіччя [86, с. 35,49]. Водночас, серед слабких місць методології визначного вченого історіограф за поширеною у міжвоєнний час традицією називає нестачу в його текстах синтетичних узагальнень, як також і далеко посунений скептицизм, завдяки чому монографічні студії вченого, насамперед багатотомна «Історія», подекуди «залишаються швидше зведеними й хронологічно-територіально упорядкованими матеріалами» [86, с. 41]. Насамкінець, І. Витанович аналізує провідні засади історіософії М. Грушевського. До останніх він відносить політико-державну, що була головною прикметою нації та підставою для історичної періодизації; духовну, яка уособлювала «волю й стремління нації»; традиційну, що розумілася як «суспільно-психологічний лучник органічного розвитку нації» [86, с. 42].

У підсумку аналізу статті І. Витановича відзначимо, що цілком поділяємо поширену в історіографії її характеристику як тексту хрестоматійного та,

водночас, надалі актуального, в якому вперше панорамно окреслено особливості теоретико-методологічного дискурсу автора «Історії України-Руси». Таку тривалу актуальність цій розвідці надала відмова І. Витановича від поширеної тоді ідеологізації теоретичної спадщини видатного історика, її аналізу крізь призму протистояння народницької та державницької ідеологій. Тим самим дослідник спрямував подальше вивчення історіософсько-методологічних поглядів М. Грушевського в академічне річище. Зрозуміло, що низка спостережень І. Витановича має на сьогодні лише історіографічний інтерес (найчастіше йдеться про твердження щодо вирішального впливу народництва на теоретичну модель М. Грушевського), втім постійна увага сучасних дослідників до його висновків підносить їхній надалі інспіруючий характер.

Поряд із історіографічною проблематикою, дослідники чимало писали про громадську працю Великого Українця. Так, Пантелеймон Ковалів продовжив розпочате ще в 1950-х рр. осмислення внеску М. Грушевського у промоцію рідної мови на теренах Російської імперії. Узагальнивши розлогу публіцистику визначного вченого, присвячену гострому в ті часи мовному питанню, дослідник відзначив: «Михайло Грушевський питання мови вважав органічною частиною загального українського питання. Але до цього питання він підходив не з філологічною метою, а з погляду національно-культурних інтересів, як до могутнього культурного знаряддя. Тому його цікавили насамперед не мова взагалі, а мова культурна, літературна» [168, с. 2].

Також чимало уваги в ювілейний рік приділялося громадській публіцистиці М. Грушевського, вказувалося на її визначних мовно-стилістичних та змістових прикметах, а також потужному національно-освідомлюючому впливі на тогочасне українство. Наприклад, І. Козак підкреслював: «Читаючи його публіцистичні статті годі не захоплюватися його особою і силою його духа. Мова Грушевського проста, безпосередня, щира. Так і відчувається, що він вияснює, закликає, картає і робить це все з почуттям великої відповідальности. Він вказує на наші національні хиби, але зразу знаходить виправдання для них, або принаймні

вияснення. Він звертається до сумління, до моральних чеснот в народі, і закликає його боронити ті здобутки, які з таким трудом вдалося досягти» [170, с. 15].

Доволі популярною в ювілейній літературі була проблема «Грушевський і сучасники». При цьому традиційно у фокусі дослідницької уваги перебували взаємини визначного історика з його геніальним товаришем І. Франком. Актуальності цій проблемі помітно додавало згадуване вище вшанування в 1966 р. ювілеїв обох заслужених для українства діячів. Свій погляд на цю тривалий час актуалізовану скандальними спогадами доньки Каменяра тему представив знаний журналіст, літературознавець і літературний критик Лука Луців. Про взаємини двох колег з національних культурно-наукових проєктів у Галичині він написав вповні об'єктивно, цілком у дусі згадуваної у минулому розділі франкіани В. Дорошенка. На численних прикладах дослідник показав, що попри деякі розходження з приводу другорядних проблем національного поступу, обидва вчених цілком солідарно і товарицьки модернізували культурно-громадське життя галицьких українців [206].

До проблеми «Франко-Грушевський» у ювілейному році звернувся також М. Андрусак. Подібно до багатьох інших діаспорних франкознавців, він вказав на факт штучного роздмухування радянськими літературознавцями особистих непорозумінь і творчих суперечок між двома визначними діячами доби українського модерного відродження. Дослідник наголосив на коректності Франкових оцінок історіографічних гіпотез автора «Історії України-Руси», його компліментарному ставленні до різноплановості національного служіння молодшого колеги [206].

Цікаве питання взаємин М. Грушевського зі знаним українським церковним діячем у США Василем Кузівим розглянув бібліограф, книгознавець, бібліотекознавець, історик, журналіст та мемуарист Лев Биковський. У першій посмертній біографії пастора Української Пресвітеріанської церкви він спеціальну увагу присвятив становленню співпраці між двома знайомими українськими діячами першої половини ХХ ст. Власне Л. Биковський уперше з'ясував обставини написання науково-популярної праці М. Грушевського «З

історії релігійної думки на Україні» та на багатьох незнаних раніше джерелах показав, що вона була створена за ініціативи та фінансової підтримки В. Кузіва [21, с. 28–30]. Також дослідник уперше навів незнане свідчення, що американський пастор пропонував колезі-історикові свої посередницькі послуги з влаштування його на професорську посаду у Принстонський університет.

Незнану перед тим проблему рецепції історіографічної спадщини М. Грушевського у галицькому молодіжному середовищі міжвоєнного часу, здебільшого опанованого націоналістичними ідеями, висвітлила визначна політична і громадська діячка, публіцистка, за фахом правник Дарія Ребет. Будучи тоді активісткою молодіжного ОУН-івського руху, вона відтворили парадоксальну ситуацію. Йшлося про те, що ідеологи націоналістичного руху, з одного боку, декларативно применшували державотворчі здобутки М. Грушевського, винятково на нього перекладаючи відповідальність за поразку українських революційних змагань. З іншого – тогочасна молодь, за порадами деяких представників того-таки проводу, масово захоплювалася читанням науково-популярних праць М. Грушевського, саме на них будуючи свій історичний світогляд [424, с. 26]. Пригадуючи ті роки, авторка надзвичайно цікаво пояснювала привабливість для її однолітків текстів визначного історика: «Власне «єдиний потік» історії Грушевського, відчуття національної стихії і нездоланної тяглости українського історичного процесу, – усе це по суті, було чи не найбільшою, не «окультною», а чистою силою, яка давала віру в нерівній боротьбі «перманентної революції»; ця сила давала віру в українську націю, у народ і його майбутнє, яке скорше чи пізніше мусить прийти з тих самих вартостей, які лягли в основу його незнищенности в минулому» [285, с. 11].

Крім українських сюжетів, проблема «Грушевський і сучасники» була проаналізована у ширшому західноєвропейському контексті. Так, про взаємини історика з чеськими колегами розповів його давній рецензент Францішек Тіхий [311]. На обставинах співпраці М. Грушевського зі знаним російським письменником Максимом Горьким зосередився В. Кедровський [161, с. 2]. До взаємин українського вченого з німецькими колегами звернулися Г. Кох,

Б. Ріхтгофен та Г. Нойбауер, відзначивши зростаючий вплив автора «Історії України-Руси» на ревізію концептуальних засад німецького слов'янознавства першої третини ХХ ст. [349, 355]. Французької академічної рецепції спадщини М. Грушевського у своїх працях торкнулися О. Шульгин [346] та І. Борщак [343].

Проблему рецептивної грушевськіани ювілейний рік виніс на новий проблемно-тематичний рівень. Так, уперше Богдан Будурович на шпальтах лондонського часопису «Визвольний шлях» запропонував цілісну реконструкцію рецепції наукової спадщини М. Грушевського в західноєвропейській і американській історіографії. Відзначаючи недостатність обізнаності західних інтелектуалів в українській історичній літературі загалом та творчому доробку М. Грушевського зокрема, дослідник наголосив на потребі «обговорення особистих зв'язків Грушевського із Західною Європою і Америкою, перекладів його творів на західноєвропейські мови, оцінки його досягнень як науковця та державного діяча в західно-європейській і американській історіографії» [31, с. 171]. Досліджуючи цю проблему, найбільше уваги Б. Будурович приділив перекладам текстів автора «Історії України-Руси» західними мовами, а також налагодженню ним контактів із європейськими колегами. При цьому історик цілком слушно акцентував особливу вагомість появи в 1906 р. німецькомовного перекладу першого тому гранд-нарративу вченого для ознайомлення західних славістів з українською версією минулого Східної Європи [31, с. 172].

Поряд із цим, Б. Будурович також звернувся до малознаної тоді проблеми поширення співробітниками Союзу визволення України в роки Першої світової війни науково-популярних праць М. Грушевського європейськими мовами. Він першим вказав, що ця пропагандистська акція чимало спричинилася до популяризації у західному світі історіографічних ідей видатного гуманітарія. Ще одна історіографічна новація Б. Будуровича полягала у приверненні уваги грушевськознавців до вагомості широкого відзначення 60-ліття Великого Українця як чинника популяризації його доробку в тогочасному європейському фаховому середовищі. Разом із тим, звернувшись до меморіальної грушевськіани, Б. Будурович бездоказово відзначив, що «його смерть не викликала широкого

відгуку в західному світі і була промовчана більшістю історичних журналів та щоденною пресою» [31, с. 174]. Відзначимо, що сучасні студії цієї проблеми доводять поспішність згаданого висновку дослідника [443, с. 356–405]. Незважаючи на цю обставину, дослідник рецептивної грушевськіани В. Тельвак наголосив, що значна заслуга Б. Будуровича полягала в самому факті постановки як самостійної проблеми вивчення особливостей сприйняття творчої спадщини М. Грушевського його західними сучасниками, що мало неабиякий вплив на подальший грушевськознавчий дискурс [439].

Поряд із опрацюванням вибраних періодів чи проблем життя та діяльності М. Грушевського, чимала кількість ювілейної літератури містила спробу комплексного осмислення різноплановості його національного служіння. Очікувано, що з огляду на ювілейну дату такі дописи здебільшого були компліментарними, а подекуди й глорифікаційними. Поряд із цим, у текстах низки закордонних інтелектуалів бачимо вдалу спробу збалансованого підходу до з'ясування національного феномену М. Грушевського з урахуванням як його визначних здобутків, так і подекуди болючих прорахунків, зрештою, властивих кожній людині. Важливою рисою цієї грушевськіани авторства Д. Андрієвського [5], С. Волинця [90], С. Голубенка [99], О. Оглоблина [246], Т. Онуферка [254], Р. Рахманного [283] та ін. було осмислення спадщини автора «Історії України-Руси» з багатьох пізнавальних перспектив і в контексті його складної доби. За такого підходу чимало поширених у діаспорній літературі інвектив на адресу вченого втрачали свою гостроту, адже очевидною ставала їхня відверта фактологічна маніпулятивність та партійна заангажованість. Відтак поступово стала переважати інтерпретативна модель, влучно окреслена політичним діячем (членом УСДРП та УЦР), істориком і публіцистом Панасом Феденком: «Коли зважити наукові й політичні заслуги Грушевського для української культури та українського визвольного руху і порівняти ці заслуги з помилками, що були в його діяльності, то безперечно перші дають остаточний позитивний «баланс». [...] Правда про українську минувшину, що дав Грушевський своєму народові в своїх наукових працях, ніколи не поляже. Ця правда грозить гнобителям нашого народу

і з могили Грушевського. Знаючи цю правду, український нарід в слушний час відновить свою свободу, свою самостійну Народну Республіку» [320, 321].

Серед щойно згаданих спроб цілісного погляду на творчу спадщину Великого Українця, що їх приніс ювілейний рік, глибиною історіографічної рефлексії приваблює узагальнююча характеристика, запропонована найавторитетнішим тоді українським закордонним історіографом О. Оглоблиним [360]. Атестуючи М. Грушевського найбільшим українським істориком, дослідник вказав на його визначні наукові заслуги в багатьох галузях україністики. Особливо він відзначив факт створення вченим першої наукової схеми українського історичного процесу, на якій побудована фундаментальна «Історія України-Руси». Вказав автор також на значущість внеску М. Грушевського в інші гуманітарні дисципліни, насамперед, в історію літератури. Аналізуючи науковий дискурс історика, дослідник підкреслює логічність його аргументації, що визнавали як українські, так і іноземні вчені. Поряд із цим, О. Оглоблин стисло проаналізував внесок М. Грушевського в українське державотворення, а також його вплив на розвиток українознавства після повернення з еміграції.

Більшу частину своєї розвідки історіограф відвів осмисленню проблеми домінуючих ідей наукової і громадсько-політичної діяльності М. Грушевського. Для цього О. Оглоблин надзвичайно змістовно проаналізував витoki ідейно-політичних настанов автора «Історії України-Руси». В підсумку, розлого цитуючи наукові та, особливо, публіцистичні праці М. Грушевського, історіограф дійшов висновку, що цими ідеями були народництво і федералізм. На прикладі цього тексту відзначимо, що грушевськіана О. Оглоблина позначена найбільш глибоким серед сучасників знанням не тільки спадщини автора «Історії України-Руси», але й тогочасного складного і малознаного в еміграційних умовах історіографічного контексту, зауважальною частиною якого був і сам діаспорний учений [399, с. 175–184].

Завдяки згаданим ювілейним нарисам, визначний історик поступово у свідомості своїх співвітчизників повертав належне йому місце у національному

Пантеоні, яке він здобув ще на початку ХХ ст. і в символічному сенсі втратив після поразки Визвольних змагань. Про це повернення внаслідок «ювілейного» переосмислення спадщини М. Грушевського у своєму нарисі написав український літературознавець, публіцист і громадський діяч Микита Мандрика: «Його місце в Пантеоні України – друге після її пророка Тараса Шевченка. Твори Шевченка – Євангелія Правди української, а твори Грушевського – Біблія українського народу» [210]. Відповідаючи представникам петлюрівського політичного табору на еміграції, котрі в контексті згаданого вище відзначення 40-ліття загибелі головного отамана намагалися представити саме його «батьком» української модерної державності, тогочасні публіцисти дедалі частіше наголошували, що саме М. Грушевський, «а не Петлюра є нашим державним керманичем і йому ми винні належну пошану» [35]. А в деяких ювілейних дописах бачимо навіть повернення образу «батька Грушевського» [88], що набув чималої популярності в перші часи революційного піднесення [443, с. 184–201]. Так, Р. Рахманний писав, що автор «Історії України-Руси» після Т. Шевченка та І. Франка є «одним з трьох батьків руху за переродження українських народніх мас у свідому новочасну націю» [284, с. 3].

Поряд із такими в цілому зваженими оцінками спадщини Великого Українця, в ювілейний рік з'явилася праця, що своїм тоном відверто контрастувала з усією тогочасною грушевськіаною. Йдеться про скандальну за озвученими тезами статтю О. Прицака «У століття народин М. Грушевського», де цілком бездоказово вченому було закинуто безнадійну концептуальну відсталість, а його самого звинувачено в багатьох фатальних прорахунках, а навіть в ініціюванні фізичного знищення української провідної верстви (!) [278, с. 1–19]. Такі тези очікувано викликали гостре заперечення з боку практично всіх тогочасних закордонних інтелектуалів, які в більш чи менш різкій формі зажадали від автора або навести докази своїм інвективам, або зректися їх. На сторінках «Вільної України», наприклад, так оцінювався Прицаковий виступ: «Можна бути добрим геологом, ентомологом, єгиптологом чи знавцем атомової енергії, але не вміти правдиво пояснити події суспільного й політичного життя свого народу.

Стаття п. Пріцака – це приклад зарозумілості і погорди до фактів» [320, с. 16]. Оскільки на сьогодні чимало написано про рецепцію згаданої статті [397, 380, с. 521–526], не будемо фокусуватися на цій проблемі спеціально.

Натомість, практично незною є та обставина, що згадані тези О. Пріцака знайшли чимало adeptів у середовищі діаспорних публіцистів з націоналістичного табору. Незважаючи на чималу кількість документально узasadненої грушевськiани, в якій переконливо спростовувалися найбільш одіозні стереотипи, такі інтелектуали транслиювали поширені у міжвоєнному часі інвективи про М. Грушевського як недалекогоглядного політика й архаїчно мислячого історика. Так, Павло Клименко на сторінках газети «Український світ. Незалежний часопис» писав про нього як про «явного колаборанта з більшовиками», який «провідну верству – лицарів духа ненавидів у всі дні свого життя», а в історичних працях «обезчестив великих і дорогих нам людей» [162]. Хоча аналіз діаспорної публіцистики дозволяє твердити, що такі погляди не були поширеними, втім саме їхнє існування є свідченням емоційності тогочасних ідейних «боїв за Грушевського» та слухності комплексних ініціатив Л. Винара з деідеологізації сфокусованого на вченому історіографічного дискурсу.

Попри змальовану вище зливу різножанрової грушевськiани протягом 1966-1967 рр., тогочасним закордонним історикам виявилася не під силу підготовка панорамної біографічної студії про М. Грушевського. Це, безперечно, є своєрідним маркером тогочасної історіографічної ситуації, в якій грушевськoзнавча проблематика тривалий час перебувала на периферії дослідницьких зацікавлень, що унеможливило появу узагальнюючих праць. Відтак, з огляду на привернуту ювілейними подіями увагу до постаті Великого Українця і потребу дати широким колам читачів науково-популярний нарис про нього, українські видавці у діаспорі перевидали знану працю М. Остаповича і О. Озерського «Президент. Життя і діяльність Михайла Грушевського», що появилася у Львові в 1937 р. заходами видавництва «Самоосвіта» [257].

Як уже неодноразово згадувалося, ювілейні святкування очікувано привернули увагу широкої української громадськості закордоном до творчої

спадщини М. Грушевського. Йдучи назустріч такому зацікавленню, протягом 1966-1967 рр. було перевидано декілька важкодоступних у діаспорних умовах текстів М. Грушевського. Так, у тогочасній періодиці вийшли його «Автобіографія» за 1914-1919 рр., резонансні статті революційної доби (наприклад, популярна збірка «На порозі Нової України»), знакові історіографічні студії та ін. Також було опубліковано низку візуальних джерел, як-то фото з часів головування у Центральній Раді чи знаний фотопортрет з ювілею 1926 р. З книжкових видань на увагу заслуговує чергове перевидання найбільш запитаної громадськістю праці «Ілюстрована історія України». Популяризації творчої спадщини М. Грушевського сприяла і укладена Л. Винарем перша бібліографія праць про вченого, що дала імпульс студіям історіографічно-рецептивного плану [46, с. 154–155].

Поряд із інформаційно-популяризаційними та дослідницькими завданнями, українські інтелектуали на чужині в ювілейний рік також реалізовували важливу місію протистояння радянській пропагандистській машині в її запеклому змаганні зі спадщиною М. Грушевського. Як ми вже згадували, радянські суспільствознавці в середині 1960-х рр. присвятили визначному історичному низку текстів. Найбільш одіозним з них, бо сповненим інвектив часів сталінського наступу на українство, був біографічний нарис авторства Михайла Рубача, опублікований на сторінках «Советской исторической энциклопедии» [290]. Розлогою рецензією на це гасло на сторінках «Українського історика» відгукнувся історик, педагог і архівіст, вчений секретар УВАН Василь Дубровський. В листі до головного редактора часопису Л. Винара від 15 березня 1964 р. вчений писав про намір підготувати критичний огляд на згадуване гасло М. Рубача, називаючи його «пашквіль», а для рецензії, як вказував, обрав назву «Брех з собачої будки». Рецензія вийшла друком у ювілейному томі «Українського історика», коли самого В. Дубровського вже не було в живих. Редактор також зняв пропоновану автором назву критичного відгуку, вочевидь вважаючи її надто публіцистичною для академічного журналу.

В своєму огляді, що за обсягом помітно перевищував рецензоване гасло, В. Дубровський на численних прикладах переконливо показав те, як «Рубанович явно затуляє неправдою правду, розраховуючи на непоінформованість підсоветських читачів» [143, с. 111]. Особливо докладно автор полемізує з радянським пропагандистом стосовно низки ключових питань, що їх комуністична пропаганда подавала у відверто тенденційному висвітленні. Йдеться, насамперед, про історичну ідеологію М. Грушевського, його політичну діяльність в роки Центральної Ради, причини рееміграції вченого тощо. Стосовно останнього сюжету біографії автора «Історії України-Руси», В. Дубровський некритично повторив поширену серед емігрантських публіцистів поголоску про повернення М. Грушевського до радянського Києва в надії нібито на підготовку там протибільшовицького повстання. На жаль, жодного коментаря з приводу цієї вигадки самих співробітників радянських спецорганів не зробив і редактор «Українського історика», що виглядало до певної міри як солідарність із голослівним припущенням автора. На цю прикру обставину у своєму листі до Л. Винара звернув увагу свідок тих подій О. Оглоблин, аргументовано пояснивши абсурдність згаданих реконструкцій про повстанські наміри Грушевського-реемігранта [82, с. 367–369].

Підсумовуючи проаналізовану вище історіографічну складову ювілейної грушевськіани відзначимо, що її розлогість засвідчила чималу зацікавленість української громади закордоном постаттю свого найбільшого історика. При цьому звернемо увагу на появу поряд із значною кількістю меморіально-популярних текстів новаторських за постановкою проблеми та джерельним обґрунтуванням студій. Їхню появу уможливив як загальний поступ української гуманітаристики у вільному світі, так і дисциплінарна ініціатива Л. Винара по започаткуванню спеціального історіографічного напрямку, сфокусованого на спадщині М. Грушевського. В цих працях відбувалося динамічне переосмислення феноменальності національного служіння автора «Історії України-Руси». І хоча це переосмислення, як і належить науці у вільному світі, нерідко було гостро-

дискусійним і не завжди компліментарним для вченого, воно відкривало нові проблемно-тематичні обрії.

Узагальнений вище різноплановий матеріал дозволяє переконливо ствердити, що столітній ювілей М. Грушевського став визначною подією в інтелектуальному житті закордонного українства. Незважаючи на неодноразово згадувану стереотипність мислення частини діаспорних діячів, завдяки широкій медійній промоції та численним громадським і науковим ініціативам персональну дату визначного вченого вдалося перетворити на важливе для консолідації еміграційної спільноти свято української культури. Це супроводжувалося все більш усвідомленою відмовою від багатьох породжених добою Визвольних змагань інвектив. Відтак, дедалі глибшого розуміння набувала потреба контекстуального та полідисциплінарного осмислення феномену Великого Українця. В підсумку постали численні новаторські за актуалізованою проблематикою історіографічні студії. Їхні автори у своїх реконструкціях життя та діяльності М. Грушевського виходили з урахування все більш широкого кола пізнавальних перспектив та інтелектуальних контекстів. А жваве обговорення цих праць, поява мемуарних текстів і провокативних інтерпретацій (наприклад, О. Пріцака), громадський резонанс багатьох ініціатив сприяли стабільності «тону» історіографічного інтересу. Все це уможливило постання дисциплінарної ініціативи Л. Винара по започаткуванню наукового грушевськознавства. Динамічність поступу цієї українознавчої галузі в наступні десятиліття, про що говоритимемо в останній частині нашої праці, дозволяє ствердити потужність даного ювілейними заходами історіографічного імпульсу.

РОЗДІЛ 4

ГРУШЕВСЬКІАНА 1968-1989 РОКІВ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ ЗАКОРДОННОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА

Широке відзначення столітнього ювілею М. Грушевського згенерувало потужний дослідницький імпульс, сфокусований на всебічне осмислення його національного служіння. Цей імпульс був реалізований у концептуально-методологічному, науково-організаційному і конкретно-історіографічному аспектах. У першому випадку йдеться про необхідну для дисциплінарної ініціативи Л. Винара роботу над окресленням проблемно-тематичного поля, концептуальних засад та визначенням методологічного інструментарію грушевськознавства. Одночасно з цим йшла інтенсивна праця з розбудови інституційних підвалин, започаткування видавничих проєктів і створення комунікативних майданчиків для професійного діалогу. Все це уможливило плідну діяльність пошуково-евристичного, критико-джерелознавчого й аналітично-синтетичного характеру, спрямовану на всебічне осмислення феномену Грушевського-історика та суспільно-політичного діяча. Саме на цих складових діаспорного грушевськознавства поювілейного двадцятиліття ми й зосередимося нижче.

4. 1. Грушевськознавство – від ідеї до дисциплінарної структури.

Як уже йшлося у попередній частині роботи, найголовнішим теоретичним здобутком широкого відзначення столітнього ювілею Великого Українця стало усвідомлення потреби дисциплінарного оформлення грушевськознавства як самостійної галузі українознавства. Сам автор цієї ідеї Л. Винар пізніше стверджував, що власне 1966 рік слід вважати початком грушевськознавства як окремої дисципліни зі своєю тематичною структурою, методологією і широким спектром завдань [393, с. 85]. Відтоді засновник нового історіографічного напрямку зосередився на його організаційній і проблемно-тематичній розбудові, залучаючи дедалі ширше коло однодумців серед українських і зарубіжних колег.

Пригадуючи цю свою різнопланову діяльність, Л. Винар писав: «Мені було ясно, що дисципліна грушевськознавство мусить мати відповідну тематичну і організаційну структуру, журнал, в якому могли б друкуватися праці і джерельні матеріали про Грушевського і головно дослідників, зокрема істориків, які б досліджували різні аспекти його творчості і діяльності» [393, с. 84].

Першочергово Л. Винар зосередився на розбудові інституційних підвалин твореної дисципліни. Такими інституційними основами стали заснований ним в 1963 р. журнал «Український історик» і створене два роки пізніше Українське історичне товариство (1965). Вони й виявилися головними промоторами грушевськознавчого поступу в інтелектуальному просторі закордонного українства, здобуваючи авторитет чоловічих інституцій, що модерують осмислення широкого кола проблематики, пов'язаної зі спадщиною визначного історика. Так, з нагоди відзначення 120-річчя М. Грушевського Л. Винар відзначав: «[...] Народження цієї українознавчої дисципліни безпосередньо в'яжеться з діяльністю Українського Історичного Товариства, яке видає «Українського Історика» і серійне видання «Грушевськіяна». Саме це наймолодше українське наукове товариство взяло на себе відповідальність розбудувати цю занедбану ділянку грушевськознавства...» [72].

Особливу значущість у розбудові грушевськознавства мав часопис «Український історик», що поступово перетворювався на знакову для дослідників життя та діяльності автора «Історії України-Руси» друковану трибуну. Про це свідчить постійне кількісне зростання і якісне урізноманітнення грушевськіани у часописі. А числа «Українського історика» за 1966 та 1984 роки були повністю присвячені грушевськознавчій проблематиці, повертаючи довоєнну традицію видання тематичних збірників, відведених осмисленню різноплановості національного служіння М. Грушевського. Принагідно згадаємо, що за почином УІТ пішли інші діаспорні інституції. Так, спеціально присвячений М. Грушевському том «Записок НТШ» в 1978 р. видало Шевченкове товариство. Відзначимо цікаву історіографічну тенденцію – з перетворенням «Українського історика» на трибуну грушевськознавства, значно зменшується кількість

грушевськіани в інших діаспорних часописах, адже закордонні інтелектуали дедалі охочіше співпрацювали з медійним дітищем Л. Винара. Оскільки цьому питанню відведена розлога література [120, 396, 429], наведемо важливе спостереження самого творця часопису: «Значення «Українського Історика» в розвитку грушевськознавства не можна переоцінити. [...] Але одне можу ствердити і наголосити: без «Українського Історика» і УІТ розвиток систематичного наукового вивчення М. Грушевського, його життя, діяльності і творчості був би немислимий» [393, с. 87].

Наступним напрямком розбудови грушевськознавства Л. Винар вповні слушно обрав створення видавничої бази для видання праць М. Грушевського і про нього, а також підготовку джерельних і бібліографічних видань. Спочатку такою єдиною видавничою базою був сам «Український історик». Власне на його шпальтах були опубліковані десятки малодоступних в еміграційних умовах джерел – автобіографічних, наукових та публіцистичних творів самого М. Грушевського, епістолярію вченого та його визначних сучасників, мемуарів і малознаних архівних документів. Поряд із цим, було опубліковано чимало малодоступних грушевськознавчих текстів першої третини ХХ ст., що розширювало джерельну базу для історіографічної рецепції.

Від 1972 р. для цих текстів головний редактор запровадив спеціальну постійно діючу журнальну рубрику «Матеріали до вивчення життя і творчості Михайла Грушевського». Згодом ця складова часопису змінювала назву на «Грушевськіана» (від 1975 р.) та «Грушевськознавство» (від 1989 р.). Найбільш вагомим з громадського погляду грушевськознавчі розвідки з «Українського історика» виходили окремими відбитками для більш оперативного поширення серед зацікавлених читачів. Для прикладу назвемо працю Б. Мартоса «Перші кроки Центральної Ради» [216].

Ще однією важливою складовою дисциплінарного становлення грушевськознавства, в розумінні його засновника, була критико-бібліографічна праця, що полягала в оперативному історіографічному осмисленні біжучої друкованої продукції. На сторінках «Українського історика», як у досліджуваний

час, так і в наступні роки, віднотовувалися практично всі присвячені Великому Українцю наукові праці. На більші твори монографічного формату неодмінно готувалися розлогі рецензійні огляди полемічного характеру. Особливою світоглядною важливістю були позначені критичні рефлексії стосовно явищ радянської грушевськіани – автори «Українського історика» послідовно виконували важливу місію захисту імені М. Грушевського від шельмувань комуністичних ідеологів.

Втім, з поступом грушевськознавства та зростанням кола дослідників творчості Великого Українця кількість різнопланових текстів зростає настільки, що перевершила видавничі можливості «Українського історика». Тож постала необхідність віднайдення нових видавничих форматів. Реагуючи на цей виклик, Л. Винар у 1974 р., з нагоди відзначення 40-ліття смерті М. Грушевського, ініціював нове серійне видання УІТ – «Грушевськіана». Пояснюючи читачеві «Українського історика» доцільність своєї видавничої ініціативи, головний редактор часопису відзначив: «На превеликий жаль приходиться ствердити, що українські наукові установи й українські вчені занедбали у великій мірі ділянку «Грушевськознавства» і не зуміли підготувати бодай мінімального пляну для систематичного вивчення його життя і творчості. Саме тому Українське Історичне Товариство і «Український Історик» вирішили започаткувати систематичне вивчення діяльності і творчості М. Грушевського» [61, с. 6].

Головним завданням цієї нової серії «Грушевськіана» було і є видавати рідкісні праці визначного вченого (друковані і недруковані), окремі дослідження, присвячені вивченню його життя і творчості, а також джерельні матеріали до грушевськознавства [233]. У досліджуване двадцятиліття в цій серії було видано автобіографії М. Грушевського з 1906 [43] та 1926 [44] років з текстологічними порівняннями і докладним джерелознавчим аналізом Л. Винара, а також його розвідки, присвячені осмисленню творчості Володимира Антоновича [103]. Відзначимо, що до заснування цієї серії частина грушевськознавчих досліджень з'являлися в іншій видавничій серії УІТ «Історичні студії». У досліджуваний період в ній вийшла розвідка Л. Винара про змагання М. Грушевського за

український університет у Львові [62]. Зрештою, низка грушевськознавчих видань була опублікована УІТ поза серіями. Для прикладу згадаємо важливі монографії Л. Винара «Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка, 1892–1930» [64] та «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 – 1934). У 50-ліття смерті» [67].

Самостійне значення для дисциплінарного поступу нової українознавчої дисципліни Л. Винар цілком виправдано відводив бібліографії грушевськознавства як його допоміжній складовій. Саме заходами діаспорного вченого та за його ініціативи світ побачили численні цінні для дослідників бібліографічні покажчики праць М. Грушевського і про нього не тільки українською, але й західними мовами [373]. Ці бібліографії спочатку друкувалися на сторінках «Українського історика», а згодом після професійного обговорення виходили книжковим форматом. При цьому найбільший клопіт для Л. Винара очікувано мало укладання бібліографії грушевськіани з огляду на популярність постаті Великого Українця серед його сучасників і значну розпорошеність бібліотеками світу видань, насамперед періодичних, на сторінках яких відбувалося осмислення різноплановості національного служіння історика. Втім, на слушну думку засновника нової дисципліни, «навіть ця вибрана бібліографія причиниться до повнішого вивчення діяльності Михайла Грушевського» [47, с. 291].

Вершиною реалізації бібліографічного напрямку грушевськознавства у досліджуваний період став укладений Л. Винаром англomовний покажчик праць М. Грушевського і про нього, що й досі не має рівних за культурою методичного опрацювання і ретельністю виконання [350]. Бажаючи зробити його доступним неукраїнським дослідникам, укладач вирішив друкувати бібліографію в латинській транслітерації з перекладом назв праць у слов'янських мовах англійською. Наукова критика надзвичайно високо оцінила цю нову працю Л. Винара. Так, в рецензії на сторінках «Свободи» йшлося: «Це основне видання бібліографічних джерел до життя і творчості М. Грушевського, найвидатнішого історика України і провідного суспільно-політичного діяча і голови Української

Центральної Ради, є необхідне для кожного дослідника української і східноєвропейської історії. Заразом цей бібліографічний довідник є основою грушевськознавства – окремої наукової ділянки, яка займається вивченням життя і діяльності та творчості цього великого українця» [272]. З такою оцінкою вповні солідаризувався і Яків Шумелда у рецензії на сторінках «Українського історика»: «Професор Любомир Р. Винар зробив велике діло. Він дав історикам і бібліографам повну бібліографію про Михайла Грушевського...» [340, с. 153].

Поряд із бібліографічною працею, Л. Винар належну увагу звернув і на розбудову архівного сегменту грушевськознавства. Він цілком поділяв висловлене О. Оглоблиним переконання про необхідність архівної евристики у колекціях, недоступних для материкових дослідників [241, с. 60]. Реалізуючи цю настанову, за модерації УІТ було розгорнуто пошук грушевськіани у західних архівах. Так, архіви Відня опрацьовували Л. Винар та Т. Горняткевич; етнічні архівні колекції в Оттаві досліджував Т. Приймак; німецькі архівні фонди вивчав І. Каменецький тощо [429, с. 228–229]. З часом найбільшою академічною українознавчою документальною колекцією стали архіви УВАН і НТШ у Нью-Йорку, які посилено наповнювали, а згодом і опрацьовували співробітники цих установ В. Міяковський, С. Стецюк, М. Антонович та ін. [95]. Зрештою, як уже йшлося, до збільшення документальної бази грушевськознавства безпосередньо долучився і сам творець нової дисципліни, закликаючи сучасників визначного історика, яким вдалося виїхати на Захід, писати спогади про нього. Завдячуючи такій ініціативі, на шпальтах «Українського історика» було надруковано цінні мемуари О. Оглоблина, М. Чубатого, М. Єремієва, В. Ленцика, К. Паньківського та ін.

Наприкінці досліджуваного нами періоду Л. Винар висунув ще одну інституційну ініціативу грушевськознавчого плану. У 1988 р. при УІТ за співпраці Наукової ради Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) постала комісія, покликана займатися вивченням життя і творчості М. Грушевського, а також планами видання його творчої спадщини. Членами Комісії стали: Марко Антонович (Монреаль), Сергій Білокінь (Київ), Любомир Винар (голова, Кент),

Ігор Каменецький (Монт Плезант), Юрій Книш (Вінніпег), Френк Сисин (Едмонтон), Томас Приймак (Торонто), Орест Субтельний (Торонто) і Дмитро Штогрин (Урбана-Шампейн). Перше засідання комісії відбулося під час українознавчої наукової конференції в Іллінойському університеті в 1990 р., коли було організовано окрему сесію, присвячену розглядові тогочасного стану дослідження спадщини М. Грушевського в Україні і на Заході з доповідями М. Антоновича, С. Білоконя і Л. Винара [1].

Ще одним напрямком інституційного утвердження грушевськознавства Л. Винар обрав організацію своєрідних майданчиків для налагодження міждисциплінарного діалогу дослідників спадщини М. Грушевського. Такими майданчиками стали численні україно-, англо- та німецькомовні наукові конференції, присвячені М. Грушевському та його добі в США, Канаді та країнах Західної Європи. До всіх цих форумів організаційно у тій чи іншій мірі, найчастіше як організатор, був залучений Л. Винар та створене, а згодом і очолене ним УІТ. Нижче для прикладу охарактеризуємо найбільш масштабний за розмахом конференційний рух у 1984 р., коли українська закордонна громадськість масово вшановувала півстоліття смерті визначного вченого [171].

Цей рік УІТ у черговий раз проголосило Роком Михайла Грушевського. У своєму зверненні очільник УІТ підкреслив різнобічність і унікальність національного служіння автора «Історії України-Руси», акцентувавши його соборницьку поставу. З огляду на це, Л. Винар, наслідуючи своє звернення у 1966 р., закликав громадських лідерів закордонних українців солідарно підійти до вшанування пам'яті Великого Українця. «Відзначення 50-ліття смерті найвидатнішого історика України і Президента першої української держави в ХХ столітті є справою чести усіх українських наукових і громадських установ у вільному світі, – наголосив голова УІТ. – У цій справі не може бути місця «непорозумінню» між науковими установами або «політичним розходженням» між суспільно-політичними українськими середовищами у вільному світі. Наукова спадщина Михайла Грушевського є спільним добром цілої української нації, а на IV Універсалі, проголошеному Центральною Радою під головуванням

М. Грушевського, опирається живучість української нації і її боротьба за створення незалежної і соборної української держави. Отже сплатім борг вдячності Великому Українцеві, який ціле життя присвятив праці і боротьбі за краще майбутнє України» [40, с. 3].

Щойно наведений заклик Л. Винара був почутий і протягом другої половини 1984 р. українські закордонні інституції провели низку авторитетних наукових заходів. Першою за часом була наукова конференція в Торонто, що відбулася 9 червня 1984 р. в приміщенні інституту ім. св. Володимира [317]. Її організаторами виступили очолювані Л. Винарем УІТ та Наукова Рада при СКВУ. У першій сесії, яку модерував голова УІТ, були заслухані доповіді Л. Винара («Грушевськознавство – важлива ділянка українознавства»), М. Антоновича («Зв'язки М. Грушевського із О. Кониським»), О. Домбровського («Інтерпретація М. Грушевського раннього історичного процесу на землях України»), Т. Мацьківа («Оцінка М. Грушевського гетьманства Івана Мазепи»), Д. Штогриня («Михайло Грушевський як історик української літератури»). Після перерви відбулася друга сесія з панеллю на тему «Питання термінології історії України в суспільних науках і історична схема Михайла Грушевського». Її учасниками були В. Ісаїв, Т. Приймак, І. Стебельський, М. Пап та О. Субтельний. Модератором панелі був голова УІТ Л. Винар [325, с. 4].

Найбільша кількість заходів очікувано припала на листопад-грудень 1984 р. Так, 23 листопада 1984 р. в приміщенні Літературно-мистецького клубу в Нью-Йорку відбулося обговорення доповіді генерального секретаря УІТ О. Домбровського «Михайло Грушевський – основоположник української національної історіографії». Захід був організований Українським історичним товариством і Літературно-мистецьким клубом [32].

В поминальний день 25 листопада відбулася конференція у Вінніпезі, яку влаштували Українська Наукова Рада Канади, до складу якої входили Українська Вільна Академія Наук, Наукове Товариство ім. Шевченка, Інститут дослідів Волині, Інститут ім. Симона Петлюри і Інститут-Заповідник Маркіяна Шашкевича. В конференції взяли участь чотири доповідачі, професори місцевого

університету, висвітлюючи роль М. Грушевського в історії українського народу. Професор Саскачеванського університету Т. Приймак обговорив проєкт М. Грушевського про національну федерацію народів Росії з 1905 року на засаді «рівний з рівними». Проф. О. Герус доповідав про українську репрезентацію в російській Думі та редагування М. Грушевським офіціозу цієї репрезентації «Українського Вісника». Проф. О. Баран з'ясував погляди М. Грушевського на роль козацтва в будівництві українського державного процесу. Зрештою, проф. М. Марунчак присвятив свою доповідь зв'язкам М. Грушевського з українськими поселенцями в Канаді. В часі конференції відбулася виставка видань М. Грушевського [89].

Того ж 25 листопада в Оттаві заходами Наукового Товариства ім. Шевченка відбулася доповідь д-ра Ярослава Рудницького на тему «Грушевський як історик-державник». Доповідач наголосив на потребі деконструкції пануючих у закордонному українознавстві стереотипів і в своєму виступі показав М. Грушевського послідовним творцем української державної ідеології. Серед іншого, Я. Рудницький звернув увагу, що як «державник – співторець новітньої української держави – УНР, М. Грушевський дав їй тверде наукове підґрунтя так своєю 10-томовою «Історією України-Руси», як і теоретично-ідейними напрямними, з'ясованими в статті про «Звичайну схему «русскої історії»» з 1904 року, що до сьогодні не втратила своєї наукової вартості, зокрема в обличчі московсько-большевицького партійного «вчення» про один «русский» народ на сході Європи» [280].

2 грудня у Монреалі під патронатом місцевого відділу Конгресу українців Канади відбулася меморіальна конференція. У програмі конференції були такі доповіді: проф. Ярема Келебай – «Михайло Грушевський, головні дані життєпису»; д-р Роман Олійник «Михайло Грушевський: між федералізмом і самостійництвом, 1917-1918 рр.»; д-р Марко Антонович – «Наукова праця Михайла Грушевського після повернення в Україну» і проф. Томас Приймак «Політична біографія Михайла Грушевського». Після виголошених доповідей відбулася жвава дискусія [232].

8 грудня 1984 р. в Пармі біля Клівленда заходами УІТ, Асоціації Українських університетських професорів та Осередку НТШ в Огайо у співпраці з Науковою Радою при СКВУ відбулася присвячена 50-літнім роковинам смерті М. Грушевського наукова конференція. Захід відкрив голова УІТ і Наукової Ради при СКВУ Л. Винар, виголосивши доповідь на тему «Місце М. Грушевського в історії України». Відтак доповіді виголосили О. Домбровський («Етногенеза й рання історія України в наświetленні М. Грушевського») і Ю. Кульчицький («Українська тематика та Історія Грушевського в американських підручниках») [328, с. 247].

28 грудня 1984 р. в Чикаго під час річного з'їзду Американської історичної асоціації (АІА) відбулася наукова Сесія УІТ і АІА на тему «Михайло Грушевський – оцінка його історіографічної спадщини» [316]. Зі вступним словом виступив голова УІТ Л. Винар, підкреслюючи важливість вивчення даної тематики для істориків, які займаються дослідженнями східноєвропейської історії. Після цього доповіді виголосили Едвард Вайнот («Традиційна схема російської історії М. Грушевського і її вплив на східноєвропейську історіографію»), Степан Горак (««Історія України-Руси» М. Грушевського й підсоветська українська історіографія»), Орест Субтельний («Наświetлення ролі козаків в українській історії М. Грушевським»). Дискутантами згаданих доповідей були Олександр Баран і головуєчий на сесії Л. Винар [328, с. 248].

30 грудня заходами Свято-Андріївської української православної церкви та Відділу Товариства Надбужанської Землі (Холмщини і Підляшшя) у Лос-Анджелесі було влаштовано святочну меморіальну Академію, що мала академічну та мистецьку складові. Головну академічну доповідь виголосив відомий письменник і публіцист Данило Міршук, який докладно висвітлив перед присутніми численні аспекти національного служіння М. Грушевського [319].

Останній з організованих УІТ меморіальних заходів відбувся в Нью-Йорку 27 січня 1985 р. у приміщенні УВАН. Цей захід, організований спільно УІТ й УВАН, передбачав виголошення та обговорення доповіді зnanого антикозnavця О. Домбровського на тему «Вклад М. Грушевського в досліди над ранньою

історією України». Доповідач всебічно представив стан вивчення середньовічної історії Русь-України в добу М. Грушевського в контексті як тогочасних досягнень історіографії, так і здобутків історичної науки другої половини ХХ ст. [34].

Поряд з американським континентом, грушевськознавчі конференції проводили також українські закордонні інтелектуали в Західній Європі. Найбільш масштабним був захід, влаштований за ініціативою УІТ у співпраці з Українським Вільним Університетом в грудні 1984 р. [315]. Конференція складалася з двох сесій. Програма першої частини в українській мові включала привітальне слово ректора УВУ Володимира Янева і далші доповіді Т. Мацьківа («Гетьман Мазепа в оцінці Грушевського»), Л. Винара («Михайло Грушевський і державницький напрям в українській історіографії») та А. Жуковського («Михайло Грушевський і журнал «Україна»). Друга частина в німецькій мові включала доповіді Гельмута Нойбауера з університету в Гайдельберзі («М. Грушевський в історичній перспективі часу») та Ернста Людемана з Нордбаден («М. Грушевський в совєтській історіографії після 1956 року») [36]. Відзначимо, що це була перша наукова конференція на європейському терені, яка відбулася спільними силами українських і німецьких науковців для відзначення діяльності й творчості М. Грушевського [328, с. 247–248].

Широке вшанування пам'яті М. Грушевського дало почин важливій інституційній ініціативі. Йдеться про ідею голови УІТ заснувати Видавничий Фонд ім. М. Грушевського. За задумом ініціатора, цей Фонд був призначений для видання наукових і публіцистичних праць визначного вченого, а також присвячених його життю, діяльності і творчості досліджень. У своєму заклику Л. Винар писав: «Звертаємося до громадянства і українських установ допомогти розбудувати цей Фонд і уможливити УІТ зреалізувати заплановані видання для тривалого відзначення діяльності і творчості Великого Українця, який все своє життя віддав для служби рідному народові» [38].

Незважаючи на активність діаспорної громадськості у вшануванні півстоліття смерті М. Грушевського, значна її частина, що сповідувала націоналістичні ідеї, вважала за можливе проігнорувати цю знаменну для

українства подію. Про це писав Л. Винар, із сумом відзначаючи порівняно скромне коло інституцій, заангажованих у відзначення Року М. Грушевського. Звертаючись до своїх ідейних опонентів з націоналістичного табору, історіограф укотре пояснював стереотипність усталеного Д. Донцовим нищівного погляду на громадсько-політичну спадщину автора «Історії України-Руси». Л. Винар твердив: «Отже, немає підстави, щоб прихильники УГВР і ОУН (р) промовчували або переочували в 1984 році державно-творчу діяльність М. Грушевського, цього правдивого батька української демократичної республіки» [66, с. 4]. Цей виступ засновника грушевськознавства показав все ще чималу впливовість ідейних упереджень, сформованих у добу Визвольних змагань, що актуалізувало розгорнуту ним у західному світі науково-популярну працю.

Згадані динамічні успіхи на полі організаційного становлення грушевськознавства з часом набули важливих якісних змін, призвівши до першої спроби теоретичного обґрунтування його дисциплінарної структури. Очікувано, що автором цієї спроби був сам ініціатор Л. Винар, а поштовхом до такої поглибленої історіографічної рефлексії стало згадуване широке відзначення 50-ліття з дня смерті М. Грушевського у 1984 р. Зі значної часової перспективи пригадуючи обставини створення цього знакового для становлення нової дисципліни тексту, історіограф писав: «У 1984 році появився новий збірник «У п'ятдесятиліття смерті М. Грушевського» [...]. У цьому збірнику я видрукував працю про грушевськознавство з провізоричною структурою цієї дисципліни і відповідною їй періодизацією. У тому часі грушевськознавство вже стало незалежною ділянкою дослідів. Цей період «дозрівання», як бачимо, тривав понад 21 рік» [393, с. 89–90].

З огляду на виняткову важливість статті Л. Винара «Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського. Вступ до грушевськознавства» для концептуалізації присвяченого видатному вченому історіографічного напрямку, докладніше зосередимося на її ключових тезах. На початку свого тексту, автор утверджує місце автора «Історії України-Руси» у національному Пантеоні обабіч Т. Шевченка та І. Франка. Узasadнюючи таке

позиціонування М. Грушевського у національних «святцях», Л. Винар найбільш містко у той час відтворив унікальність його національного служіння. За влучним спостереженням історіографа, М. Грушевський становить епоху українського національно-державного відродження, яка охоплює усі головні ділянки українського життя і його динамічну боротьбу за самобутність української нації і її культури. А наукова і публіцистична творчість вченого поставила твердий фундамент під наукове українознавство і розвиток української національної історіографії [50, с. 7].

Далі Л. Винар безпосередньо звертається до проблематики генези, структури і тогочасного стану грушевськознавства. Відправним пунктом для становлення нової українознавчої галузі він називає 1963 р., коли на сторінках «Українського історика» з'явилася згадувана у другій частині нашої праці концептуальна стаття О. Оглоблина, в якій було вказано на моральну несправедливість й історіографічну некоректність занедбання студій над багатоплановою спадщиною М. Грушевського. Відтоді, пригадує Л. Винар, він поступово нарощував темпи власного зацікавлення постаттю Великого Українця, залучаючи до цього дедалі більше колег, які налагодили співпрацю з «Українським істориком», що в короткому часі перетворився на правдиву медійну трибуну нового напрямку. Таким чином було дано потужний інтелектуальний імпульс становленню нової дисципліни, яке тривало два десятиліття. В підсумку постав новий міждисциплінарний українознавчий напрямок, що його наукознавчу специфіку Л. Винар змалював наступним чином: «Грушевськознавство це окрема наукова ділянка українознавства, яка займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського. Ця дисципліна, у порівнянні до Шевченкознавства і Франкознавства, народилася доволі пізно і її генеза пов'язана безпосередньо із появою «Українського Історика» і науковою діяльністю Українського Історичного Товариства» [50, с. 8].

Далі Л. Винар переходить до змалювання дисциплінарної структури грушевськознавства [Додаток А]. Відповідно до його розуміння, ця нова ділянка наукового дослідження охоплює три основні частини: 1) джерела і бібліографічні

дослідження, 2) досліди життя і діяльності М. Грушевського і 3) дослідження його творчості (наукові, публіцистичні і белетристичні праці). «Ці три ділянки, – твердить історіограф, – творять основу Грушевськознавства і віддзеркалюють окремі етапи його життя, діяльності і творчості» [50, с. 10]. Відзначимо, що ця перша спроба окреслення дисциплінарної структури грушевськознавства згодом зазнавала неодноразового переосмислення з боку його творця [410].

Наступною теоретичною проблемою для Л. Винара є зважене визначення головних періодів життя М. Грушевського. Вчений узагальнює виокремлення восьми головних окресів біографії Великого Українця: I. Ранній період: дитинство і юнацький вік М. Грушевського (1866-1886); II. Перший Київський період: університетські роки (1886-1894); III. Львівський період життя М. Грушевського (1894-1914); IV. Перше заслання М. Грушевського (1914-1917); V. Другий Київський період: М. Грушевський і державне будівництво України (1917-1918); VI. Еміграційний період життя М. Грушевського (1919-1924); VII. Третій Київський період: повернення і діяльність М. Грушевського в Україні (1924-1931); VIII. Друге заслання і смерть М. Грушевського (1931-1934). Наведена періодизація, зазначає Л. Винар, має свої окремі цикли і «субперіоди», пов'язані з діяльністю вченого в Галичині, Наддніпрянщині, Росії і в різних країнах Західної Європи. Відзначимо, що запропонована історіографом періодизація з незначними корективами є загальноприйнятною для дослідників і по сьогодні.

Ще однією теоретичною проблемою, що її в своїй статті актуалізував і розв'язав Л. Винар, було визначення проблемно-тематичного поля грушевськознавства. На його аргументований погляд, воно складається з трьох головних пов'язаних між собою сегментів: наукового, суспільно-політичного та культурно-освітнього. До першого вчений відніс організацію М. Грушевським наукової праці в НТШ, УНТ, УСІ, ВУАН; його професорську працю у Києві та Львові; редагування ним наукових праць; наукові дослідження та зв'язки з неукраїнськими науковими установами. Суспільно-політичний сегмент грушевськознавства, вказує Л. Винар, передбачає вивчення діяльності вченого в таких інституціях, як Київська Громада, Націонал-демократична партія,

Українська демократична партія, Державні Думи, Товариство українських поступовців, Центральна Рада, Українська партія соціалістів-революціонерів, а також з'ясування зв'язків з українськими і неукраїнськими політичними організаціями, політичні і суспільні публікації, участь в суспільних установах. Зрештою, культурно-освітній сегмент орієнтує дослідника на з'ясування внеску М. Грушевського у розбудові шкільництва, його участь у роботі Учительської громади і Шкільного союзу, заснування ним видавництва і редагування часописів, розбудову національної культури, працю в освітніх установах, а також на осмислення культурно-освітньої публіцистики. Відзначимо, що ця проблемно-тематична структура грушевськознавства з певними доповненнями актуальна й по сьогодні.

Окремо Л. Винар звернув увагу на рецептивну складову нової міждисциплінарної галузі. На його переконання, грушевськознавство «також займається дослідженням праць, присвячених життю і творчості М. Грушевського, і в тому відношенні бібліографія праць, присвячених Михайлові Сергійовичу є вихідною точкою цього аспекту дослідження» [50, с. 14]. Всі щойно згадані складові частини академічної дисципліни, підсумовує історіограф, мають внутрішнє пов'язання і становлять основу грушевськознавства.

Насамкінець Л. Винар торкнувся деяких питань джерелознавства і методології молодшої дисципліни. Вчений слушно звернув увагу на ту обставину, що наукове дослідження діяльності М. Грушевського безпосередньо пов'язане із аналізом історичних джерел і методологією наукового дослідження. Стосовно першого аспекту дослідник вказав на об'єктивні обмеження грушевськознавців у вільному світі, вказуючи на неможливість опрацювання підрадянських архівних колекцій. Разом із тим, він наголосив на перспективності занурення в американські й західноєвропейські сховища, що містять поклади незнаної україніки.

В аспекті ж методології наукового пошуку Л. Винар укотре звернув увагу на поважні недоліки частини тогочасної грушевськiани, що нерідко створювалася

без урахування вимог принципів історизму та об'єктивності, а також часто грішила браком контекстуального і компаративного підходів. Все це призводило до появи численних стереотипів та політизації історіографічного дискурсу, що шкодили зваженому підходу до осмислення феномену Грушевського-інтелектуала. Для прикладу вчений наводить дописи радянських суспільствознавців та згадувану у попередньому розділі скандальну статтю О. Пріцака. «Аналітичні і синтетичні історичні праці повинні базуватися на перевірених історичних джерелах так, як цього вимагає методологія історичного дослідження, – резюмує Л. Винар. – І в цьому контексті «забронзування» або «оболочування» історичних явищ і особистостей виходять поза межі наукового дослідження» [50, с. 17–18].

На завершення свого концептуального викладу Л. Винар поділився з читачем власним баченням завдань українських закордонних інтелектуалів в контексті відзначення півстоліття смерті М. Грушевського. На його переконання, такими ключовими викликами для адептів нової дисципліни є пошук і видання архівної та малознаної друкованої грушевськiани як на сторінках «Українського історика», так і в призначених для цього спеціальних тематичних серіях УІТ. При цьому особливу значущість для історіографа мають переклади праць М. Грушевського світовими мовами, що мало б залучити до історіографічного діалогу колег з інших національних шкіл і сприяло би важливому вписуванню спадщини вченого у ширші інтелектуальні контексти. «Ми віримо, – завершує свої роздуми Л. Винар, – що наші думки про Грушевськoзнавство, проведений проект видання наукових збірників, заплановані окремі монографічні дослідження життя і творчості Михайла Грушевського, запроєктовані збірники з біографічними і бібліографічними джерелами про М. Грушевського – все це спричиниться до тривалого відзначення пам'яті Михайла Грушевського, нашого найвидатнішого історика, і одного із найвидатніших творців національного і державного відродження історії» [50, с. 20]. Відзначимо, що щойно проаналізований концептуальний виступ Л. Винара мав чималий мобілізуючий

ефект для дослідників творчості Великого Українця, доказом чого став правдивий грушевськознавчий бум наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Як свідчить здійснений аналіз, наукове грушевськознавство від моменту свого постановня в 1966 р. протягом наступного двадцятиліття динамічно пройшло шлях від артикуляції ідеї потреби його заснування до респектабельної академічної галузі з повним арсеналом дисциплінарних складових. Цей порівняно нетривалий процес дисциплінарного становлення символічно завершився в рік відзначення півстоліття смерті визначного діяча, що засвідчив концептуальний текст засновника нового напрямку. Як уже йшлося, в ньому було запропоновано тематичну структуру та концептуально-методологічні засади грушевськознавства, а також визначено першочергові завдання для адептів нового напрямку. Прикметно, що як теоретичні пропозиції, так і більшість солідних історіографічних опрацювань того часу належали одному досліднику – Л. Винару. Саме завдяки його розумінню потреби міждисциплінарної кооперації для належного осмислення феноменальності національного служіння М. Грушевського та небуденним організаційним талантам надихати однодумців і творити дослідницькі мережі, грушевськознавство отримало академічну легітимність в дисциплінарному просторі українознавства. Про своєчасність дисциплінарної ініціативи Л. Винара, як і ґрунтовність його теоретичних пропозицій свідчить значне зацікавлення грушевськознавчою проблематикою в академічному середовищі останніх десятиліть.

4. 2. Вивчення спадщини Грушевського-історика та організатора науки.

Ювілейний розголос 1966 р. помітно посилив і утривалив увагу української закордонної спільноти до різнопланової спадщини М. Грушевського. Свідченням цього були численні різножанрові публікації, кількість яких помітно зростала в роки відзначення чергових ювілеїв (1976 та 1986 роки) чи меморіальних (1984 р.) дат автора «Історії України-Руси». Лєвова частка таких дописів мала виразний науково-популярний характер і була покликана долати згадувані вище стереотипи, роз'яснюючи читачеві багатоаспектність національного служіння

М. Грушевського. Поряд із такою публіцистичною грушевськіаною з'являлися і праці дослідницького характеру, спрямовані на глибоке осмислення спадщини визначного інтелектуала. Вони створювалися на підставі постійно зростаючої джерельної бази і ґрунтувалися на методологічних здобутках західної гуманітаристики. Саме на цій дослідницькій грушевськіані ми й зосередимося нижче.

У фокусі наукової грушевськіани досліджуваного двадцятиліття очікувано перебувала різнопланова історіографічна спадщина автора «Історії України-Руси». Дослідницьку увагу до неї помітно стимулювало перевидання різножанрових творів М. Грушевського, до чого найбільше долучилися співробітники УІТ. Особливою важливістю було позначене чергове перевидання англійською мовою науково-популярного нарису історії України вченого [351]. На переконання Л. Винара, поява цієї праці М. Грушевського «наочно свідчить, що його погляди здобувають чимраз більше прихильників серед наукових американських кругів» [188].

При цьому найбільше уваги українські закордонні інтелектуали присвятили подальшому осмисленню історичної схеми М. Грушевського. Важливо, що представники всіх поколінь та ідейних орієнтацій українських істориків на вигнанні були єдині у визнанні видатних концептуальних заслуг автора «Історії України-Руси». Про це, наприклад, писали у багатьох працях такі заслужені українські історики та молодші сучасники М. Грушевського як О. Оглоблин [248] і Н. Полонська-Василенко [269, с. 71–72]. Ще один представник старшого покоління Микола Чубатий у знаній праці «Українська історична наука» відзначив: «М. Грушевський своєю історичною схемою Історії Східної Європи ще 1904 р. виразно визначив, що належить до Історії України, а що ні. Історичну схему Грушевського всі Українці історики на батьківщині прийняли були як обов'язуючу» [335, с. 6].

Не менш високо оцінювали історіософську новацію М. Грушевського і представники середнього покоління. Так, перший очільник кафедри історії України у Гарвардському університеті О. Пріцак наголошував, що «важливим був

факт, що Грушевський, коли назрів час (1904), мав почуття міри, гідности і відваги виступити як лицар (а не бунтівник) із поданням обґрунтування своєї схеми власне в офіційнім виданні Імператорської Академії Наук у Петербурзі, і то українською мовою» [275, с. 101–102]. Цілком поділяв таке бачення й дещо старший за нього Микола Андрусак, який звернув увагу на некоректність закидів М. Грушевському у його нібито некритичному замилюванні народництвом. За влучним спостереженням вченого, «його схема відокремлення історії України від «общерусскої» й очолювання ним новітньої української держави, відокремленої від московської, зробили з нього непримиренного з москалями українського історика – націоналіста-державника. [...] Тим то слід уважати його за українського національного історика-державника» [8, с. 20]. Поділяв таку історіографічну логіку й М. Стахів [300, с. 234–235].

Інший представник середнього покоління українських істориків на вигнанні О. Домбровський присвятив теоретичному конструкту автора «Історії України-Руси» розвідку під промовистою назвою «Вічно актуальна схема історії України». В ній він наголосив не лише на науковій, а й на громадській вартості концептуальної пропозиції визначного вченого, яка і за часів царату, і в комуністичній державі утверджує історичну самотність українців. Пояснюючи читачеві суть новаторської пропозиції автора «Історії України-Руси», О. Домбровський зазначив: «М. Грушевський виказав, що історичний процес українсько-руського Півдня мав свій власний стиль історизму й кристалізувався зовсім незалежно від історичного процесу фіно-московської Півночі шляхом поглиблюваної диференціації в наслідок діяння діаметрально різних антропогеографічних і геополітичних факторів східноєвропейського Півдня і Півночі» [117].

Також представники середнього покоління діаспорних інтелектуалів чимало доклалися до важливої справи популяризації історичної схеми М. Грушевського у західному світі, де кафедри історії Східної Європи на провідних університетах були опановані російськими емігрантами та їхніми учнями, що сповідували «звичайну» схему. Особливо вагомою у цій справі була англomовна брошура

Л. Винара «Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian Russian Confrontation in Historiography» [374]. Згадана праця складається з кількох частин. У першій обговорювалися такі проблеми: М. Грушевський і його схема української і східноєвропейської історії, радянська історіографія проти схеми вченого, «Гласність» і М. Грушевський. В другій частині поміщено англomовний переклад знаної концептуальної статті М. Грушевського. Третій розділ присвячений історіографічній рецепції концептуальної спадщини визначного історика на прикладі оцінок О. Шульгина, М. Карповича, Г. Сімпсона, М. Чубатого, О. Галецького і Е. Вайнота. Наприкінці студії автор познайомив англomовного читача з вибраною бібліографією головних праць М. Грушевського. Високо оцінюючи аналізовану книгу, рецензенти відзначили: «Праця д-ра Л. Винара дуже на часі, якщо йдеться про теперішнє фальшування історії України в советській Україні і на Заході. Зокрема це відноситься до середньовічного періоду української історії – Київської княжої держави, яку російські і советські, а також і західні історики вважають за «давньоросійську державу» і впроваджують фальшиву історичну термінологію. [...] Автор праці подає глибинну аналізу поглядів Грушевського на український середньовічний процес і на інші центральні питання історії України» [271, 91].

Поряд із проблемами концептуальної спадщини М. Грушевського, продовжувалося поглиблене дослідження вибраних сюжетів його історіографічного доробку. Так, вдумливе осмислення ранньоісторичної проблематики в працях М. Грушевського у досліджуваний період продовжив знаний антикознавець О. Домбровський. Зокрема, спеціальну увагу він присвятив інтерпретації Геродотових свідчень про скіфів в «Історії України-Руси». На переконання історіографа, М. Грушевський виявив неабияке знання джерел і літератури предмету та високо розвинену інтуїцію історика-дослідника в розв'язуванні спірних проблем на підставі реальних даних джерельного матеріалу. Якщо ж немає тих реальних даних, відзначив О. Домбровський, то визначний історик бере під увагу можливості соціологічного, етнографічного, географічного й в кінці історичного характеру та висуває можливі гіпотези,

основані на критичних міркуваннях досвідченого в методології науково-дослідної праці історика. «У Грушевського подибуємо тверезість наукового погляду історика й обізнаність у лабіринті фольклорного матеріалу, а в тому й античного міту, під символікою якого є прикриті зеренця історичної правди, – резюмує О. Домбровський. – Автор Історії України-Руси ставиться критично до всіх гіпотез, базованих на «громадженні можливостей на можливостях». Тому погляд Грушевського в відношенні до поодиноких проблем Геродотової Скитії заслуговує на увагу й сучасного дослідника» [119, с. 68].

В інших своїх розвідках О. Домбровський спробував з'ясувати теоретичні особливості ранньоісторичних реконструкцій визначного вченого. Зокрема, він спеціальну увагу присвятив специфіці тлумачення автором «Історії України-Руси» географічного чинника. Дослідник слушно вказав на те, що в етноцентричній системі історизму в М. Грушевського географічний фактор займає друге за важливістю місце після етнічного. Такий пріоритет історіограф слушно пов'язує з впливами позитивістів Генрі Бокля та його вчителя В. Антоновича. На прикладі ранньоісторичних реконструкцій М. Грушевського О. Домбровський переконливо продемонстрував те, «як соціолог-історик показав нам у першому томі своєї капітальної «Історії», як використовувати поодинокі варіанти географічного фактору при інтерпретації явищ, подій і фактів ранньоісторичного процесу на території України» [118, с. 110]. Відзначимо, що ці спостереження О. Домбровського цілком поділяють і сучасні дослідники історіософії автора «Історії України-Руси» [436, с. 100–112].

Зрештою, О. Домбровський запропонував читачеві власну спробу цілісної реконструкції теоретичної моделі визначного історика на матеріалах першого тому його великої праці. При цьому він наголосив, що «методологічна сторінка пра- й ранньо-історичного розділу Історії України-Руси М. Грушевського характерна своїми властивостями» [124, с. 65]. До згаданих властивостей історіограф відніс домінування критичного й аналітичного методів, що уможливили визначному вченому майстерно узагальнити порівняно скромне коло джерел і запропонувати читачеві такий образ доісторичної доби нашого

минулого, що й по сьогодні не втратив своєї актуальності. У підсумку О Домбровський відзначив: «Все ж таки монументальна «Історія України-Руси» Грушевського являється, мабуть, неповторним фактом, чи феноменом на відтинку української історіографії, а перший том тої Історії з його пра- й ранньоісторичними розділами являється ще й сьогодні [...] настільною книгою не лише для пересічного читача й любителя історії, але й для фахового історика, що опершися на дослідях Грушевського та актуальних і досі його науково-дослідних досягненнях йтиме далі в своїх дослідях над пра- й ранньоісторичними фазами процесу всестороннього розвитку українського народу на його території» [124, с. 73].

Поряд із опрацюванням класичних історіографічних сюжетів, досліджуваний період приніс низку оригінальних за постановкою грушевськознавчої проблематики праць. Так, знаний історик та економіст Микола Чировський уперше здійснив комплексну спробу з'ясувати особливості дискурсивних практик М. Грушевського як дослідника українського господарства. На початку своєї розвідки історіограф слушно відзначив, що на тлі дедалі зростаючої кількісно та якісно грушевськіани «вражає вбогість літератури про нього як дослідника розвитку українського народного господарства...» [332, с. 1403]. Натомість, твердить М. Чировський, саме в «Історії України-Руси» найповніше в літературі представлено генезу господарських практик нашого народу від найдавніших часів до кінця XVII ст. у всій їхній історичній різноманітності (ловецтво, рибальство, хліборобство, садівництво і городництво, скотарство, ремісництво, промисловість, будівництво, зовнішня і внутрішня торгівля).

Приваблює дослідника також методологічна сторінка історико-економічних студій М. Грушевського. На переконання М. Чировського, господарські відносини визначний історик трактував рівнорядно, як взаємозалежні, з іншими процесами – культурними, духовними, соціальними і політичними [332, с. 1405]. З огляду на це, історіограф підсумував: «Тому значення зібраного матеріалу М. Грушевським для історичних дослідів господарських процесів в Україні дуже велике. Він

наскрізь модерний історик із модерним підходом до історичних студій, повністю зрозумів, що студії господарських процесів України особливо важливі для цілоти її історичного образу минулого, саме в час, коли в українських істориків не було належного розуміння, а історично-економічні студії почали щойно розвиватися. Тому М. Грушевського можна вважати також за піонера в дослідях розвитку українського господарства».

Надзвичайно плідним для подальшого грушевськознавства було також спостереження М. Чировського про виховання автором «Історії України-Руси» дослідників господарського життя у львівській історичній школі. На його слушну думку, саме за ініціативи вчителя Іван Джиджора став глибоким інтерпретатором економічних процесів у Гетьманщині. Згадаємо, що доопрацьований варіант проаналізованої розвідки під тим самим титулом дослідник опублікував через десять років у присвяченому М. Грушевському томі «Записок НТШ» (1978) [333]. Насамкінець відзначимо, що невеличка студія М. Чировського і по сьогодні не втратила свого інспіруючого потенціалу, адже досі не створено скільки-небудь цілісного дослідження на тему історико-господарських студій М. Грушевського.

Ще одним оригінальним історіографічним сюжетом, уперше опрацьованим у досліджуваній період, стало з'ясування особливостей історичної портретистики у спадщині М. Грушевського. Так, Теодор Мацьків відтворив рецепцію образу гетьмана Івана Мазепи в працях М. Грушевського. Дослідник слушно вказав, що серед іншого, своєю студією він мав на меті підважити тезу державницької історіографії про нібито послідовно критичне ставлення визначного історика до представників національної еліти. Змальовуючи подієвий та історіографічний контекст проблеми, Т. Мацьків переконливо показав цілковиту коректність історика при інтерпретації політики визначного гетьмана. «Назагал можна ствердити, – підсумував автор, – що оцінка М. Грушевського гетьманування Івана Мазепи була критична, але об'єктивна. Діяльність Івана Мазепи, подібно як і гетьманування Івана Виговського, історик розглядав, як вияв волі українського народу і «політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідоміша верства українського народу ... Вони (Виговський і

Мазепа) виступили з здійсненням того, що було постулятом всієї суспільности»» [219, с. 122]. Відзначимо, що висновки Т. Мацьківа цілком поділяють і сучасні дослідники проблеми [147].

Не менш новаційну проблему «М. Грушевський і київська наукова традиція» актуалізував Л. Винар у своїй доповіді в УВАН 11 жовтня 1986 р. у рамках широкого відзначення закордонними інтелектуалами 125-ліття київської академічної традиції. При цьому дослідник зазначив, що цю тему можна розглядати в трьох головних аспектах: 1) вклад М. Грушевського в розбудову наукового життя у Києві в різні періоди його діяльності; 2) наукова творчість історика, присвячена Києву, або його киевознавство; 3) висвітлення і аналіз істориком київської наукової традиції, зокрема його інтерпретація ролі Києва в історичному розвитку українського культурно-наукового процесу. Найдокладніше у своїй доповіді Л. Винар зупинився над третьою складовою теми, в якій також коротко обговорив наукову діяльність історика в Києві в 1920-их роках [114].

Досліджуваний період приніс поглиблення проблематики рецептивної грушевськіани. Так, до вже неодноразово обговорюваного сюжету критичних зауважень І. Франка на адресу «Історії України-Руси» звернувся О. Домбровський [122]. Традиційно для себе фокусуючись на ранньоісторичній тематиці, історіограф нав'язав до своєї більш ранньої розвідки і співставив Франкову критику перекладу та інтерпретації М. Грушевським свідчень Геродота про скифів із станом сучасного собі знання в цій галузі. У підсумку вчений дійшов аргументованого висновку, що Каменяр виявився більш вправним від молодшого колеги при перекладі та художньому опрацюванні Геродотових оповідань. Натомість, автор «Історії України-Руси» продемонстрував значно модерніше за свого геніального приятеля розуміння теоретичних засад історіописання. «Отже, – резюмує історіограф, – Франко тут і там у подробицях має не раз рацію, але при конфронтації з більшими проблемами й концепціями не додержує кроку Грушевському». Відзначимо, що ці спостереження О. Домбровського стали загальноприйнятими в сучасному грушевськознавстві [440].

Зрештою, досліджуване двадцятиліття принесло першу спробу панорамного монографічного дослідження історіографічної спадщини творця «Історії України-Руси». Автором цієї студії вповні очікувано був Л. Винар. Його праця вийшла з нагоди вшанування півстоліття смерті М. Грушевського спочатку на сторінках мюнхенської «Сучасності», а згодом у доопрацьованому варіанті окремою книгою [67]. Сам автор був свідомий важливості його студії, що стала ретельним підсумуванням і вдумливим переосмисленням всієї попередньої традиції (включно зі студіями самого автора) дослідження історіографічної спадщини М. Грушевського. «До певної міри – це піонерська праця», – наголошував він своїм читачам [72].

Архітектоніка книги передбачала висвітлення обраних дослідницьких сюжетів у вступній частині, п'яти розділах і низці додатків джерельно-бібліографічного плану. У першому розділі («Життєвий шлях і науково-організаційна діяльність») автор стисло охарактеризував головні біографічні факти героя своєї студії. При цьому він виопукив вплив В. Антоновича в науці та О. Кониського в громадській праці на початкуючого історика, згадав про вагомість для українознавства діяльності історичної школи львівського й київського періодів, змалював постать ученого на тлі доби Визвольних змагань, охарактеризував кількالیтній еміграційний період, відтак зосередився на повороті діяча в Україну й розквіті під його керівництвом історичної науки протягом 1924-1930 рр. аж до тотального погрому української гуманітаристики та трагічного епілогу одного з її творців. В другому розділі – «Замітки про історіографічну спадщину Грушевського» – міститься докладна характеристика історичної схеми визначного вченого в контексті української національної історіографії, а також його «Історії України-Руси» й інших значних історіографічних текстів. У третій частині – «Михайло Грушевський і державницький напрям в українській історіографії» – автор з'ясовує особливості історіософсько-ідеологічної конфронтації між «народником» М. Грушевським та істориками-державниками (В. Липинським, С. Томашівським, І. Кревецьким, Д. Дорошенком та Б. Крупницьким). Четвертий розділ «Історична школа М. Грушевського та її

значення» поділяється на два підрозділи про львівську й київську історичні школи. В них Л. Винар з'ясовує персональний склад і характеристику однієї й другої школи. Відтак, у п'ятій частині – «Погром і знищення історичної школи Грушевського» – автор змальовує картину поступової реалізації комуністичною владою плану з цілковитого зачищення інтелектуального простору радянської України від конкуренційних дискурсів, що закінчилося таємничою смертю історика на Кавказі. В додатках Л. Винар передрукував його статтю «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», а також подав читачеві «Бібліографічні джерела до вивчення життя М. Грушевського» і «Вибрані видання Л. Винара про М. Грушевського».

Проаналізована монографія, що вийшла у зменшеному «захальявному» форматі для легшого поширення в Україні, викликала чимале зацікавлення серед читаючої публіки та колег-істориків. Останні одноставно відзначали, що автор як найбільш авторитетний грушевськознавець дав студію новаторську за піднятими проблемами та надзвичайно ґрунтовну за джерельним рівнем їхнього опрацювання. О. Домбровський у своїй рецензії відзначив: «Треба привітати працю нашого історика Любомира Винара як чергове надбання на шляху його невтомних і довголітніх студій в домені Грушевськіяни. За те він заслуговує на почесне звання гідного представника-послідовника існуючої в духовому розумінні школи Михайла Грушевського на дальших етапах розвитку української національної історіографії» [126, с. 4].

Поряд із історіографічною творчістю М. Грушевського чимало уваги у досліджуваний період відводилося його науково-організаційній праці. При цьому одноставно наголошувалося на найбільш крупному серед українців організаційному таланті автора «Історії України-Руси», адже більшість наукових інституцій його часу були створені чи очолювані визначним істориком. З львівської доби науково-організаційної праці М. Грушевського найбільш масштабно було опрацьовано багатоаспектну проблематику співпраці вченого з НТШ. Укотре за вирішення цієї актуальної для української науки проблеми взявся Л. Винар. Його ґрунтовне дослідження спершу з'явилося в кількох числах

«Українського історика» [68, 65], а згодом після доопрацювання вийшло у книжковому форматі [64]. Обрана автором архітектура праці передбачала послідовне висвітлення діяльності М. Грушевського на форумі НТШ протягом трьох хронологічних окресів. При цьому, що цікаво, дослідник відмовився від таких традиційних для монографій частин як вступ і висновки, що було свідченням до певної міри механічного об'єднання журнальних статей у книжкове видання.

У першій частині голова УІТ дослідив співпрацю М. Грушевського з Товариством до того моменту, як він очолив НТШ в 1897 р. Автор першочергово реконструює історіографічний контекст проблеми, стисло зупинившись над початками цієї першої вповні національної наукової інституції. Далі Л. Винар з'ясовує початки співпраці М. Грушевського із «Записками НТШ». Зовсім іншої якості, слушно відзначає дослідник, діяльність київського вихованця на форумі НТШ набула після його переїзду до Львова в 1894 р. Від того моменту молодий професор одразу очолив Історично-філософську секцію Товариства, а невдовзі став редактором «Записок НТШ», що в короткому часі перетворилися на найбільш авторитетне українознавче видання, засвідчивши небуденність науково-організаційних здібностей М. Грушевського. Л. Винар слушно вказав, що свої зусилля у цей час історик зосередив на реалізації проекту поступової академізації Товариства. Цьому мали сприяти реформа його статуту, розбудова секцій і комісій, збільшення номенклатури наукових видань та підняття їхнього професійного рівня.

Вповні очікувано, що найбільшим за обсягом є другий розділ книги, відведений дослідженню діяльності М. Грушевського як очільника НТШ. На широкому колі доступних тоді джерел Л. Винар доволі докладно, на тлі непростой суспільно-політичної ситуації в тогочасній Східній Галичині, розкриває обставини обрання українського професора на голову Товариства. Промовисто показавши винятковість організаційного хисту голови Товариства, історіограф слушно відзначає, що праця М. Грушевського в НТШ у те неповне двадцятиліття є правдивою епохою в розвитку українського наукового життя. У цьому розділі

доволі докладно й аргументовано, на багатьох прикладах, відтворено подиву гідну інтенсивність науково-організаційної, редакційно-видавничої й адміністративної роботи львівського професора в Товаристві. Л. Винар переконливо доводить, що саме під кермою М. Грушевського НТШ поступово перетворилося на найбільш авторитетну національну наукову інституцію, яка набула всіх необхідних рис Академії наук, але внаслідок антиукраїнської політики польських очільників краю так і не формалізувала свій статус. Наприкінці розділу Л. Винар звернувся до малознаної тоді проблеми конфлікту в НТШ в 1913 р., який мав наслідком резигнацію М. Грушевського з головування в Товаристві та викликав серйозні кризові явища в самій інституції.

Останню частину книги Л. Винар відвів з'ясуванню особливостей співпраці М. Грушевського з Товариством протягом 1914-1934 рр. У цьому значному хронологічному окресі дослідник виправдано виокремив декілька підперіодів, позначених різним ступенем інтенсивності та насиченості взаємин видатного інтелектуала з НТШ. Так, якщо протягом 1914-1923 рр. такі контакти з огляду на низку об'єктивних причин були здебільшого спорадичними, то після повернення М. Грушевського в 1924 р. в Україну вони стали дедалі активнішими, чому значною мірою сприяли товариські взаємини вченого з тогочасним головою НТШ Кирилом Студинським. Підсумовуючи тогочасну співпрацю М. Грушевського з Товариством, автор підкреслив, що її головною метою була соборність розділених кордонами українських земель шляхом консолідації інтелектуальних сил національної інтелігенції з обох боків Збруча.

Надзвичайно цінними виявилися «Додатки» до книги, незвично винесені Л. Винарем в окремий четвертий розділ. В них автор зібрав важкодоступні для діаспорного читача джерела, які уможлилювали більш нюансований погляд на актуалізовані у книзі проблеми. Серед них назвемо низку текстів самого М. Грушевського – «Записка для загального збору 1898 р.», «З нагоди 150-ої книги «Записок»» та «Галицько-українські взаємини». Також згадаємо маловідомий тоді лист М. Грушевського до Є. Чикаленка з 1913 р., в якому викладалося його бачення конфліктів у Товаристві. Зрештою, Л. Винар

передрукував ювілейні адреси НТШ, надіслані своєму колишньому голові в 1926 р.

Проаналізоване дослідження Л. Винара викликало чимале зацікавлення та схвальне обговорення у фахових колах, свідченням чого була низка україно- та англійських рецензій у тогочасній періодиці. Для прикладу згадаємо оглядовий відгук авторитетного грушевськознавця О. Домбровського, опублікований на сторінках часопису «Свобода». Рецензент слушно відзначив багатоаспектність проблеми «Грушевський і НТШ», як і чималі ризики джерельно-методологічного характеру, що стоять перед її дослідником. Л. Винар, наголошує критик, вповні впорався з численними викликами і дав українській громаді об'єктивну, глибоку за висловленими спостереженнями та майстерно написану працю [116]. З такими оцінками цілком погодився молодший сучасник М. Грушевського М. Андрусак, назвавши книгу Л. Винара «бездоганною» [9]. Відзначимо, що й по сьогодні видана більш ніж півстоліття тому книга засновника УІТ є найбільш авторитетним і досі єдиним монографічним опрацюванням проблеми різнопланової діяльності М. Грушевського на форумі НТШ, що відзначили оглядачі праці при її перевиданні в 2006 р. [441].

Досліджену Л. Винаром проблему «Грушевський і НТШ» помітно актуалізувало широке відзначення закордонною українською громадою століття та століття цієї нашої найбільш давньої наукової інституції в 1973 і 1983 рр. Зрозуміло, що у багатьох публікаціях, котрими вшановувалися ці події, неможливо було обійти постать творця «золотої доби» в історії Шевченкового товариства. Тож про визначну роль М. Грушевського у розбудові НТШ більшою чи меншою мірою згадували автори практично всіх ювілейних нарисів [142]. При цьому неодмінно наголошувалося, що «період Грушевського був справді золотою добою в історії НТШ» [53, 260, 191, 277]. Василь Верига, приміром, акцентував: «Сприятливі політичні обставини дозволили Грушевському виявити свій непересічний талант науковця й організатора, які у свою чергу викликали корисну реакцію для розбудови НТШ та для поширення національної свідомості серед ширших кругів українського народу» [37, с. 32]. Поряд із такими

загальноприйнятими оцінками, траплялися і цілком новаторські спостереження, що поглиблювали розуміння науково-організаційної праці М. Грушевського в НТШ. Наприклад, Л. Винар, з об'єктивних причин володіючи доволі обмеженою джерельною базою, слушно припустив, що очолюване львівським професором Товариство було однією з інституційних підвалин львівської школи українознавців [57].

Один із найменш знаних сюжетів проблеми «Грушевський і НТШ» отримав спеціальне опрацювання. Йдеться про руйнівний у своїх наслідках конфлікт у Товаристві, що призвів до залишення М. Грушевським посади голови інституції та завдав чималу репутаційну шкоду українському науковому руху. В спеціальній розвідці спробу з'ясувати що складну проблему здійснив Л. Винар [63]. Залучаючи незнані перед тим документи, автор на їхній підставі вперше дослідив генезу і зміст деяких полемічних публікацій противників і прихильників М. Грушевського, які появилися у зв'язку із його головуванням в НТШ, а також з намаганням провідних членів галицької Національно-демократичної партії усунути історика з посади в Товаристві. Для більшої доказовості своїх висновків про брутальність і шкідливість для поступу НТШ дій опонентів голови цієї інституції, Л. Винар надрукував уривки з двох полемічних памфлетів, а також лист М. Грушевського до Є. Чикаленка з 23 серпня 1913 р., в якому чітко з'ясовано його ставлення як до подій 29 червня, так і до внутрішніх справ НТШ. Також уперше було передруковано винятково рідкісне видання київських членів НТШ «В справі зміни статуту Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові» (Київ, 1913), яке віддзеркалює погляди наддніпрянських членів Товариства в справі зміни статуту на їхню некористь, а також з'ясовує ставлення киян до резигнації М. Грушевського з головування в НТШ. «Ці матеріали, – наголосив Л. Винар, – є винятково важливі для вивчення правдивої історії НТШ в тому часі діяльності М. Грушевського в Галичині, а також для зрозуміння моральної атмосфери у Львові напередодні і під час річних зборів цього заслуженого товариства» [63, с. 79].

Ще один важливий сюжет науково-організаційної праці М. Грушевського у львівський період знайшов зацікавлене обговорення у досліджуване двадцятиліття. Йдеться про феномен львівської школи українознавців, що мала визначальну вагу для професіоналізації вітчизняної історичної науки. При цьому якщо вихідці з наддніпрянських теренів лише констатували «велику заслугу М. Грушевського у створенні у Львові історичної «школи»» [269, с. 74], та західноукраїнські історики-емігранти намагалися більш нюансовано підійти до з'ясування цієї проблеми. Так, окрему увагу феномену львівської школи присвятив один із студентів М. Грушевського молодшого покоління М. Чубатий. Саме йому належить перша вдала спроба визначення персонального складу школи, як і поширене згодом твердження про концептуальні розбіжності вчителя та більшості його учнів. Стосовно останньої проблеми М. Чубатий відзначав: «Учні Михайла Грушевського переняли від свого вчителя солідну методику історичного досліджування, всі без виїмку прийняли його історичну схему про поділ східньої Слов'янщини на три частини, однак не прийняли тези майстра, що народ є головним рушієм в історії України. Вони [...] прийняли засаду, що створена держава є доперва завершенням повного життя народу як нації» [335, с. 18].

Феномену львівської школи торкнувся й ідейний опонент М. Грушевського О. Пріцак. Він висловив оригінальну історіографічну ідею, що автор «Історії України-Руси» був не творцем власної школи, а продовжувачем єдиної в кількох поколіннях схоларної київської документальної традиції Максимовича-Антоновича. Пояснюючи свою історіографічну логіку, визначний сходознавець зазначав: «Він [М. Грушевський], на базі «цеглинок» Максимовича-Антоновича і членів школи, створив першу модерну наукову схему українського історичного процесу і виявив подивугідний таланти, невичерпну енергію, і підпорядкував всі праці – свої власні і своїх учнів – власне одному центральному завданню школи: заповнити змістом створену схему. [...] Але при тім усім, М. Грушевський не міг бути творцем документальної школи, бо вона була в процесі творення ще до його народження» [275, с. 101–102]. Розвиваючи таку логіку, О. Пріцак і очолюваний ним українознавчий осередок у Гарварді вважав за продовження згаданої

схоларної традиції. «Отже, – підсумовував дослідник, – гарвардська школа і школа Грушевського це не протирічні величини – це одне!» [275, с. 106]. Відзначимо, що наведені твердження піддав всебічній аргументованій критиці О. Домбровський [121]. Від себе також додамо, що О. Прицак вочевидь неслухно ототожнює поняття «школа» і «напрямок» в історіографії. Поряд зі згаданими моментами, історіограф стисло звернувся до проблеми персонального виміру школи М. Грушевського, вказавши, що його учнів слід поділяти за територіальним і віковим критеріями на старшу львівську (С. Томашівський, М. Кордуба, Б. Барвінський, В. Гарасимчук, І. Джиджора й І. Крип'якевич) та молодшу кївську (М. Ткаченко, В. Юркевич, С. Глушко, М. Карачківський, К. Грушевська і С. Шамрай) генерації.

У досліджуваній період завдяки актуалізації нового джерельного матеріалу поглибленого осмислення набула проблема взаємин М. Грушевського зі своїми галицькими учнями. Насамперед згадаємо про публікацію М. Антоновичем оригіналів та перекладу зізнань С. Томашівського перед військовим польовим судом міста Львова, які показали глибину і неприглядність непорозумінь творця львівської школи зі своїм визначним вихованцем. На підставі опублікованих матеріалів з віденських архівів дослідник дійшов висновку: «Зізнання д-ра С. Томашівського є сумним документом часу і мимовільним підтвердженням правильності положень М. Грушевського, які він висловив у книжці «Наша політика» (Львів 1911). Декілька разів С. Томашівський називає М. Грушевського «обвинуваченим», однак, всупереч законам етики і моралі, обвинувачує його у різних «злочинах». Враховуючи той факт, що С. Томашівський завдячував М. Грушевському дуже багато ще з студентських часів і що він спершу був палким прихильником його, то ці обвинувачення набирають ще темнішої фарби» [11, с. 93].

Такі некорисні для С. Томашівського оцінки спонукали реплікувати Юрія Герича. Вчений навів власну інтерпретацію опублікованих документів, заперечивши оцінки колеги: «Він [С. Томашівський] міг в тому чи іншому питанні не мати рації, міг помилятися в оцінці Грушевського як особи, міг

улягати хвилимовим настроям [...], але щоб він, місто-голова центральної української установи, український патріот робив «доноси» на того, кого пару років тому величав своїм учителем і провідником, то це цілковитий нонсенс, це інвектив, який нещасним збігом потрапив у «спомини», а звідтіля набув історичної сили» [110, с. 71].

До цієї дискусії з власним аргументованим баченням долучився головний редактор «Українського історика», підтримавши спостереження М. Антоновича [56]. Відзначимо, що сучасні дослідники конфліктів в НТШ також не можуть дійти єдиної думки стосовно свідчень С. Томашівського проти свого вчителя. Приміром, Надія Халак запропонувала власний переклад свідчень галицького історика та цілком виправдовує його поведінку [449]. Натомість, Ігор Гирич вказує на більшу логічність історіографічних реконструкцій опонентів С. Томашівського [398].

Проблему ставлення вихованців М. Грушевського до свого вчителя спробував підсумувати Василь Ленцик. Він слушно відзначив, що на особистостях представників львівської школи «відбилась печать великої індивідуальности Грушевського» [190, с. 123]. Узагальнивши опубліковані свідчення вихованців автора «Історії України-Руси» про свого вчителя історіограф віднотував незмінну повагу початкуючих істориків до свого маестро. Дослідник відзначив: «Багато із студентів Михайла Грушевського стали відомими науковцями української історіографії, однак всі вони не забувають, що вони вийшли зі знаменитої школи Грушевського і з великим пієтизмом згадують свого вчителя у своїх оцінках» [190, с. 123]. Відзначимо, що переконливим свідченням висновків В. Ленцика стали публікації в «Українському історичному» спогадів М. Чубатого про студентські часи [334] і перекладу польськомовної грушевськознавчої студії М. Кордуби.

Загалом, узагальнюючи діаспорний дискурс схоларних практик М. Грушевського, цілком приєднуємося до оцінки сучасних дослідників львівської історичної школи: «Підсумовуючи огляд діаспорного періоду, можемо зробити висновок, що в грушевськознавстві 1940-х – 1980-х років проблема

артикуляції в історіографії феномену львівської школи М. Грушевського була вперше поставлена як самостійна, хоча й не здобула докладного осмислення на монографічному рівні. Дослідження різних аспектів становлення та функціонування наукової школи М. Грушевського в Галичині набули системності та організованості із появою нової українознавчої дисципліни – грушевськознавства, а також із заснуванням у США Українського історичного товариства та його друкованого органу – журналу «Український історик» [445, с. 94].

Поряд із галицькою добою, на серйозному дослідницькому рівні було опрацьовано й низку сюжетів науково-організаційної діяльності М. Грушевського в останній радянський період його життя. При цьому чималим новаторством було позначено дослідження Аркадієм Жуковським одного з найбільш успішних академічних проєктів вченого – журналу «Україна». Актуалізуючи підняту проблему, історіограф слушно відзначив, що з «Україною» пов'язаний фінальний період творчості історика; тут з'явилися останні його розвідки, статті з різних ділянок українознавства. Це також остання його редакторська праця, як і праця організатора української науки.

Для А. Жуковського найважливішим завданням стало питання визначення місця часопису в українській гуманітаристиці того часу. З огляду на це вчений детально зосередився на редакційній політиці журналу, його авторському колективі, представленій історіографічній проблематиці тощо. Також історіограф всебічно з'ясував питання, пов'язані з репресіями проти «України», названої комуністичною владою «націоналістичним буржуазним органом». На підставі широкого кола свідчень А. Жуковський переконливо довів, що із усіх видань Академії «Україна» стала найнебезпечнішим противником як через особу редактора, так і значною мірою через зміст, який розкривав імперіалістичну і антиукраїнську політику царської та комуністичної Росії. Тому в 1929 р. партійним ідеологам було доручено розправитися з М. Грушевським і його «Україною». Як висновок, А. Жуковський підкреслив, що «під кутом суверенності і повної незалежності української культури від Росії та орієнтації на

Європу, цей журнал перегукувався з загальним національним процесом двадцятих років. До певної міри він був не тільки науковим журналом українознавства, а й виконував загальнонаціональну і навіть політичну роль» [148, с. 19].

Насамкінець відзначимо, що кращому розумінню українською громадськістю особливостей науково-організаційної праці М. Грушевського чимало прислужилася інтенсивна археографічна діяльність закордонних істориків, здебільшого членів УІТ. Саме на сторінках офіціозу Товариства чи в додатках до грушевськознавчих видань було опубліковано низку важливих концептуальних статей визначного вченого, присвячених різноманітним аспектам розвитку української науки. Для прикладу згадаємо такі знакові праці як «Три академії» [107], «Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви в них основних питань українознавства» [105], доповідь на перших зборах Українського Наукового Товариства 29 квітня 1907 р. [318] та багато ін. Важливою ознакою цієї археографічної праці були солідні супроводжуючі публікації, в яких змальовувався контекст появи текстів М. Грушевського, пояснювалася новаційність його спостережень, з'ясовувалася особливість історіографічної рецепції та ін.

У досліджуваній період також продовжувалося осмислення доробку Грушевського-літературознавця. Так, вперше в грушевськознавстві завдяки Богдану Романенчуку було здійснено комплексний аналіз історико-літературної та літературознавчої спадщини визначного історика [287]. Вже на початку своєї розвідки дослідник слушно відзначив, що «слава М. Грушевського як найбільшого та найвизначнішого історика України зовсім притьмила його значення як літературного діяча». Далі автор послідовно реконструює творчі амплуа вченого як письменника, літературного критика та історика літератури. При цьому найбільше йдеться про останню зі згаданих ділянок, де на справедливу думку Б. Романенчука вчений показав себе «далекосяглим і всеобіймальним умом, який умів дивитись на літературу не з вузького спеціалістично-фахового становища, а з широкої культурно-історичної перспективи, яка дозволяла бачити речі ширше і загальніше».

Далі літературознавець звертається до белетристичної спадщини М. Грушевського. Припускаючись незначних фактологічних помилок (наприклад, твердячи, що юнак писав під псевдонімом Микита, а не Михайло Заволока), Б. Романенчук всебічно з'ясував особливості літературного дискурсу юнацької, а відтак і зрілої прози визначного історика. При цьому особливу увагу він присвятив осмисленню ідейних підвалин історичної белетристики М. Грушевського, зокрема, таких його творів, як «Хмельницький в Переяславі» та «Ярослав Осмомисл».

Зрештою, Б. Романенчук звертається до спадщини М. Грушевського як літературного критика. На численних прикладах дослідник показує оригінальність і проникливість літературознавчих спостережень історика, що цілком були акцептовані його авторитетними колегами, які досліджували тогочасне українське письменництво. Звертається він також і до проблеми концептуальних засад літературознавчого дискурсу автора «Історії України-Руси», на багатьох прикладах доводячи еклектичний характер сконструйованої ним теорії. Насамкінець, дослідник підняв і малознану проблему рецепції художньої та критико-літературної творчості М. Грушевського в інтелектуальному просторі першої третини ХХ ст., показавши чималу впливовість його ідей і спостережень. Відзначимо, що в дусі щойно проаналізованих тез Б. Романенчук і далі продовжував осмислювати письменницький та літературний феномен М. Грушевського, опублікувавши доопрацьований варіант розвідки в присвяченому вченому томі «Записок НТШ» (1978) [288].

Традиційно багато, втім і в досліджуване двадцятиліття, закордонні інтелектуали писали про проблему «Грушевський і сучасники». Так, взаємини визначного історика з В. Кузівим продовжував досліджувати Л. Биковський, присвятивши цій темі окрему брошуру [22]. У ній Л. Биковський наświetлює взаємини двох діячів протягом 1921-1927 рр., коли М. Грушевський перебував в Австрії і Чехо-Словаччині (до 1924 р.), а згодом повернувся з еміграції. На основі спогадів В. Кузіва автор з'ясував ставлення М. Грушевського до українського евангельського руху. На окрему увагу заслуговує спроба реконструкції

історіографом перебування В. Кузіва в Україні і його зустріч з київським академіком. Для біографів і дослідників життя і творчості М. Грушевського також важливою є згадка, що В. Кузів робив старання спровадити старшого колегу до Принстонського університету в США, проте М. Грушевський не погодився на переїзд до Америки. Також автор уперше торкнувся мотивів, які спонукали М. Грушевського написати його працю «З історії релігійної думки на Україні», що появилася саме завдяки його зв'язкам з В. Кузівом. Відзначимо, що й по сьогодні студія Л. Биковського є найбільш повним опрацюванням взаємин двох діячів українського модерного відродження.

Цілковитим новаторством було позначено осмислення М. Антоновичем взаємин М. Грушевського з його визначним сучасником Сергієм Єфремовим [10]. Зі знанням нюансів українського громадського життя кінця XIX – початку XX ст. автор доволі переконливо з'ясував причини та реконструював генезу непорозумінь між чоловіми публіцистами того часу. На багатьох прикладах М. Антонович показав, що причиною зазвичай були звичайні лідерські амбіції, які помітно шкодили українській справі. При цьому найчастіше рацію мав М. Грушевський, що завжди виходив у своїх громадських ініціативах з соборницької перспективи. Відзначимо, що такі висновки цілком поділяє сучасний дослідник І. Гирич, опрацювавши згадану проблему на значно розлогішому джерельному матеріалі [402].

Не меншою новаційністю було позначено спробу реконструкції взаємин М. Грушевського з його наставником на громадсько-політичному полі Олександром Кониським. Автор дослідження М. Антонович на підставі розлогого опублікованого епістолярію (О. Барвінського, М. Дикарева, М. Драгоманова, І. Франка та ін.), публіцистики, щоденників і мемуарів надзвичайно майстерно з'ясував доволі складне питання становлення дружніх відносин і наростання конфлікту між двома визначними діячами доби модерного відродження. Важливо, що історіограф свідомо не поставив крапку у вирішенні обраної проблеми, слушно відзначаючи, що підрадянські архівні колекції містять чимало матеріалу, вивчення якого помітно збагатить реконструкцію проблеми «Кониський-

Грушевський». «Автор свідомий того, – зазначив М. Антонович, – що багато недрукованих матеріалів до нашої теми зберігається у київських і львівських архівах, які нам недоступні. [...] Ці матеріали могли б додати багато подробиць до взаємин Кониського з Грушевським, які ми тут з'ясували. Співпраця цих двох діячів дуже неоднакових своїми здібностями, інтересами, характерами, темпераментами, тощо дала такі благодотворні наслідки в українському житті, що вона на довго пережила їх обох» [17, с. 63]. Відзначимо, що проаналізована розвідка є вихідним пунктом для сучасних дослідників у їхньому намаганні цілісно відтворити контакти між двома знаковими постатями того часу [386].

Чимало українські закордонні інтелектуали прислужилися справі популяризації спадщини М. Грушевського в англomовному світі. Тут своєрідним «первістком» стала стаття Степана Горака «Michael Hrushevsky: Portrait of an Historian», опублікована в авторитетному часописі «Canadian Slavonic Papers» [353]. Автор в своєму оглядовому тексті доволі обширно обговорив життя і наукову працю автора «Історії України-Руси», наголосивши його провідну роль не лише в українській історіографії, але взагалі в національному відродженні України. Особливо докладно у своїй праці С. Горак зупинився на науковій праці вченого, зокрема торкнувся його історичної схеми Східної Європи, пояснивши західному читачеві, що вона підважила імперську модель російських інтелектуалів. Важливою рисою обговорюваної статті було те, що автор коротко торкнувся питання ставлення американських і взагалі неукраїнських істориків до М. Грушевського.

Ще одним прикладом якісної популяризації була стаття Т. Приймака «Hrushevsky and the Ukraine's 'Lost' History», опублікована у авторитетному британському часописі «History Today». В ній автор поінформував неукраїнських читачів про значення М. Грушевського як історика, політика та «першого президента УНР». Він також доволі точно і містко охарактеризував «Історію України-Руси», наголосивши, що нею автор відмежував історію України від історії московського народу, починаючи від Київської Русі. Така інтерпретація історії України, як пише Т. Приймак, попала під критику комуністичного режиму,

що закінчилося таємничою смертю М. Грушевського в 1934 р. Вслід за цим було засуджено його «буржуазну політику» та виключено «Історію України-Руси» як наукову працю, а введено централізацію та русифікацію в історичні підручники СРСР [362]. Зрештою, вартою згадки є оглядова за характером стаття Леоніда Соневицького про особливості еволюції історичної ідеології визначного вченого [367]. Відзначимо, що під впливом цих публікацій і західні україністи звернулися до постаті М. Грушевського, здебільшого у науково-популярному ключі [359].

Відтворена вище зростаюча інтенсивність обговорення різних аспектів життя та діяльності Великого Українця закордонними інтелектуалами призвели до перших спроб історіографічної саморефлексії над особливостями діаспорної грушевськiани. Так, з нагоди відзначення десятиліття «Українського історика» грушевськoзнавчі праці на його сторінках у спеціальній розвідці спробував узагальнити неодноразово згадуваний О. Домбровський [120]. Запропонувавши поділ всієї грушевськiани на п'ять проблемно-тематичних блоків (а) науково-дослідний, б) науково-організаційний, в) біо-бібліографічний, г) громадсько-політичний, ґ) епістолографічний), історіограф уперше переконливо атестував часопис найбільш авторитетною трибуною грушевськoзнавства. Відзначимо, що відтоді така історіографічна характеристика «Українського історика» стала загальноприйнятною і здобувала подальше утвердження в присвячених «Українському історичному» студіях.

Принагідно згадаємо, що у той час, коли західні інтелектуали підносили місію «Українського історика» як академічної трибуни грушевськoзнавства, радянські ідеологи за це ж критикували часопис. Так, у журналі «Жовтень» (ч. 1. 1972) було опубліковано чергову лайку на «Українського історика» за те, що часопис пропагує «наукову спадщину Грушевського», його «історичну схему, яка встановила й обґрунтувала самостійність українського історичного процесу». За це авторів «Українського історика» було схарактеризовано як «націоналістичних фальсификаторів, які виступають на крайньому правому фланзі» [54].

Підсумовуючи опрацювання історіографічних сюжетів спадщини Великого Українця в діаспорній гуманітаристиці протягом другої половини 1960 – 1980-х

рр., відзначимо виразну спеціалізацію грушевськознавчого дискурсу. Вона проявлялася у помітному зростанні кількості науково-дослідних студій, в яких здійснювалася спроба стереоскопічного вивчення обраної проблеми на підставі наявного кола джерел та із застосуванням актуального методологічного інструментарію. Коло цих проблем, цілком природно, визначали доступні матеріали, в пошуках яких закордонні інтелектуали дедалі наполегливіше опрацьовували західні колекції. У підсумку було створено низку новаторських студій, багато з яких і по сьогодні не лише не втратили наукової цінності, але й подекуди далі не заступлені більш сучасними опрацюваннями. З іншого боку, об'єктивна обмеженість документальної бази мала наслідком фрагментарність грушевськознавчого дискурсу та складність створення узагальнюючих історіографічних студій. Попри це, саме досліджена вище історіографічна література уможливила стрімкий поступ материкового грушевськознавства після проголошення української незалежності.

4. 3. Суспільно-політична праця М. Грушевського в рецепції закордонних інтелектуалів.

Подібним зростанням вище згаданої спеціалізації у досліджуване двадцятиліття грушевськознавчий дискурс був позначений і в аспекті осмислення різнопланової громадсько-політичної спадщини Великого Українця. Тут поряд із численною кількістю різножанрової науково-популярної грушевськіани, поява якої здебільшого була викликана відзначенням численних ювілеїв персонального і подієвого характеру, дедалі частіше з'являлися спеціалізовані опрацювання тих чи інших історіографічних сюжетів. Їхнє глибоке і всебічне осмислення уможлилювали актуалізовані джерела та нові концептуальні пропозиції. Саме на цих оригінальних за джерельним підґрунтям та піднятій проблематиці розвідках ми зупинимося нижче.

Яскравим прикладом таких розвідок стали вдалі спроби поглибити розуміння особливостей становлення М. Грушевського як громадського активіста. Насамперед згадаємо цілком новаторське з'ясування Василем Модрич-Верганом

світоглядних інтенцій при створенні ранньої белетристики тифліського гімназиста. Всебічно проаналізувавши тематику перших творів юнака, літературознавець вказав на його постійні звернення до цінностей сумлінного виконання свого громадського обов'язку, соціальної справедливості, особистої та національної свободи. «Загально можна сказати, що М. Грушевський у своїх белетристичних оповіданнях висловив свій молодечий патріотизм – революційний запал, любов до рідної землі, любов до народу та ненависть до окупантів і поневолювачів, – підсумував В. Модрич-Верган. – Ці головні прикмети М. Грушевський втілював потім і в пізніших своїх белетристичних творах. Ці головні прикмети були також видні в дальших етапах його творчої праці в його житті і в інших ділянках життя» [228, с. 73].

В свою чергу, до проблеми формування М. Грушевського як громадського діяча в роки його перебування в Університеті святого Володимира неодноразово звертався Л. Винар. Тут першочергово згадаємо розлогі дослідницькі коментарі засновника грушевськознавства до відповідних сюжетів перевиданих ним автобіографій визначного історика 1906 та 1926 років [42]. На підставі скрупульозно зібраного опублікованого матеріалу історіограф утвердив в літературі розуміння громадської еволюції початкуючого історика в роки його університетських студій від обережного симпатика українського руху до одного з керівників молодіжної семінарської громади Києва.

Надзвичайно цікаву незнану перед тим інформацію про громадські переконання вихованця київської школи В. Антоновича принесли архівні знахідки Л. Винара у віденських колекціях. Так, історик віднайшов документи, котрі стосувалися утворення у Львівському університеті кафедри української історії та номінування на неї М. Грушевського. Серед цих документів чималу цікавість має характеристика на київського магістранта, що її на запит очільників освітнього відомства уклали австрійські чиновники. Вони доволі точно змалювали тогочасне громадське кредо початкуючого історика: «Грушевський є людиною поважної, солідної і чесної вдачі, яка виключно присвячує свій час науковим дослідженням. Під оглядом своїх політичних переконань, він належить до напрямку

молодорутенських націоналів так званого українського напрямку, отже він не є прихильником ні пан-славістичних, ні крайньо націоналістичних тенденцій. Тому, і намісник очікує найліпших результатів від викладової праці Грушевського» [41, с. 79]. Відзначимо, що наведена характеристика була доволі влучною і цілком корелюється з іншими джерелами, котрі вдалося виявити дослідникам від часу Винаревої публікації.

Нові джерельні знахідки, а також перевидання багатої публіцистики М. Грушевського, принесли чимало нового при реконструкції громадсько-політичної праці вченого у львівське двадцятиліття його життя. Осмислюючи цей окрес біографії визначного історика, дослідники були одностайними у визнанні значущості його діяльності для національного і громадського дозрівання поділених кордонами українців. Приміром, М. Дальний переконував свого читача, що «без Грушевського майже нічого позитивного не діялось на переломі століть в українському Львові» [111, с. 18].

Проблему боротьби М. Грушевського за права української мови на зламі XIX-XX ст. вкотре підняв П. Ковалів. Цього разу він зосередився на соборницькому вимірі публіцистики вченого, присвяченої мовному питанню. На численних прикладах історіограф переконливо довів невтомність і вагомість намагань львівського професора усунути мовні непорозуміння між поділеними імперськими кордонами співвітчизниками, щоб їх не спіткала сумна доля сербів і хорватів. У підсумку дослідник відзначив: «Культурна мова в концепції Грушевського – це орган національної єдності. Тому він надає мові великого значення в національно-культурному відродженні народу. [...] Українська мова – основне знаряддя культурного розвитку цілої нації. Так розумів значення мови М. Грушевський. Пошана до української мови ще більше підносить цього вченого та його авторитет перед народом» [169, с. 54].

На тлі публікацій, в яких у традиційному ключі визнання заслуг М. Грушевського для українства висвітлювалася його діяльність на зламі XIX-XX ст., цілковитим новаторством було позначено докладний аналіз Т. Приймаком конституційного проекту львівського професора 1905 р. [273]. Насамперед,

історіограф торкнувся питання витоків тогочасних політичних переконань М. Грушевського, слушно вказуючи, що вони розвивалися в традиції українського національного руху ХІХ ст. Ці традиції, вказав Т. Приймак, поєднували національне пробудження з народолобством, федералізм з демократією і ставили їх у зв'язок із загальною вірою в благотворні впливи поступу і освіти. Далі дослідник на широкому тлі тогочасних дискусій про шляхи реформування державного устрою імперії Романових з'ясовує переваги та недоліки конституційного проекту М. Грушевського з 1905 р. До перших він зараховує те, що ініціатива львівського професора передбачала реалізацію двох важливих принципів: репрезентаційності уряду та децентралізації. Слабкою ж стороною аналізованого проекту Т. Приймак виправдано вважає відсутність шансів на його реалізацію через солідарний опір російських демократів та зневіру в успішність російських реформ серед проводу українських діячів. Незважаючи на це, статтю «Конституційне питання і українство в Росії» історіограф вважає особливим етапом в еволюції громадської діяльності М. Грушевського, що знаменувала його впевнене і довготривале занурення у загальноросійське політичне життя. Саме відтоді український історик всебічно опрацьовує програму національно-територіальної автономії, яка підсумувавши наддніпрянську політичну традицію ХІХ ст., стала важливою метою українського політично-національного руху, що він ним керував. Важливо, що цю ідею в короткому часі перейняли також численні представники політичних еліт гноблених царатом народів. Насамкінець відзначимо, що й по сьогодні здійснений Т. Приймаком аналіз конституційних ініціатив М. Грушевського вважається найбільш ретельним і проникливим [421, с. 194].

Особливо докладно у досліджуване двадцятиліття було з'ясовано причини наростання та перебігу конфлікту М. Грушевського з галицькими нотаблями напередодні Першої світової війни. Нову якість осмислення цієї проблеми забезпечило віднайдення та оперативна публікація на сторінках «Українського історика» низки важливих матеріалів. Йдеться, зокрема, про згадувані у попередньому підрозділі документи з архіву О. Колесси [11, 110, 56] та віднайдені

у віденських колекціях матеріали кримінальної справи львівського професора [18, 19], порушеної у зв'язку з його публіцистичними виступами в російській пресі на початку Першої світової війни. Як відомо, тоді М. Грушевський, перебуваючи у непевному становищі бранця царату заявив, що вирішення українського питання бачить лише на російському державному ґрунті. На підставі згаданих матеріалів автори «Українського історика» (Ю. Герич, Л. Винар, М. Антонович) й спробували дати першу цілісну реконструкцію мабуть найбільш руйнівного за своїми наслідками в нашій інтелектуальній культурі конфлікту. Ця реконструкція містила відмінні оцінки діяльності голови НТШ і його опонентів. Так, Ю. Герич фактично поклав відповідальність на обидві сторони конфлікту, закинувши М. Грушевському надмірну емоційність і несправедливість в оцінках політичної тактики галицьких нотаблів. Натомість Л. Винар і М. Антонович дійшли до аргументованого висновку, що очільники народовецького табору, виходячи винятково з партикулярних мотивів, в брутальний спосіб усунули М. Грушевського з Галичини, що мало фатальні наслідки для культурного життя зазбручанських українців. Як ми вже відзначали вище, й по сьогодні в експертному середовищі немає солідарної позиції стосовно того, хто ж мав більшу рацію у згадуваному конфлікті, проте більшість дослідників зі значної історичної перспективи визнають соборницьку позицію М. Грушевського суголоснішою викликам, що стояли перед тогочасним українством.

Подібно до того, як це було при висвітленні попередніх історіографічних періодів, і в досліджуване двадцятиліття серед проблематики громадсько-політичної праці М. Грушевського домінувало всебічне, а нерідко й емоційне з'ясування його діяльності в революційні роки. Це пояснювалося тривалою актуальністю серед закордонних інтелектуалів осмислення феномену Української революції та причин втрати державної незалежності. Увагу до цих проблем стимулювало відзначення багатьох ювілеїв ключових подій Визвольних змагань, що ними був насичений період 1968-1989 рр.

Перші кроки Центральної Ради реконструював Б. Мартос. При цьому він окремо зупинився на винятковій вагомості діяльності М. Грушевського у той

період, слушно вказуючи, що саме вправні дії визначного історика перетворили стихійне об'єднання київських українців на свідомий своїх завдань авторитетний законодавчий орган, який протягом короткого часу поширив свій вплив практично на всі українські території імперії Романових. Осмислюючи діяльність нещодавнього московського бранця у перші революційні місяці, Б. Мартос відзначив: «Першим головою Ц. Ради було обрано проф. М. Грушевського, що був добре відомий організаторам Ц. Ради; всі вони знали його патріотизм, чесність, ерудицію, працездатність та інші якості його характеру. До того ж він багато років жив закордоном, що дало йому можливість ознайомитись з політичним життям Заходу. Тому його було обрано однодушно. Це був демократ чистісінької води: влада має належати особам, обраним народом на демократичних виборах, вона повинна працювати для народу, через народ, опираючись принаймні на його більшість. Влада повинна знати потреби народу і дбати про їх задоволення. Таких поглядів була і виразна більшість членів Ц. Ради і бачила в ньому українського Вашингтона з його «святим і праведним законом», появу якого пророкував Т. Шевченко» [216, с. 101].

Цілковито новаційний грушевськознавчий сюжет – вплив голови Центральної Ради на становлення зовнішньополітичних орієнтирів українських урядів – опрацював знаний політолог Ігор Каменецький. Він слушно відзначив, що незважаючи на те, що Третій універсал був проголошений у листопаді 1917 р., витоки зовнішньополітичних пріоритетів М. Грушевського проглядаються вже від перших місяців його перебування на чолі парламенту. Окремо дослідник зупинився на з'ясуванні значного впливу історика на процес вироблення та ратифікації Брест-Литовського миру. Не меншу увагу І. Каменецький відвів з'ясуванню конфлікту Центральної Ради з німецькою та австрійською владою, показавши перетворення колишніх союзників на окупантів. Загалом, український політолог доволі високо оцінив дипломатичний хист і зовнішньополітичну інтуїцію голови українського парламенту. У підсумку свого дослідження І. Каменецький наголосив: «[...] Він викристалізував і встановив певні стандарти української політичної культури та участі у світовій політиці, які значною мірою

відповідали історичним прагненням українського народу [...]. У своїх працях під час Української революції та війни за незалежність Грушевський також чітко усвідомлював необхідність модернізації України та змістовної взаємодії з іншими країнами. Деякі з його досліджень таких питань, як сучасне державотворення та демократична участь у політичній системі, здається, випередили його час на десятиліття і заслуговують на подальший аналіз і дослідження» [354, с. 101–102].

Традиційно багато уваги закордонні історики присвятили феномену революційної публіцистики М. Грушевського, в якій значною мірою було окреслено контури нової України. Так, В. Гірчак крізь призму докладного аналізу знакової праці визначного історика «Підстави Великої України» вміло з'ясував те, як голова Центральної Ради розумів українську державність. Ретельно аналізуючи розділи цього твору «Село», «Місто», «Державність», «Армія» і «Нація», дослідник показав проникливість і сміливість політичного мислення М. Грушевського. Відзначаючи зрозумілу застарілість деяких спостережень вченого в контексті українського життя другої половини ХХ ст., В. Гірчак разом із тим відзначив, що «чимала частина думок Грушевського зберігає актуальність і для нашого часу» [97, с. 3].

Одразу три публіцистичні статті М. Грушевського («В сімдесяті роковини Кирило-Методіївської справи», «Очищення огнем» та «Кінець московської орієнтації») всебічно проаналізував М. Мельник, вважаючи їх своєрідним тематичним циклом, ідейно об'єднаним проблемою переосмислення українсько-російських взаємин. Автор наголосив, що названі тексти «дуже виразно вказують на політичну еволюцію, що її Грушевський перейшов у дуже скорому часі» [221, с. 2]. М. Мельник має на увазі болісне прощання голови Центральної Ради з ілюзіями, які він, подібно до більшості наддніпрянських українців, мав стосовно своїх російських колег із ліберально-демократичного табору, що насправді виявилися перелицьованими імперіалістами. Ці ілюзії, слушно вказує автор, плекають і деякі українські діячі в другій половині ХХ ст., а найбільше ті, які перебувають під радянською владою. Тож згадані статті М. Грушевського, твердить М. Мельник, надалі не втратили своєї актуальності. Чималою

злободенністю для нас позначене кінцеве застереження автора: «Українці всіх ідейних напрямків повинні нарешті стати на платформу національного визволення, а тим самим розчленування російської імперії. Того роду платформа, як теж і психологічний стан великої частини української нації, вимагають, щоб українські організації і установи не входили в ніякі контакти з російськими організаціями чи установами (навіть на міжнародних форумах), що їх українці і чужинці могли б інтерпретувати як акції членів «совєтського народу», чи акції громадян російської Швейцарії» [221, с. 3].

Спеціальну увагу діаспорні інтелектуали присвятили деконструкції численних упереджень минулих історіографічних епох стосовно діяльності М. Грушевського та очолюваної ним Центральної Ради. Так, Ілля Демиденко на сторінках «Свободи» пояснював своїм читачам, що давно слід відкинути стереотипи, породжені ідеологічним протистоянням революційної доби [112]. Наприклад, цитуючи статті голови українського парламенту «Культура краси і культура життя» і «Підстави Великої України», він на багатьох прикладах доводить, що ніхто і ніколи з провідних діячів українського уряду не заявляв, що не потрібно творити українського війська. Воно не було створене через низку об'єктивних фатальних обставин. Безпідставними і неповажними І. Демиденко вважає і закиди деяких політичних противників Центральної Ради, що вона запізно проголосила самостійність України. Насправді, слушно вказував дослідник, проголошення самостійності нею було зроблено раніше, ніж у інших підросійських народів. «Але хіба справа в проголошенні?», – слушно запитував історіограф, маючи на увазі складність збереження незалежності. Зрештою, І. Демиденко деконструював і закиди Центральній Раді, що вона нібито більше займалася діленням землі, ніж політично-національними справами. Навпаки, аргументовано наголошує дослідник, український парламент запізнився з рішенням соціальних питань, зокрема земельного, чим деякою мірою і були зумовлені симпатії народних мас до більшовицької демагогії.

У цілком відмінному дусі, що нав'язував до донцовського гіперкритицизму всієї спадщини М. Грушевського, його державотворчу працю оцінював

згадуваний у першому розділі журналіст і публіцист Роман Бжеський. В кількох своїх працях, а найбільш концентровано у двотомнику «Нариси з історії Українських Визвольних Змагань 1917-1918 рр.» (1970, 1973), він продовжував осмислення діяльності Грушевського-політика крізь призму ідеології інтегрального націоналізму.

Наслідуючи логіку Д. Донцова, Р. Бжеський намагався показати М. Грушевського некритичним послідовником русофільської ідеології М. Драгоманова, що в наукових працях та громадській діяльності нібито принципово применшував гостроту українсько-російського протистояння і обстоював доцільність політичної єдності наших народів під зрозумілим проводом східного сусіда. Відверто маніпулюючи історичними тезами автора «Історії України-Руси» публіцист, приміром, писав: «[...] М. Грушевський свідомо промовчував або «не помічав» тих національних моментів, які виявлювали цілковиту окремішність народів українського і московського ще в передкнязівську (передкиївську) добу, знехтував відомими вже за його часу різницями антропологічними, що стверджують давність існування українського народу, знехтував даними етнографії, які доводять, що за київського періоду не було надто близьких стосунків між тими народами» [226, с. 45].

Не менш тенденційно Р. Бжеський охарактеризував публіцистичну і політичну працю голови Центральної Ради. Не обтяжуючи себе пошуком речевих аргументів, публіцист твердив: «У цілковитій згоді з підкресленою нами політичною тенденцією «Історії України-Руси» [...] стоїть і публіцистична та політична діяльність проф. М. Грушевського» [226, с. 46]. Тенденційно селектуючи факти під обрану оціночну модель, Р. Бжеський наголошує, що «його [М. Грушевського] публіцистична діяльність і його політична діяльність під час Визвольних змагань – заслуговує все ж на осуд» [227, с. 469]. Звідси для діаспорного діяча неприпустимими виглядають наполегливі спроби його колег на чужині зважено та системно підійти до осмислення феномену національного служіння визначного історика. З огляду на це, він безоглядно критикує «намагання гальванізувати цього покійника [М. Грушевського] й поставити на

педестал, щоб за допомогою ще одного «авторитета» далі зміцнювати й ширити москвофільство на еміграції» [227, с. 469]. Відзначимо, що згадані тези Р. Бжеського були свідченням подальшої присутності в діаспорному громадському дискурсі націоналістичного нурту. Щоправда, впливовість виступів його симпатиків у досліджуваній період дедалі більше поступалася зваженій та джерельно узasadненій інтелектуальній праці прихильників республіканської ідеології.

Чимало згадуваних вище сюжетів були представлені і в мемуарному ключі. Тут треба вкотре з вдячністю згадати успішну ініціативу Л. Винара, котрий звернувся до сучасників М. Грушевського із закликом поділитися своїми спогадами про нього [23]. Так, бувший секретар Центральної Ради знаний громадсько-політичний діяч, журналіст і дипломат Михайло Єремійв привідкрив читачеві лаштунки Центральної Ради. В своїх спогадах він надзвичайно високо оцінив діяльність визначного історика в перші революційні роки, залишивши унікальні для дослідників спостереження. Й по сьогодні хрестоматійною, бо часто цитованою, вважається його характеристика старшого колеги як голови українського парламенту: «Поміж нас не бракувало ні людей освічених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнювався М. С. Грушевському в умінні доточити свій історичний світогляд до біжучої хвилі і він з того повністю скористав, щоб довести той дрантивий, нашвидку збитий корабель Центральної Ради, через всі революційні та воєнні пороги, аж до 22 січня, що було кульмінаційним пунктом його політичної кар'єри» [144, с. 103].

Зрештою, слід відзначити чималу активність закордонних інтелектуалів на археографічному полі. Йдеться про передрук на шпальтах діаспорної періодики та наукових видань різножанрових документів революційної доби (універсалів, публіцистики, мемуарів, фотографій тощо), що в більшій чи меншій мірі популяризували огром державницької праці М. Грушевського. Таким чином у досліджуваній період було перевидано більшість законодавчих актів Центральної Ради [329], численні статті М. Грушевського у тогочасній пресі [104, 102, 106], його іконографію [98, 314], свідчення багатьох сучасників [159, 141, 166, 291] та

ін. Все це робило образ голови відродженої України в очах пересічного читача багатомірним і сповненим численних нюансів, змушуючи відмовлятися від властивої попереднім періодам оціночної категоричності.

Чимало нового принесло й опрацювання еміграційних років життя та діяльності М. Грушевського. Подібно до того, як це було з революційною добою, осмислення наступного періоду біографії визначного вченого збагатилося численними різноплановими джерелами, що уможливили віднайти нові дослідницькі сюжети та поглибити розуміння більш традиційних проблем. Особливо багато таких матеріалів з'явилося у присвяченому 110-літтю від дня народження М. Грушевського томі «Записок НТШ». Всі вони належать молодшому сучаснику визначного історика неодноразово згадуваному вище Матвію Стахіву.

Так, у розлогіму дописі «Деякі документи про діяльність Грушевського на еміграції» М. Стахів передрукував декілька важливих публіцистичних дописів М. Грушевського, що з'явилися на шпальтах еміграційної, американської та західноукраїнської періодики, а також уривки з його листів і низку матеріалів офіційного походження, які відтворювали різноплановість діяльності вченого протягом 1919-1923 рр. [298]. Ці матеріали історіограф супроводив розлогіми дослідницьким коментарями, які стали першою спробою аналітичного осмислення низки маловідомих аспектів емігрантської біографії автора «Історії України-Руси». Серед найбільш новаторських згадаємо в цілому вдалі спроби М. Стахіва з'ясувати такі проблеми, як діяльність М. Грушевського на міжнародних форумах з метою привернути увагу до українського питання; причини виникнення і посилення радянофільських симпатій історика, що спричинили його рееміграцію; й по сьогодні до кінця нез'ясовану проблему його членства в УПСР, а також розкол серед закордонних есерів; активну участь вченого у допомогівій акції з порятунку голодуючих на Наддніпрянщині співвітчизників тощо.

Чимало нових дослідницьких сюжетів принесло видання неznаного епістолярію М. Грушевського еміграційної доби. Дослідники, які опрацьовували

та коментували листування вченого з його колегами, робили перші спроби контекстуального аналізу нової джерельної інформації зі зрозумілим акцентом на з'ясування особливостей міжособистісних взаємин. Так, М. Антонович опублікував листи М. Грушевського до Тимофія Починка [16, 14] та Еміля Фариняка [15, 12, 13]. В свою чергу, Л. Винар здійснив коментоване видання листів Н. Вояковського, К. Паньківського, М. Єрем'єва та М. Чубатого про М. Грушевського [60], а також передрукував листи вченого до Мирослава Січинського [59] та канадських українців [193]. Цікаву інформацію про діяльність М. Грушевського на еміграції приносили й опубліковані мемуари і щоденники. Для прикладу згадаємо цікавий щоденник Євгена Онацького «По похилій площі (записки журналіста і дипломата)» [253].

Традиційно багато у досліджуваній період закордонні інтелектуали писали про рееміграцію М. Грушевського. Тут можемо бачити посилення відзначеної в попередньому розділі тенденції комплексного підходу до цієї проблеми, що враховував як ідеологічні, так і низку наукових, особистісних та побутових факторів. З цієї дослідницької перспективи виходили автори більшості досліджень. Так, згадуваний вище М. Стахів в низці студій акцентував історіографічну мотивацію повернення автора «Історії України-Руси» на Наддніпрянщину [298, с. 166–167]. Поряд із цим, він і надалі поширював згадувані вище свідчення, що сам М. Грушевський нібито звірився йому у тому, що повертається на Батьківщину для продовження суспільно-політичної боротьби для наближення краху більшовицької влади. М. Стахів переконував свого читача: «В дійсності він рішив вертатися до Києва виключно в певній надії на близьку інтервенційну війну коаліції демократичних держав Заходу під гегемонією Британії проти Советського Союзу. Це викличе напевно революцію проти советської тиранії і дасть змогу Україні відзискати свою національну державність так, як це сталося внаслідок першої світової війни 1917 року, коли поразки на фронтах завалили царат, як носія російської імперії» [304, с. 8]. Зауважимо, що жодні джерела не підтверджують висловлене припущення М. Стахіва. Скептично до його свідчень ставляться і сучасні грушевськознавці [421, с. 413].

Націоналістичну оптику повернення М. Грушевського на Наддніпрянщину у досліджуваний період утверджував згадуваний Р. Бжеський. В стилі донцовської критики реєміграції автора «Історії України-Руси», він закидав йому зраду революційних ідеалів і ставив у провину виникнення масового руху повернення української інтелігенції з еміграції, де на неї чекала кривава розправа. Хоча, як знаємо, сам визначний вчений наголошував, що повертається виключно як приватна особа для наукової праці. Незважаючи на численні документи та дослідження, що уможлиблювали стереоскопічний погляд на його реєміграцію, Р. Бжеський волів послуговуватися витвореними після поразки Визвольних змагань ідеологічними кліше. Наприклад, наслідуючи риторику симпатиків консервативної ідеології, він твердив: «За те приклад М. Грушевського вплинув на багатьох чесних українців і добрих патріотів, які дали себе намовити віддатися владі окупантів [...] і марно загинули. Моральна відповідальність за знищення тих усіх діячів лягає безперечно на М. Грушевського, який вів уперту пропаганду за поворот на всяких умовах» [226, с. 53].

Зрештою, й останнє радянське десятиліття життя та діяльності М. Грушевського не залишилося без уваги закордонних інтелектуалів у досліджуваний період. Тут знову першочергово згадаємо зібрані та упорядковані М. Стахівим «Деякі матеріали про більшовицький наступ на Грушевського», опубліковані в ювілейному томі «Записок НТШ» [299]. Серед цих матеріалів на особливу увагу заслуговують коментарі упорядника дослідницького характеру стосовно наведених фрагментів публічних виступів М. Грушевського, його наукових праць, партійних медійних нагінок на вченого, циркулярів спецслужб, свідчень ув'язнених співробітників київського академіка тощо.

Чимало уваги закордонні дослідники присвятили проблемі наростання репресій проти М. Грушевського з боку радянської влади. Так, академічного аспекту цієї проблеми, а саме боротьби проти заснованих вченим періодичних видань, насамперед «України», торкнувся Л. Винар [55]. Найбільш же комплексно згадану проблему реконструював Г. Костюк. У першій половині 1980-х років він значно доповнив своє дослідження репресій проти М. Грушевського, яке, як ми

про це писали в другому розділі, вперше представив на суд закордонного читача з нагоди 20-ліття смерті вченого. В новому опрацюванні знаний історик і літературознавець зі ще більшою кількістю подієвих подробиць та залученням ширшого кола різнопланових джерел реконструював роки московського заслання визначного історика. При цьому найбільше Г. Костюк зосередився на загадкових обставинах його смерті та розголосі цієї трагічної події в Україні і за «залізною завісою» [174, 175]. Вчений переконливо довів, що потворна логіка сталінської репресивної кампанії робила передчасну смерть М. Грушевського доволі передбачуваною.

Кращому розумінню складних обставин життя та діяльності М. Грушевського в останнє десятиліття сприяла публікація епістолярію та мемуарів. Для прикладу згадаємо сповнені багатьох незнаних нюансів листи київського академіка до Е. Фариняка, що їх опрацював і прокоментував М. Антонович [13]. Так, в цих листах М. Грушевський згадує свої поїздки до Харкова, при чому одна з цих подорожей була пов'язана з «реорганізацією Академії» і, як бачимо з листа, мабуть, не була надто приємною. Чимало згадок в листах є про загальні економічні й особисті клопоти М. Грушевського і його сім'ї, про дорожнечу, падіння купівельної вартості рубля, про нестачу дрібних грошей тощо. Цікавим є й те, що М. Грушевський вказує на успіхи українізації, хоч від його пильного ока не можуть заховатися її недомагання («трудно зміркувати поскільки тривкі і глибокі»).

Серед цікавих мемуарних текстів згадаємо спогади щойно згадуваного Г. Костюка про відзначення 60-літнього ювілею київського академіка [176]. Саме його емоційний опис перебігу святкового засідання 3 жовтня 1926 р. став неодмінним атрибутом сучасних реконструкцій цієї події. Не меншою цікавістю позначені й спогади про М. Грушевського Наталі Осадчої-Янати [256]. В них ця знана ботанік, флористка, фармакологиня і фольклористка оповідала про складні взаємини київського академіка з радянськими функціонерами від науки. Та найбільшу цікавість для нас має свідчення науковиці, що в своїх подорожах М. Грушевський завжди мав із собою щоденник, який вочевидь був забраний під

час арешту історика. Грушевськознавці й досі сподіваються на віднайдення цього унікального документу.

Найбільш же панорамною пам'яткою з виданих у досліджуване двадцятиліття закордонними інтелектуалами его-документів став щоденник давнього колеги М. Грушевського по українському національно-визвольному руху Володимира Винниченка [84, 85]. Перших два томи цієї унікальної пам'ятки, що вийшли в 1980 та 1983 рр., охоплювали події 1911-1925 рр. М. Грушевський виявився частим «гостем» на сторінках цих частин щоденника визначного майстра художнього слова. Це робить згаданий документ найціннішим джерелом для реконструкції взаємин двох провідних діячів національної революції [417].

Поряд із хронологічно окресленими проблемами, низка сюжетів громадсько-політичної праці Великого Українця були опрацьовані в розрізі цілої його біографії. Традиційно чимало уваги у досліджуване двадцятиліття відводилося осмисленню феномену Грушевського-публіциста. Цій проблемі було присвячено декілька цікавих досліджень. Так, М. Дальний на сторінках торонтського часопису «Нові дні» відтворив багатоаспектність громадських дописів визначного історика від перших днів перебування у Львові до еміграційних років [111]. Він переконливо довів, що М. Грушевський постає унікальним в українській інтелектуальній культурі діячем за широтою актуалізованої у публіцистичних текстах проблематики й успішністю творення багатьох часописів як своєрідних майданчиків громадської комунікації. Що важливо, підкреслив дослідник, ці часописи були адресовані різним соціальним прошаркам українців – від інтелігенції («Літературно-науковий вістник») до селян («Село» і «Засів»). Аналізуючи головні збірки публіцистичних текстів М. Грушевського, М. Дальний наголосив на вагомості його звернень до українців в різні періоди й влучно відзначив, що їх завжди об'єднували цінності соборності, соціальної справедливості та свободаризму.

Найбільш же масштабно до проблеми «Грушевський-публіцист» у досліджуваний період підійшов уже згадуваний В. Модрич-Верган. У своїй розлогій розвідці він зупинився на докладному з'ясуванні кількох ключових

проблем: становлення М. Грушевського як публіциста, тематична палітра громадських дописів ученого, його внесок в організацію преси і видавництв, ідейні засади публіцистики історика революційної доби тощо [229]. Дослідник зробив аргументований висновок, що в українській інтелектуальній культурі кінця XIX – першої третини XX ст. М. Грушевський займає виняткове місце за впливовістю реалізованих видавничих проєктів та масштабністю охоплення української читацької аудиторії по обидва боки Збруча. Найбільш докладно В. Модрич-Верган зупинився на всебічному аналізі революційної публіцистики М. Грушевського. При цьому він слушно вказав, що уважне її вивчення дозволяє відмовитися від багатьох нав'язаних вченому його ідейними опонентами стереотипів на кшталт скепсису до існування власного війська. У підсумку історіограф відзначив, що такі ідейні максими публіцистики історика як соборність і соціальна справедливість утривали її впливовість на українство не лише його доби, а й цілого XX ст.

Зрештою, у досліджуваній період здійснювалися спроби цілісного осмислення феномену Грушевського-політика. Так, у цікавій полемічній статті «Михайло Грушевський – не один, а більше їх» знаний історик, політичний діяч і журналіст Іван Кедрин звернувся до проблеми багатоаспектності громадського служіння вченого, слушно наголосивши на потребі врахування подієвого контексту. Адже, вірно наголошує дослідник, саме обставини нерідко визначали тактику громадської праці автора «Історії України-Руси». Разом із тим, твердить І. Кедрин, в аспекті стратегії він залишався вірним юнацьким ідеалам національного звільнення і соборності. Цю послідовність дослідник ілюструє фактом повернення історика на Батьківщину в 1924 р. «Михайло Грушевський не був політиканом і не займався каварняним політиканством, – пише І. Кедрин. – Він жив наукою і мріяв про наукову працю – на кожному терені і в усіх обставинах. Цим можна і пояснити його поворот на Україну. Він ніколи не був типом «радянофіла», що через політичну наївність чи особисту користь готов був міняти орієнтацію. Він знав, що продовжувати працю над своїм великим твором про історію України можна тільки там, де є для цього джерела, себто в Україні чи

взагалі на території колишньої російської імперії. А що більшовики знищили його, як і всіх, хто сліпо не підчинявся більшевизмові, то це вже трагедія, що її переживав і переживає Схід Європи, а разом з ним – весь світ» [157, с. 261].

Як це було у випадку історіографічної спадщини М. Грушевського, досліджуваний період приніс першу спробу його політичної біографії. Її автором став згадуваний вище Т. Приймак, який в 1983 р. у Торонтському університеті захистив докторат на тему «Mykhailo Hrushev'sky and the Politics of National Culture», який згодом вийшов окремою книгою [363]. Після здобуття Україною незалежності найважливіші частини цієї праці побачили світ в українському перекладі на шпальтах материкового журналу «Всесвіт» [274]. Свою працю автор розглядає як «спробу заперечити емоційний багаж найбільш затятих прихильників Грушевського і лютих критиків його діяльності в 1917 р., коли він став символом української революції, та в 1924 р., коли він врешті повернувся з еміграції на Радянську Україну. Водночас, це спроба подолати байдужість Заходу, відмежуватись від грубої російської монархістської і радянської пропаганди та розвіяти деякі з найбільш абсурдних ідей і елементарних спотворень, що ними оточена його дуже суперечлива постать».

Архітектоніка монографії Т. Приймака передбачала послідовне з'ясування низки ключових проблем: становлення громадських пріоритетів в гімназії та університеті, еволюція світогляду протягом 1894-1897 рр., розгортання різнопланової громадської праці в Галичині в 1897-1905 рр., переорієнтація діяльності на Наддніпрянщину і участь у громадському житті підросійських українців, арешт і заслання, боротьба за українську державу в 1917-1918 рр., громадська праця за кордоном протягом 1919-1923 рр., повернення до Києва і розбудова ВУАН в 1924-1927 рр., розгортання репресій проти українського академіка, його заслання та передчасна смерть за загадкових обставин. Низку дослідницьких сюжетів Т. Приймак опрацював у додатках: доля родини Грушевських, доля школи М. Грушевського та його колег з ВУАН, трансформація образу вченого в радянській державі від 1934 р. і до середини 1980-х років.

Ретельно опрацьовуючи загадані проблеми, дослідник аргументовано і виважено вказує на успіхи та прорахунки Грушевського-політика. Серед останніх, на його переконання, найбільш болючими були безпідставні сподівання на німецьку допомогу. Внаслідок цього, вказує Т. Приймак, голова Центральної Ради «відштовхнув як простий народ, якому він був відданий, так і німецьких гостей, які його захищали, але яким він заважав». Важливо, що відготовуючи політичні помилки історика, автор не спішить його звинувачувати. На його слушну думку, «легко звинувачувати Грушевського в його обмеженості і тактичних помилках, коли гра вже закінчилася».

Разом із тим, оперуючи доступними на еміграції опублікованими і архівними джерелами, Т. Приймак з об'єктивних причин не зміг низку сюжетів реконструювати належним чином. На жаль, як на це нарікав сам учений, він так і не отримав дозволу на пошуки в радянських колекціях. Тому його дослідження, хоча й створене з використанням новітнього дослідницького інструментарію, в багатьох аспектах було тільки підсумуванням відомих у діаспорному українознавстві фактів та інтерпретацій. На цьому, зокрема, у своїй рецензії наголошував Б. Клід. Він слушно відзначив, що рецензована праця у багатьох своїх сюжетах не є оригінальною і зазнає поважних коректив після відкриття для дослідників київських і львівських архівних колекцій [164, с. 154–155].

Підсумовуючи громадсько-політичну грушевськіану поювілейного двадцятиліття, відзначимо значне урізноманітнення її проблематики та поглиблене опрацювання низки важливих сюжетів. Це стало можливим завдяки спеціалізації грушевськознавчого дискурсу, що привернуло увагу багатьох українських закордонних інтелектуалів до феномену Грушевського-політика, стимулюючи як активну архівну евристику, так і переосмислення традиційних проблем за допомогою новітнього методологічного інструментарію. В підсумку тогочасна грушевськіана збагатилася чималою кількістю якісних історіографічних опрацювань, включно зі спробою панорамної біографії Грушевського-політика. У той же час, неможливість доступу до материкових архівів значно більше вплинула на громадсько-політичну грушевськіану, аніж на історіографічну. Адже

недоступність ключових архівних колекцій змушувала дослідників нерідко зловживати реконструктивних методом і гіпотетичними побудовами, що після здобуття незалежності залишило за більшістю опрацювань лише історіографічний інтерес. Незважаючи на це, діаспорний доробок у досліджуваній галузі грушевськознавства став важливою передумовою стрімкого поступу студій над суспільною спадщиною Великого Українця після 1991 р.

Проведений вище аналіз різножанрової літератури засвідчив чималий потенціал дисциплінарної ініціативи Л. Винара. Він проявився, насамперед, у доволі динамічному становленні багатьох складових наукового грушевськознавства – теоретичної (концептуалізація Л. Винаром теоретико-методологічних засад та окреслення тематичного обшару), інституційної («Український історик» як академічна трибуна; УІТ як провідна інституція, в якій було започатковано колекцію грушевськіани і створено низку серійних видань) та комунікативної (проведення періодичних представницьких наукових форумів, на яких налагоджувалася інтенсивна міждисциплінарна взаємодія). Все це своїм найголовнішим ефектом мало дедалі активнішу архівну евристику й публікаторську працю, а також пов'язану з цим глибшу спеціалізацію грушевськознавчих студій. Тож протягом досліджуваного двадцятиліття науково-популярна грушевськіана, що мала за завдання виховувати і просвіщати, кількісно поступилася аналітичним, а згодом і синтетичним студіям. Створені з урахуванням методологічних новацій західної гуманітаристики, ці студії були сфокусовані на всебічному осмисленні національного феномену М. Грушевського у можливо широких соціально-політичних та культурних контекстах. У підсумку читач отримував складний образ діяча, який чи не найбільше серед сучасників спричинився до модернізації національної свідомості своїх співвітчизників, але подекуди й дошкульно помилявся у цій жертвній праці. Такий образ, в якому чимало складових були дискусійними, а то й акцентовано нез'ясованими, виявився більш запитаним для закордонних українців другої половини ХХ ст.,

поступово відсуваючи заідеологізовані історіографічні інтерпретації на інтелектуальну периферію. Разом із тим, пізнавальні ліміти закордонного українознавства мали об'єктивну природу і були пов'язані з неможливістю опрацювання материкових колекцій. Ця ситуація дошкульніше позначилася на вивченні громадсько-політичної спадщини М. Грушевського, дослідники якої вимушено оперували порівняно скромним колом джерел. Та все ж досягнутий наприкінці 1980-х років солідний академічний рівень діаспорного грушевськознавства уможливив здобутки материкової історіографії в її осмисленні феномену Великого Українця після здобуття незалежності.

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографії багатогранної проблеми рецепції життя та діяльності Михайла Грушевського в українській закордонній історіографії 1940-1980-х років засвідчив недостатність попередніх спроб її опрацювання. Сформована в результаті пошукової роботи сукупність матеріалів біоісторіографічного характеру дозволила інформаційно забезпечити досягнення мети нашого дослідження шляхом розв'язання поставлених завдань. Підібраний теоретико-методологічний інструментарій уможливив коректну інтерпретацію різножанрових історіографічних феноменів діаспорної грушевськiани.

Звернення до інтелектуальної історії закордонного українства засвідчило безперервну й інтенсивну зацікавленість його представників різноплановою спадщиною М. Грушевського. Навіть в роки Другої світової війни, незважаючи на роз'єднаність національної інтелігенції країнами, що представляли різні мілітарні блоки, а також першочергові завдання елементарного фізичного виживання, практично щороку з'являлися присвячені Великому Українцеві тексти. Зазвичай їхню появу стимулювали пов'язані з М. Грушевським ювілейні та меморіальні дати. Але громадська місія цих текстів авторства С. Наріжного, М. Кордуби, В. Щербаківського та ін. була спільною – єднати розпорошене та zagrożене фізичним винищенням українство спільними цінностями національної самобутності та соборності, що їх популяризації творець «Історії України-Руси» присвятив ціле життя.

Наступне повоєнне двадцятиліття спадщина М. Грушевського зазнавала значною мірою подібної до щойно згаданої ідеологічної інструменталізації. Насамперед, це стосувалося його історіографічної спадщини, адже йшлося про необхідність протиставити міцніючій після перемоги над нацизмом радянській імперській риторичі про історичну зумовленість політичної єдності східних слов'ян авторитетну україноцентричну традицію, котра б мала тривалу історіографічну рецепцію, належне джерельне обґрунтування і проблемно-тематичне наповнення. З української культурної спадщини цим вимогам

найбільше відповідав історіографічний доробок М. Грушевського, насамперед його концептуальна складова. Відтак вкотре в інтелектуальній історії праці вченого про самобутність українського історичного процесу довели свою інструментальну ефективність і були використані Л. Біласом, Я. Пеленським, О. Оглоблиним та ін. для опонування імперіалізмам різних національних гатунків.

З іншого боку, повоєнна нормалізація наукового життя та зростаюча інтеграція українських учених до світу західної соціогуманітаристики підштовхували до вповні назрілого переосмислення спадщини українознавців доби національного відродження, втім і М. Грушевського. І тут, поряд із належним захопленням масштабністю його наукових зацікавлень, яке бачимо, наприклад, у працях В. Дорошенка, Д. Чижевського і О. Домбровського, дедалі голосніше звучали критичні голоси на адресу окремих складових різнопланового доробку автора «Історії України-Руси». Вони належали інтелектуалам, які сигналізували про потребу його творчого достосування до актуальних завдань національної науки на вигнанні. Та попри деякий скепсис (приміром, Н. Полонської-Василенко та Д. Дорошенка), нерідко породжений ідеологічним несприйняттям вчинків Грушевського-політика, він одностайно був визнаний класиком українознавства, чії ідеї стали відправним пунктом в подальших наукових пошуках.

Зовсім іншою була справа у випадку осмислення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського, над яким тяжіла поразка Визвольних змагань, що мала наслідком подальше колоніальне становище українських етнічних територій. Оскільки ця справа обговорювалася винятково в середовищі самої еміграції, інтерпретації нерідко були доволі відвертими, без побоювань за репутаційні втрати в очах західного спостерігача. Саме в оцінках суспільно-політичної праці визначного вченого найбільш виразно проявилися позиції представників домінуючих партійних течій у діаспорі. Утверджуючи свої ідеологічні дискурси, вони інструментально експонували винятково ту частину громадського служіння М. Грушевського, яка доводила слушність їхньої доктрини. Так, прихильники республіканської візії (В. Дубровський, М. Стахів, П. Ковалів та ін.) фокусувалися

на виграшних для себе сюжетах дореволюційного та радянського періодів біографії історика. А з доби Визвольних змагань експонували сповнені революційного підйому перші місяці діяльності Центральної Ради, коли «батько Грушевський» був улюбленцем пробудженого українства. Натомість симпатии консервативного табору (наприклад, М. Андрусак, Ю. Лавріненко та Б. Романенчук) та ідеології інтегрального націоналізму (в першу чергу Д. Донцов і Р. Млиновецький), навпаки, закидали голові українського парламенту захоплення соціалістичною риторикою, радянофільські сюжети еміграційної публіцистики та рішення повернутися на опановану більшовиками Наддніпрянщину. Загалом, у своїх реконструкціях життєпису вченого діаспорне українознавство перших повоєнних десятиліть здебільшого не було оригінальним і переважно орієнтувалося на історіографічну традицію попередньої доби.

Згадана політизація спадщини М. Грушевського проявилася і в дискусії про доцільність відзначення його століття – представники кожного з ідейних таборів підбирали аргументи з життєпису вченого, водночас ігноруючи позицію опонентів. Та домінуюче в діаспорі розуміння масштабності національного служіння Великого Українця заглушило голоси противників його політичної візії (найбільш емоційним був виступ О. Прицака), а саме відзначення стало помітною подією в інтелектуальному житті закордонного українства, сприяючи його консолідації. Це доволі насичене вшанування століття М. Грушевського, що супроводжувалося численними урочистими академіями й науковими заходами, поставило питання про потребу деідеологізації сфокусованого на його спадщині історіографічного дискурсу та більшої системності наукових пошуків.

Ці проблеми концептуалізував і в багатьох ювілейних дописах їхню важливість діаспорним українцям пояснив Любомир Винар. Взоруючись на існуючі традиції персоналістично орієнтованих міждисциплінарних галузей (шевченко- та франкознавства), він ініціював постановня грушевськознавства. Що важливо, вчений одразу заклав необхідні інституційні підвалини під нову українознавчу дисципліну, створивши журнал «Український історик» (1963) та Українське історичне товариство (1965). Саме співробітники цих інституцій стали

ініціативними модераторами грушевськознавчого дискурсу, поступово трансформуючи емоційні ідейно-політичні дискусії в збалансоване академічне обговорення.

Своєчасність історіографічної ініціативи Л. Винара засвідчив динамічний розвиток грушевськознавства протягом 1968-1989 рр. В ньому дедалі глибшого розуміння набувала потреба контекстуального та полідисциплінарного осмислення феномену Великого Українця, що мало наслідком появу багатьох новаторських за постановкою проблематики та застосованим дослідницьким інструментарієм студій. Особливою вагомістю були позначені теоретичні праці засновника нового напрямку, відведені окресленню проблемно-тематичного поля та визначенню концептуальних і методологічних засад грушевськознавства. Модерне розуміння Л. Винарем цих теоретичних аспектів становлення нової галузі уможливило їй в короткому часі здобути академічну легітимність в дисциплінарному просторі українознавства.

Одночасно з цим йшла інтенсивна праця з розбудови інституційних підвалин, започаткування видавничих проєктів і створення комунікативних майданчиків для професійного діалогу. Все це сприяло налагодженню плідної діяльності пошуково-евристичного, критико-джерелознавчого й аналітично-синтетичного характеру та мало наслідком зростаючу спеціалізацію грушевськознавчого дискурсу. Вона проявлялася у помітному зростанні кількості науково-дослідних студій, в яких здійснювалася спроба стереоскопічного вивчення обраної проблеми на підставі наявного кола джерел із застосуванням актуального методологічного інструментарію. Цілком природно, що коло таких проблем, визначали доступні джерельні матеріали, в пошуках яких закордонні інтелектуали дедалі наполегливіше опрацьовували західні колекції. У підсумку було створено низку новаторських студій (насамперед, Л. Винара, А. Жуковського, М. Чировського, М. Антоновича, О. Домбровського та ін.), багато з яких і по сьогодні не лише не втратили наукової цінності, але й подекуди далі не заступлені більш сучасними опрацюваннями (наприклад, дослідження Л. Винарем проблеми «Грушевський і НТШ»).

З іншого боку, об'єктивна обмеженість документальної бази через неможливість опрацювання материкових архівів мала наслідком фрагментарність та певний дисбаланс грушевськознавчого дискурсу. Він проявився в більшій інтенсивності й аргументованості студій над історіографічною спадщиною М Грушевського, тоді як дослідники суспільно-політичної грушевськіани опрацьовували порівняно скромне коло проблем і вимушено перебували під домінуючими впливами мемуарної традиції. Попри це, зростаюча кількість аналітичних опрацювань численних сюжетів життєпису Великого Українця дала нову якість узагальнення його історіографічної та суспільно-політичної спадщини. Відповідні монографії Л. Винара та Т. Приймака пропонували складний образ діяча, який невтомно і жертвовно працював над національним освідомленням своїх співвітчизників, подекуди помиляючись на шляху до реалізації цієї шляхетної місії. Такий різнобарвний образ, в якому чимало елементів були дискусійними та нез'ясованими, виявився доволі запитаним для закордонних українців другої половини ХХ ст., поступово відсуваючи заідеологізовані історіографічні інтерпретації на інтелектуальну периферію.

Характерною ознакою діаспорної грушевськіани була помітна присутність мемуарних текстів, адже чималій кількості сучасників і співробітників Великого Українця поталанило опинитися по інший бік «залізної завіси». Появу мемуаристики стимулювали як відзначувані емігрантами національні ювілеї, пов'язані, насамперед, з добою Визвольних змагань, так і заклики Л. Винара до представників старшого покоління емігрантів поділитися спогадами про визначного сучасника. В підсумку з'явилися різні за обсягом і художньою цінністю мемуари Д. Дорошенка, Ю. Тищенка (Сірого), М. Чубатого, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко та багатьох ін., що привносили до історіографічного дискурсу чимало унікального фактажу та нових інтерпретативних моделей. В цій мемуарній українці крізь призму різних ідейних оптик було значно нюансовано домінуючу в діаспорі консервативну інтерпретацію складних подій українського минулого революційної доби. В свою

чергу, це спонукало позбуватися одновимірності у поясненнях і оприявило дійсний масштаб впливів М. Грушевського на сучасне йому українство.

Насамкінець, згадаємо про вплив діаспорної грушевськіани на радянських і західних українців. У першому випадку йшлося про місію еміграційних учених з послідовного опонування партійним ідеологам у їхньому невтомному шельмуванні спадщини М. Грушевського. При цьому, якщо до 1966 р. діаспорні інтелектуали здебільшого реплікували на інвективи радянських суспільствознавців, то після інституціалізації грушевськознавства ініціативу у цьому своєрідному «діалозі» перехопили діячі діаспори. Численними працями вони змушували своїх візаві позбуватися найбільш одіозних інвектив доби сталінізму та, хоча б почасти, віддавати належне своєму співвітчизнику. Промовистим прикладом тут є зана стаття 1966 року головного редактора «Українського історичного журналу» Ф. Шевченка.

В свою чергу, тексти діаспорних грушевськознавців, насамперед іншомовні, впливали і на дослідницькі зацікавлення західних українців. А. Мазур, Д. Сімпсон, Г. Кох, Г. Ньюбауер, та ін., приваблені небуденною біографією автора «Історії України-Руси», охоче популяризували його спадщину в своїх національних середовищах та нерідко досліджували взаємини історика з представниками західноєвропейської інтелектуальної еліти. Ці студії стимулювали компаративне осмислення інтелектуального феномену М. Грушевського, що дозволило побачити його одним із найвидатніших східноєвропейських інтелектуалів, хоча й сином свого часу з багатьма чеснотами і зрозумілими обмеженнями.

Таким чином, діаспорна грушевськіана постає складним за ідеологічною природою та різноплановим за формами реалізації і стильовими практиками історіографічним феноменом. Будучи протягом 1940-х – першої половини 1960-х рр. засобом міжпартійного еміграційного протистояння й інструментом ідеологічного опонування, він протягом наступної чверті століття пройшов етапи інституціалізації та дисциплінарного становлення. У підсумку постала респектабельна українознавча галузь, представники якої систематично із

залученням відповідного методологічного інструментарію осмислюють національний феномен М. Грушевського у широкому контексті його доби. Саме досягнутий наприкінці 1980-х років солідний академічний рівень діаспорного грушевськознавства уможливив визначні здобутки материкової історіографії в її дослідженні спадщини Великого Українця після здобуття незалежності.

Насамкінець зазначимо, що подальше дослідження проблеми має чималі дослідницькі перспективи та резерви саморозвитку. Воно уможливить з'ясувати низку актуальних питань – окреслити коло читачів праць М. Грушевського у західному світі, усебічно відтворити особливості неpubлічного сприйняття його різнобічної діяльності (за матеріалами щоденників, мемуарів, приватного листування), специфіку сприйняття спадщини вченого поза фаховим середовищем, вплив перекладної грушевськiани на західну історіографію тощо. Доволі перспективними виглядають подальші джерелознавчі пошуки маловідомої грушевськiани в архівних колекціях діаспорних і західних інституцій. На черзі також створення синтетичної історіографічної студії про грушевськознавчу рецепцію ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Академічна комісія для вивчення діяльності і видання творчості Михайла Грушевського. *Український історик*. 1989. № 4. С. 108–109.
2. Академічний виклад в сторіччя Мих. Грушевського. *Свобода*. 1966. Ч. 35. 24 лютого. С. 4.
3. Академія на честь Михайла Грушевського в Колумбійському університеті. *Свобода*. Джерзі Ситі, 1954. Ч. 245. С. 1.
4. Альманах «Гомону України» на 1966 рік. Торонто: Накладом Видавництва «Гомін України», 1966. 190 с.
5. Андрієвський Д. Проф. Михайло Грушевський (1866–1934). Календар-альманах «Нового шляху». Вінніпег: Новий шлях, 1966. С. 69–74.
6. Андрусяк М. Іван Франко та історичні концепції Михайла Грушевського. *Записки НТШ. Т. CLXXXII. Іван Франко. Збірник доповідей для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерті Івана Франко*. Ч. 1. Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1967. С. 103–116.
7. Андрусяк М. Михайло Грушевський (У 20-ліття смерті батька сьогочасної української історіографії). *Свобода*. Джерзі Ситі, 1954. Ч. 227. С. 2.
8. Андрусяк М. Михайло Грушевський як історик народник і державник. *Записки НТШ. Т. СХСІV*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. С. 7–20.
9. Андрусяк М. Рец. на: Любомир Винар, Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930. Мюнхен: Українське Історичне Товариство. В-во «Дніпрова Хвиля», 1970. 110 с. *Український історик*. 1971. № 1–2 (29–30). С. 121–122.
10. Антонович М. До взаємин М. С. Грушевського з С.О. Єфремовим. *Український історик*. 1975. № 1–2. С. 91–99.
11. Антонович М. Зізнання Степана Томашівського. *Український історик*. 1972. №. 1–2. С.91–99.

12. Антонович М. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка. *Український історик*. 1977. № 1–2. С.118–131.
13. Антонович М. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка. *Український історик*. 1977. № 3–4. С. 106–112.
14. Антонович М. Листи М. Грушевського до Т. Починка. *Український історик*. 1970. № 1–3. С. 168–183.
15. Антонович М. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка. *Український історик*. 1976. № 1-4. С. 121–130.
16. Антонович М. Листи М. Грушевського до Т. Починка. *Український історик*. 1969. № 1. С.78–93.
17. Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 48–63.
18. Антонович М. Справа Грушевського. *Український історик*. 1984. № 1–4. С.262–278.
19. Антонович М. Справа Грушевського. *Український історик*. 1985. № 1–4. С. 200–211.
20. Бача Ю., Шелепець Й. Невже забудеться? (До 100-річчя з дня народження Михайла Грушевського). *Дукля*. 1966. № 4. С. 56–57.
21. Биковський Л. Василь Кузів (1887–1958): його життя й діяльність. Торонто Мюнхен Детройт: Українське Євангельське Об'єднання в Північній Америці, 1966. 104 с.
22. Биковський Л. Василь Кузів і Михайло Грушевський: Взаємовідносини 1921–1927. Вінніпег : Українське євангелійське об'єднання в Південній Америці, 1968. 19 с.
23. Биковський Л. Мемуаристика на сторінках «Українського Історика». *Український історик*. 1974. Ч.1–3. С. 173–175.
24. Бібліографічні нотатки (видавництва і видання). Іван Бойко, Євген Кирилук, «Михайло Грушевський». *Літературна Україна*. Ч. 77. (30 березня). 1966. *Український історик*. 1966. № 3–4 (11–12). С. 121.

25. Білас Л. Історія України-Руси М. Грушевського. *Свобода*. Джерзі Сіті, 1958. Ч. 157 (с. 2), 158 (с. 2), 159 (с. 2), 160 (с. 2).
26. Білас Л. Криза нашого образу історії Л. : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002. 56 с. (Серія "Історики України").
27. Бойко І., Кирилюк Є. Михайло Грушевський: З нагоди 100-річчя від дня народження. *Літературна Україна*. 1966. 30 верес. №77. С. 3–4.
28. Борщак І. Два невидані листи М. Грушевського (1926). *Соборна Україна*. Париж, 1947. № 2. С. 37–38.
29. Борщак І. М. Грушевський у Парижі 1903 р. *Соборна Україна*. Париж, 1947. № 2. С. 36–37.
30. Борщак І. Михайло Грушевський. *Соборна Україна*. Париж, 1947. № 2. С. 33-36.
31. Будурович Б. Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії. *Визвольний шлях*. Лондон, 1967. № 2. С. 171–181.
32. В ЛМ клубі доповідатиме проф. д-р О. Домбровський. *Свобода*. 1984. № 223. С. 1.
33. В Нью Йорку відбудеться урочиста Наукова Конференція на пошану М. Грушевського. *Свобода*. 1966. Ч. 231. С. 1.
34. В Нью Йорку відбулася доповідь про М. Грушевського. *Свобода*. 1985. № 35. С. 1, 4.
35. В століття з дня народження През. Михайла Грушевського. *Українські християнські вісті*. 1966. Ч. 1. С. 8.
36. В УВУ відбулася конференція в пошану М. Грушевського. *Свобода*. 1985. № 94. С. 1, 7.
37. Верига В. Наукове Товариство ім. Шевченка в добі Грушевського (З нагоди 40-річчя смерті Михайла Грушевського). Ювілейний збірник наукових праць з нагоди 125-ліття НТШ і 50-ліття НТШ у Канаді. Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1977. С. 15–32.
38. Видавничий фонд ім. Михайла Грушевського. Звернення до українського громадянства і установ. *Свобода*. 1984. № 224. С. 4.

39. Винар Л. [Рец. на] Василь Лев, Сто років праці для науки і нації. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА, 1972. 55 стор. *Український історик*. 1973. №1–2 (37–38). С. 148–149.
40. Винар Л. 1984 – рік Михайла Грушевського (1866-1934-1940). *Свобода*. 1984. № 77. С. 2–3.
41. Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення М. Грушевського професором львівського університету. *Український історик*. 1986. Ч. 3–4. С. 76–81.
42. Винар Л. Автобіографії М.Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості. *Український історик*. 1974. Ч.1–3. С. 104–136.
43. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1974. 36 с. (Серія «Грушевськіяна», т. 1).
44. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1981. 47 с. (Серія «Грушевськіяна», т. 2).
45. Винар Л. Архівні матеріали до історії УІТ. *Український історик*. 1985. Ч. 1–4. С. 190–199.
46. Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського. *Український історик*. 1966. № 1–2 (9–10). С. 122–129.
47. Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 291–319.
48. Винар Л. Галицька доба життя Михайла Грушевського (1894–1914). *Український історик*. 1967. Ч. 1–2. С. 5–22.
49. Винар Л. Десятиліття «Українського Історика» 1963-1973. Мюнхен-Нью-Йорк: Українське Історичне Товариство, 1974. 50 с.
50. Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського. Вступ до грушевськознавства. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 7–20.

51. Винар Л. Епістолярна спадщина. З листів Олександра Оглоблина до Любомира Винара. *Український історик*. 1995. Ч. 1–4. С. 221–250.
52. Винар Л. Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського. *Український історик*. 1966. № 1–2. С. 15–31.
53. Винар Л. З нагоди 100-річного ювілею Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (1873–1973). *Український історик*. 1973. № 1–2. С. 2–5.
54. Винар Л. З перспективи десятиох років: «Український Історик», 1963-1973. *Український історик*. 1973. Т. 10. Ч. 3–4 (39–40). С. 5–28.
55. Винар Л. Замітки до статті М. Грушевського «Три академії. Український історик». 1983. № 2–4. С. 132–134.
56. Винар Л. Замітки до статті Ю. Герича «До біографії М. Грушевського». *Український історик*. 1972. № 1–2. С. 85–90.
57. Винар Л. Історична школа Михайла Грушевського і НТШ. *Свобода*. 1974. № 7. С. 2–3.
58. Винар Л. Історичні праці Івана Франка. *Збірник «Української літературної газети» за 1956 р.* Мюнхен, 1957: Видання «Українського товариства закордонних студій», 1957. С. 48-58.
59. Винар Л. Лист М. Грушевського до Мирослава Січинського з 1919 року. *Український історик*. 1978. № 1–3. С.160–162.
60. Винар Л. Матеріяли до біографії Михайла Грушевського. *Український історик*. 1982. № 1–2. С. 65–75.
61. Винар Л. Михайло Грушевський (1866–1934–1974). *Український історик*. 1974. Ч. 4. С. 5–7.
62. Винар Л. Михайло Грушевський в боротьбі за український університет. Мюнхен: Українське Історичне Товариство, 1968. 20 с.
63. Винар Л. Михайло Грушевський і загальні збори НТШ у 1913 році. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 64–81.
64. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка, 1892–1930. Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1970. 111 с.

65. Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка. *Український історик*. 1969. Ч. 1–3 (21–23). С. 5–47.
66. Винар Л. На пошану академіка Михайла Грушевського у п'ятдесяти роковини смерті (1934 – 1984). *Свобода*. 1984. – № 77. С. 3–4.
67. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). У 50-ліття смерті. [Мюнхен]: Сучасність, 1985. 120 с.
68. Винар Л. Наукове Товариство ім. Т. Шевченка і Михайло Грушевський. *Український історик*. 1968. Ч. 1–4. С. 37–59.
69. Винар Л. Потрібна бібліографія творів Михайла Грушевського. *Сучасність*. 1966. № 7. С. 113–115.
70. Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича. *Український історик*. 1966. № 3–4. С. 26–32.
71. Винар Л. Стаття Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби». *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 79–87.
72. Винар Л. У 120-річчя народження М. Грушевського. *Свобода*. 1986. № 229. С. 2; № 230. С. 2.
73. Винар Л. Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році. *Український історик*. 1967. № 3–4 (15–16). С. 103–108.
74. Винар Л. Ювілей М. Грушевського і УІГ. *Свобода*. 1966. Ч. 55. 24 березня. С. 2.
75. Винар Л. Ювілей Михайла Грушевського. *Вільне слово*. Торонто, 1966. 7 травня. Ч. 19. С. 15–16.
76. Винар Л. Ювілейний рік Михайла Грушевського. *Свобода*. Ч. 23. 4 лютого. 1966. С. 3.
77. Винар Л., Атаманенко А. Джерела до історії української науки: з листів Івана Лисяка-Рудницького. *Український історик*. 2006. № 1–3. С. 175–196.
78. Винар Л., Атаманенко А. Епістолярні джерела історії Українського Історичного Товариства. *Український історик*. 2004. № 1–2. С. 227–245.
79. Винар Л., Атаманенко А. Епістолярні джерела історії Українського Історичного Товариства. *Український історик*. 2003. № 1–5. С. 414–478.

80. Винар Л., Атаманенко А. З архіву УІТ. *Український історик*. 2005. № 2–4. С. 244–276.
81. Винар Л., Атаманенко А. З листів Івана Лисяка-Рудницького. *Український історик*. 2007–2008. № 3–4 / 1–2. С. 279–310.
82. Винар Л., Атаманенко А. З листів Олександра Оглоблина про Михайла Грушевського. *Український історик*. 2006–2007. № 4 / 1–2. С. 357–369.
83. Винар Л., Атаманенко А. Листування Наталії Полонської-Василенко. *Український історик*. – 2009. – № 1–4. – С. 149–189.
84. Винниченко В. Щоденник 1911–1920. Т. 1. Едмонтон: КІУС, 1980. 499 с.
85. Винниченко В. Щоденник 1921–1925. Т. 2. Едмонтон: КІУС, 1983. 700 с.
86. Витанович І. Уваги до методології й історіософії М. Грушевського. *Український історик*. Ч. 1–2. Нью-Йорк, 1966. С. 32–51.
87. Відділ ОБВУА в Нью-Йорку у пошану Михайла Грушевського. *Свобода*. 1967. Ч. 16. С. 1.
88. Відродження державності. *Бюлетень Товариства прихильників Української Народньої Республіки в Детройті*. 1967. Ч. 2 (17). С. 2.
89. Влаштували конференцію в пам'ять М. Грушевського. *Свобода*. 1984. № 239. С. 1.
90. Волинець С. Професор М. Грушевський велетень української науки і перший президент Української Народної Республіки. Календар-Альманах «Українського Голосу». Вінніпег, 1966. С. 163–170.
91. Воляник С. Нова праця проф. Любомира Винара. *Свобода*. 1989. № 32. С. 2.
92. Галій М. М. Вшанування Михайла Грушевського в ЗДА. *Вільна Україна*. 1967. Ч. 53. С. 57–59.
93. Галій М. М. Грушевський і Українська Радянська Енциклопедія. *Вільна Україна*. 1964. Ч. 42. С. 29–38.
94. Галій М. Як Москва знищила М. Грушевського. *Вільна Україна*. Нью-Йорк, 1966. Ч. 52. С. 20–24.
95. Гирич І. Листування Олександра Оглоблина і Василя Омельченка. Академічна традиція українського зарубіжжя: історія і сучасність. *Liber amicorum*

на пошану президента УВАН у США проф. Альберта Кіпи / відп. ред.: І. Гирич і Л. Рудницький. Нью-Йорк Київ: УВАН у США, ВД «Простір», 2021. С. 448–594.

96. Гирич І. Листи Миколи Галія до Володимира Дорошенка з архіву УВАН (США). До історії виходу першої посмертної книги публіцистики Михайла Грушевського (Нью-Йорк, 1960). *Михайло Грушевський. Студії та Джерела*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2019. Книга 2. С. 397–475.

97. Гірчак В. Як розумів М. Грушевський українську державність. *Свобода*. 1971. № 219. С. 2, 3.

98. Головні будівничі Української Держави. *Свобода*. 1975. № 14. С. 1.

99. Голубенко С. Великий син України. З нагоди століття з дня народження академіка Михайла Грушевського. *Молода Україна*. 1966. Ч. 139. С. 6–12.

100. Грицак П. Спогади. Листування. Публіцистика. Перемишль: «Перемиська бібліотека», 2006. 768 с.

101. Грушевський і... Романенчук. *Вільна Україна*. 1958. Ч. 17. С. 71–72.

102. Грушевський М. В огні і бурі. *Український історик*. 1984. Ч. 1–4. С. 228–229.

103. Грушевський М. Володимир Боніфатійович Антонович 1834 1908 1984. У 150-ліття з дня народження. Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто: Українське Історичне Товариство, 1985. 64 с. (Серія «Грушевськіяна», т. 3).

104. Грушевський М. Очищення огнем. *Український історик*. 1984. Ч. 1–4. С. 225–227.

105. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви в них основних питань українознавства. *Український історик*. 1989. Ч. 1–3. С. 82–91; Ч. 4. С. 60–68.

106. Грушевський М. Роковини 20/7 листопада 1917. *Український історик*. 1988. Ч. 1–4. С. 165–167.

107. Грушевський М. Три академії. *Український історик*. 1983. № 2–4. С. 135–148.

108. Грушевський Михайло Сергійович. Український радянський енциклопедичний словник. Київ, 1966. Т.1. С.531.
109. Грушевський найбільший історик України. *Новий шлях*. 22 березня 1944 р.
110. Герич Ю. До біографії М. Грушевського (Дещо про конфлікт в НТШ і про «донос», якого не було). *Український історик*. 1972. № 1–2. С. 66–84.
111. Дальний М. М. Грушевський на тлі своєї публіцистики. *Нові дні*. 1969. Ч. 228. С. 17–24.
112. Демиденко І. Тернистий шлях до Четвертого універсалу. *Свобода*. 1975. № 14. С. 2, 3.
113. Дещо з спогадів про Михайла Грушевського. *Краківські вісті*. Краків, 1944. Ч. 23. С. 5.
114. Домбровський О. М. Грушевський і київська наукова традиція. *Свобода*. 1986. № 214. С. 4.
115. Домбровський О. Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського. *Український історик*. 1966. Ч. 1–2 (9–10). С. 52–61.
116. Домбровський О. Важливий вклад до дослідів над історією української науки (Любомир Винар, Михайло Грушевський і Наукове Т-во ім. Тараса Шевченка 1892–1930, Мюнхен, 1970, 112 стор.). *Свобода*. 1971. № 90. С. 4.
117. Домбровський О. Вічно актуальна схема історії України. *Свобода*. 1985. № 26. С. 2.
118. Домбровський О. Географічний фактор в ранньоісторичній схемі «Історії України-Руси» М. Грушевського. *Український історик*. 1984. Ч. 1–4. С. 103–110.
119. Домбровський О. Геродотова Скитія в Історії України-Руси М. Грушевського. *Український історик*. 1968. Ч. 1–4. С. 60–68.
120. Домбровський О. Грушевськіяна в «Українському історику». *Український історик*. 1973. Т. 10. Ч. 3–4 (39–40). С. 29–37.
121. Домбровський О. До питання української історичної школи в діяспорі. *Український історик*. 1974. Ч. 4. С. 74–84.
122. Домбровський О. Критичні завваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського. *Український історик*. 1970. Число 1–3 (25–27). С. 122–131.

123. Домбровський О. Любомир Винар історик, педагог, бібліограф: З нагоди 30-ліття науково-академічної діяльності (1950–1980). Нью-Йорк-Торонто: Українське Історичне Товариство, 1982. 71 с.
124. Домбровський О. Методологічні основи дослідів над ранньою історією України М. Грушевського. *Український історик*. 1969. Ч. 1–3 (21–23). С. 65–73.
125. Домбровський О. Михайло Грушевський і київська наукова традиція. *Український історик*. 1986. Ч. 3–4. С. 133–135.
126. Домбровський О. Нове надбання на полі української історіографії. *Свобода*. 1987. № 16. С. 2, 4.
127. Домбровський О. Спомини. Ред. Алла Атаманенко. Упор. Галина Клинова. Нью-Йорк; Львів; Острог, 2009. 373 с.
128. Донцов Д. Дух нашої давнини. Мюнхен-Монтреаль, 1951. 341 с.
129. Дорошенко В. Життя й діяльність Михайла Грушевського. Михайло Грушевський. Вибрані праці видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934 – 1959) / Микола Галій (зібрав і упоряд. мат.). Нью-Йорк: Накладом Гол. Управи ОУРДП в США, 1960. С. 11–30.
130. Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський. *Сучасність*. 1962. № 1 (с. 16–36), № 2 (С. 10–23).
131. Дорошенко В. М. Грушевський громадський діяч, політик і публіцист. *Овид*. 1957. № 6. С. 15–19.
132. Дорошенко В. М. Грушевський громадський діяч, політик і публіцист. *Овид*. 1957. № 10. С. 23–26.
133. Дорошенко В. Огнище української науки Наукове Товариство ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. Філадельфія: Видавництво «Америка», 1951. 116 с.
134. Дорошенко В. Перший президент відновленої української держави (Акад. Михайло Грушевський, його життя й діяльність). *Овид*. 1957. № 2–3. С. 27–32.
135. Дорошенко В. Радянське франкознавство. Збірник «Української літературної газети» за 1956 р. Мюнхен, 1957: Видання «Українського товариства закордонних студій», 1957. С. 29–47.

136. Дорошенко Д. З моїх споминів про Михайла Грушевського. *Краківські вісті*. Краків, 1944. Ч. 292. С. 3; Ч. 294. С. 3; Ч. 295. С. 3; Ч. 296. С. 3; Ч. 297. С. 2–3.
137. Дорошенко Д. З моїх споминів про Михайла Грушевського. *Український історик*. 2006/2007. Ч. 4/1–2. С. 320–333.
138. Дорошенко Д. Мої спогади про давнє-минуле (1901–1914). Вінніпег: Видавнича Спілка «Тризуб», 1949. 167 с.
139. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. Мюнхен: «Українське Видавництво», 1969. 543 с.
140. Дорошенко Д. Розвиток української науки під прапором Шевченка. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, 1949. 12 с.
141. Дорошенко Д. Як схвалено IV універсал (Передрук з історії України'', т. I.). *Свобода*. 1968. № 12. С. 3.
142. Дражевська Л. УВАН у ЗСА у 100-річчя НТШ. *Свобода*. 1974. № 1, 2.
143. Дубровський В. Рец. на: М. А. Рубач, «Грушевський Михаїл Сергеевич» Советская Историческая Энциклопедия, т. 4. Москва, 1963, стор. 857–859. *Український історик*. 1966. Вип. 1–2 (9–10). С. 107–111.
144. Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів). *Український історик*. 1968. Ч. 1–4. С. 94–104.
145. Ждан М. Битва над Калкою і другий напад татар на Україну та його наслідки в світлі «Історії України-Руси» М.Грушевського. *Український історик*. 1966. № 1–24 (9–10). С. 62–68.
146. Ждан М. Рец. на кн.: Дядиченко В.А., Лось Ф.Є, Сарбей В.Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР, Академія Наук Української РСР, Інститут історії. «Наукова думка», Київ. 1970, стор.80. *Український історик*. 1971. № 1–2 (29–30). С. 109–113.
147. Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1997. Том ССXXXIII. Праці Історично-філософської секції. С. 450–467.

148. Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна». *Український історик*. 1986. Ч. 1–2. С. 5–20.
149. З листування Василя Дубровського. *Український історик*. 2003. Ч. 1–5 (156–160). С. 467–478.
150. З хроніки НТШ у Європі. *Вісті із Сарселю*. Париж-Мюнхен, 1966. Ч. 7. С. 11.
151. «Зарево» вшанувало М. Грушевського. *Свобода*. 1967. Ч. 24. С. 4.
152. Звернення Українського Історичного Товариства з нагоди 100-ліття народин М. Грушевського. *Свобода*. 1966. Ч. 58. 29 березня. С. 4.
153. Ільницький А. Розгін німцями Центральної Ради. *Вільна Україна*. Нью-Йорк, 1966. Ч. 52. С. 24–27.
154. Інформаційний бюлетень. Лондон: Тереновий Провід ОУН у Великій Британії, 1966. Ч. 1–6. 71 с.
155. Каменецький Ю. Виникнення трьох східно-слов'янських народів. *Самостійна Україна*. 1966. Ч. 9–10 (215). С. 28–30.
156. Кедрин І. Життя-події-люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк: Видавнича Кооператива «Червона Калина», 1976. – 724 с.
157. Кедрин І. Михайло Грушевський не один, а більше їх (Спогади і рефлексії). *Український історик*. 1984. № 14. С. 251–261.
158. Кедровський В. 1917 рік. Вінніпег: Українська Видавнича Спілка «Тризуб», 1967. 525 с.
159. Кедровський В. 22 січня 1918 і 1919 року. *Свобода*. 1968. № 12. С. 2.
160. Кедровський В. Поворот М. С. Грушевського на Україну. *Вільна Україна*. 1966. Ч. 51. С. 65–66.
161. Кедровський В.М. Горький про українців та москалів. *Свобода*. 1966. Ч. 194. С. 2.
162. Клименко П. І політик і вчений. *Український світ. Незалежний часопис*. 1967. С. 1. С. 4, 5, 8.
163. Климкевич Р. Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики. *Український історик*. 1966. № 1–2. С. 82–90.

164. Клід Б. Рец. на: Thomas M. Prymak, Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture, Toronto, University of Toronto Press, 1987, 323 p. *Український історик*. 1991. Ч. 1–2. С. 182–184.
165. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Іннсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. 717 с.
166. Ковалевський М. Як проголошено IV Універсал. Пам'яті Михайла Грушевського. *Вільна Україна*. 1968. № 52. С. 17–19.
167. Ковалів П. Грушевський і українська мова. Україна. Париж, 1950. Ч. 3. С. 150–155.
168. Ковалів П. Михайло Грушевський оборонець рідної мови. *Свобода*. 1966. Ч. 209. С. 2, 6.
169. Ковалів П. Михайло Грушевський у боротьбі за українську мову. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1978. Т. 197. С. 42–55.
170. Козак І. Михайло Грушевський історик і державний муж. *Український самостійник*. 1966. Ч. 11 (505). С. 11–18.
171. Конференції, присвячені М. Грушевському. *Свобода*. 1984. № 224. С. 3.
172. Кордуба М. Михайло Грушевський. *Краківські вісті*. Краків, 1941. Ч. 39. С. 5–6.
173. Костюк Г. Останні дні життя академіка М. Грушевського (за советською пресою і спогадами сучасників). *Український збірник*. Мюнхен, 1954. Книга 1. С. 83–94.
174. Костюк Г. Таємниця смерті академіка М. С. Грушевського (За радянською пресою і спогадами сучасників). *Костюк Г. На магістралях доби*. Торонто-Балтімор: «Смолоскип», 1983. С. 9–30.
175. Костюк Г. Таємниця смерті академіка М. С. Грушевського (За радянською пресою і спогадами сучасників). *Нові дні*. 1984. № 417. С. 8–12; № 418. С. 5–9.
176. Костюк Г. Тріумф (ювілей акад. М. Грушевського). *Нові дні*. 1984. № 413–414. С. 9–13; № 415. С. 5–7.
177. Коць М. Про роковини професора М. Грушевського. *Свобода*. Джерсі-Сіті. 1966. Ч. 26. 9 лютого 1966. С. 3.

178. Кравченко В. Листування Романа Шпорлюка з Іваном Лисяком-Рудницьким і Юрієм Шевельовим (1962-1982). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. 2008. Вип. 9–10. С. 208–294.
179. Крилов І. Історична праця М. Грушевського в науковій і комуністичній оцінці. *Народна воля*. Скрантон, 1957. Ч. 24–31.
180. Крилов І. Нове видання: М. С. Грушевський. *Листи до приятелів*. 1961. № 3–4. С. 26–29.
181. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України (Збірник статей). Мюнхен: Український Вільний Університет, 1959. 232 с.
182. Крупницький Б. Силуети наших істориків. *Рідне слово. Місячник літератури, мистецтва і науки*. Мюнхен-Фрайман, 1946. Ч. 9–10 (вересень-жовтень). С. 62–69.
183. Крупницький Б. Українська історична наука в НТШ на чолі з М. Грушевським. *Українські вісті*. Новий Ульм, 1950. Ч. 48, 49, 50.
184. Крупницький Б. Українська історична наука під сокетами (1920–1950 роки). Мюнхен, 1957. 122 с.
185. Крупницький Б. Михайло Грушевський і його історична праця. *Грушевський М. Історія України-Руси*. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1954. Т. 1. С. I–XXX.
186. Кубанець С. До десятиріччя смерті акад. Михайла Грушевського. *Земля. Пляуен І. Ф.*, 1944. 26 листопада.
187. Л. Б. З діяльності Денверської групи УВАН. *Свобода*. 1966. Ч. 235. С. 4.
188. Л. В-р [Винар Л.]. Рец. на: Michael Hrushevsky, A History of Ukraine. Edited by O. J. Frederiksen. Preface by George Vernadsky. Hamden, Conn.: Archon Books, 1970. 629 pp. *Український історик*. 1971. Ч. 1–2. С. 132.
189. Лавріненко Ю. Михайло Грушевський. *Розстріляне Відродження. Антологія 1917–1933* / Упоряд. Юрій Лавріненко. Париж-Мюнхен: Instytut Literacki, 1959. С. 907–919.
190. Ленцик В. Михайло Грушевський в оцінці своїх студентів. *Український історик*. 1984. № 1–4. С.123–131.

191. Ленцик В. НТШ – некоронована Академія наук українського народу. *Свобода*. 1984. – № 108. С. 2, 6.
192. Липовченко М. На службі антинародної політики: (про історичну концепцію М. Грушевського та його «школи»). Київ : Товариство «Знання» УРСР, 1973. 62 с.
193. Лист від проф. М. Грушевського до канадських українців. *Український історик*. 1975. № 3–4. С. 73–77.
194. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка / В. Міяковський. *Український історик*. 1974. № 1–3 (41–43). С. 187–204.
195. Листування Ярослава Грицьковяна. Ред. Володимир Пилипович. Перемишль: «DOMI», 2018. 443 с.
196. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. Історичне есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М.Бадік, У.Гавришків, Я.Грицака, А.Дешиці, Г.Киван, Е.Панкеевої. Київ : Основи, 1994. С. 173–191.
197. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен: Сучасність, 1973. 443 с.
198. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії. Історичне есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М.Бадік, У.Гавришків, Я.Грицака, А.Дешиці, Г.Киван, Е.Панкеевої. Київ : Основи, 1994. С. 145–171.
199. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в ХІХ столітті. Історичне есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М.Бадік, У.Гавришків, Я.Грицака, А.Дешиці, Г.Киван, Е.Панкеевої. Київ : Основи, 1994. С. 193–202.
200. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні першої світової війни. Історичне есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М.Бадік, У.Гавришків, Я.Грицака, А.Дешиці, Г.Киван, Е.Панкеевої. Київ : Основи, 1994. С. 471–483.
201. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням. Історичне есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я.Грицака, А.Дешиці, Г.Киван, Е.Панкеевої. Київ : Основи, 1994. С. 413–450.
202. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні завваги). Історичне есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М.Бадік,

- У.Гавришків, Я.Грицака, А.Дешиці, Г.Киван, Е.Панкєсвої. Київ : Основи, 1994. С.11–27.
203. Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його ідеологічні попередники. Історичне есе. В 2 т. Том 2. / Пер. з англ. У.Гавришків, Я.Грицака. Київ : Основи, 1994. С. 1–27.
204. Лобай Д. Непереможна Україна: факти про боротьбу Москви з українським націоналізмом на культурному фронті по Другій світовій війні. Вінніпег: Видання Комітету Українців Канади, 1950. 240 с.
205. Луців В. Грушевський історик. Життя і школа. Торонто. 1989. № 1. С.13–15.
206. Луців Л. Іван Франко життя і творчість. *Календар-альманах УНС на 1966 рік. У 110-річчя народження і 50-річчя смерті Івана Фрака*. Джерзі Ситі Нью Йорк: Видавництво «Свобода», 1966. С. 11–63.
207. Луцький Ю. Листування з Євгеном Сверстюком. Торонто: Смолоскип, 1992. 89 с.
208. М. Грушевський (100 років з дня народження). *Дружно вперед*. 1966. № 10. С. 8.
209. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Б. м.: «Прометей», 1950. Т. 1. 210 с.
210. Мандрика М. І. Михайло Грушевський (В століття народження 29 вересня 1866 р.). *Літопис Волині*. 1966. Ч. 8. С. 2–5.
211. Маренін М. Дві зустрічі з проф. М. Грушевським. *Листи до приятелів*. 1960. Ч. 4 (86). С. 7–9.
212. Мартович О. Думки про визволення. *Визвольний шлях*. 1967. № 7–8.
213. Мартос Б. М. С. Грушевський, яким я його знав. *Український історик*. 1966. Вип. 1–2. С. 73–81.
214. Мартос Б. Перший Універсал Української Центральної Ради. *Календар-альманах УНСоюзу на 1967 рік: Золоті роковини 1917–1967*. Джерзі Ситі: «Свобода», 1967. С. 19–33.
215. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради. *Український історик*. 1973. Ч. 3–4. С. 99–112.

216. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради. Мюнхен; Нью-Йорк: УІТ, 1973. 16 с.
217. Матеріали до історії Світової Наукової Ради при Світовому Конгресі Українців. Редактори Любомир Винар. Алла Атаманенко. Упорядник Анастасія Хеленюк. Нью-Йорк; Острог; Світова Наукова Рада при Світовому Конгресі Українців, Українське Історичне Товариство, Інститут дослідження української діаспори Національного університету «Острозька академія», 2011. 388 с.
218. Матеріали до історії Українського історичного товариства / Ред. А. Атаманенко. Нью-Йорк; Острог: Українське історичне товариство, Інститут дослідження української діаспори Національного університету «Острозька академія», 2006. 384 с.
219. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в працях М. Грушевського. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 111–122.
220. Мезько О. [Оглоблин О.]. Українська історична наука під Советами 1920–1930-х рр. *Визвольний шлях* (Лондон). 1951. Чч. 4–5 (с. 36–41), 6 (с. 27–33), 7 (с. 17–22), 8 (с. 9–12).
221. Мельник М. Три статті Грушевського. *Свобода*. 1986. № 239. С. 2; № 240. С. 2, 3.
222. Меморандум КГБ УССР ЦК КП України щодо відгуків інтелігенції республіки на статтю «Михайло Грушевський», оприлюднену «Літературною Україною» 30 вересня 1966 р., 1 груд. 1966 р. *Інститут історії України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Ін-т історії України НАН України; Упоряд. О.С.Рубльов; Відп. ред. В.А.Смолій*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. С. 231–235.
223. Михайло Грушевський (У століття народин першого Президента УНР). *Смолоскип*. 1966. Ч. 6 (121). С. 1.
224. Міяковський В. До біографії М. Грушевського (Студентські роки 1886–1890). *Український історик*. 1976. № 1–4. С. 114–120.
225. Міяковський В. До біографії М. Грушевського (Студентські роки 1886–1890). *Краківські вісті*. Краків, 1944. Ч. 69. С. 2–3; Ч. 70. С. 2–3.

226. Млиновецький Р. Нариси з історії Українських Визвольних Змагань 1917–1918 рр. Б.м.: Гомін України, 1970. 568 с.
227. Млиновецький Р. Нариси з історії Українських Визвольних Змагань 1917–1918 рр. («про що історія мовчить»). Торонто, 1973. Т. 2. 670 с.
228. Модрич-Верган В. Михайло Грушевський як белетрист. *Записки НТШ*. 1976. Т. 187. С. 65–74.
229. Модрич-Верган В. Михайло Грушевський як публіцист. *Записки НТШ*. 1978. Т. 197. С. 56–98.
230. Н. Д. (Полонська-Василенко Н.) З моїх спогадів про М. Грушевського (Процес СВУ. Смерть і похорон М. Грушевського). *Україна*. Париж, 1953. Ч. 9. С. 744–747.
231. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч. 1. 372 с. (Студії Музею Визвольної Боротьби України, т. 1).
232. Наукова конференція осередку НТШ у Монреалі. *Свобода*. 1985. № 24. С. 3.
233. Нова видавничка серія «Грушевськіана». *Свобода*. 1974. № 208. С. 3.
234. Нові дійсні члени НТШ у Вашингтоні. *Свобода*. 1967. Ч. 26. С. 4.
235. НТШ вшановує століття народин Михайла Грушевського. *Свобода*. 1967. Ч. 24. С. 1.
236. О. М. [Оглоблин О.]. Українська історична наука в 1920-х роках. *Сучасник. Орган громадської і культурної проблематики*. Новий Ульм, 1948. Ч. 1. С. 76–84.
237. О. М. Останні роки життя Михайла Грушевського. *Наші дні*. Львів, 1943. Ч. 3.
238. Оглоблин О. Вчення М. Грушевського про мову — мовну спільноту — народ — расу. *Український історик*. 2006–2007. 4 (172) /1–2 (173–174). С. 206–235.
239. Оглоблин О. Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934). *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 79–84.

240. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк : Організація чотирьох свобод України, 1963. 87 с.
241. Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції. *Український історик*. 1978. № 4. С. 59–63.
242. Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський. *Український історик*. 1966. № 3–4. С.5–25.
243. Оглоблин О. Михайло Грушевський. Вояцька слава (Німеччина). 1944. Ч. X–XI.
244. Оглоблин О. Михайло Грушевський. Український вісник (Берлін). 1944. Ч. 31–33 (155–157). С. 7–10.
245. Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження (Доповідь на урочистій конференції Української Вільної Академії Наук в Нью-Йорку в Колумбійському Університеті (з нагоди його 200-ліття), 19 грудня 1954 року, присвяченій пам'яті М С. Грушевського). *Український історик*. (1964). 2–3, 1–6.
246. Оглоблин О. Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1934). *Український історик*. 1966. № 1–2. С. 6–14.
247. Оглоблин О. Перша зустріч з Михайлом Грушевським. VI. – 1991/1992. – № 3–4/1–4. – С. 341–343.
248. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). *Український історик*. 1971. № 1–2 (29–30). С. 5–15.
249. Оглоблин О. Сучасна вільна українська історіографія. *Український історик*. – 2006. – № 1–3. – С. 15–42.
250. Оглоблин О. Українські гуманітарні науки під Советами в 1920–1930 р.р. *Альманах-календар «Гомону України» на 1956 р.* Торонто. С. 70–79.
251. Олесь Мезько. [Оглоблин О.] Як большевики руйнували українську історичну науку. Прага: вид-во Ю. Тищенко, 1945. 53 с.
252. Онацький Є. М. Грушевський: Чесність з народом. *Портрет в профіль*. Чикаго, 1965. С. 285–297.

253. Онацький Є. По похилій площі (записки журналіста і дипломата). Мюнхен: «Дніпрова Хвиля», 1969. Т. 2 . 262 с.
254. Онуферко Т. Михайло Грушевський (У сторіччя народження). *Самостійна Україна*. 1966. Ч. 12 (214). С. 29–32.
255. Онуферко Т. Михайло Грушевський. *Самостійна Україна*. 1967. Ч. 1 (215). С. 26–28.
256. Осадча-Яната Н. Спогади про Михайла Сергієвича Грушевського. *Український історик*. 1982–1983. № 3–4, 1. С. 149–150.
257. Остапович М., Озерський О. П. Президент. Життя і діяльність Михайла Грушевського. Нью-Йорк: «Наша Батьківщина», 1967. 74 с.
258. Охрим О. Відзначення сторіччя народження Михайла Грушевського українським громадянством Канади. Вільна Україна. *Вільна Україна*. 1967. Ч. 53. С. 55–57.
259. П. В. Свято Михайла Грушевського в Холмі з нагоди 75-ліття його народин. *Краківські вісті*. Краків, 1941. Ч. 226. С. 5.
260. Падох Я. У 110-річчя Наукового Т-ва ім. Шевченка. *Свобода*. 1983. Ч. 139. С. 3.
261. Пеленський Я. Вячеслав Липинський. Збірник «Української літературної газети» за 1956 р. Мюнхен, 1957: Видання «Українського товариства закордонних студій», 1957. С. 197–213.
262. Пеленський Я. Українська національна ідея у світлі творів Михайла Грушевського та В'ячеслава Липинського / Я. Пеленський ; пер. з нім. М. Трофимук. Київ: Наш формат, 2019. 256 с.
263. Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією. Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1956. 143 с.
264. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег-Мюнхен: Накладом Союзу Українок Канади з Фондації ім. Наталії Кобринської, 1969. 160 с.
265. Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1964. 52 с.

266. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 173 (Збірник на пошану українських учених знищених більшовицькою Москвою). Париж-Чікаго: Накладом осередку праці НТШ в Чікаго, 1962. С. 5–111.
267. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (Нарис історії). Ч. 1: 1918–1930. Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури ССРСР, 1955. 150 с.
268. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (Нарис історії). Ч. 3: 1931–1941. Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури ССРСР, 1955. 214 с.
269. Полонська-Василенко Н. Українська історіографія (На правах рукопису). Мюнхен : Український вільний університет, 1971. 102 с.
270. Полонська-Василенко Н. Уривок зі спогадів про М. Грушевського. *Український історик*. 2005. № 2–4. С. 145–149.
271. Появилася нова англомовна праця про історичну схему М. Грушевського. *Свобода*. 1988. № 241. С. 1, 3.
272. Появилось видання УІТ про М. Грушевського. *Свобода*. 1985. № 94. С. 1.
273. Приймак Т. Конституційний проект М. Грушевського з 1905 року. *Український історик*. 1985. № 1–4. С. 34–45.
274. Приймак Т. Михайло Грушевський: політика національної культури. *Всесвіт: Журнал іноземної літератури*. 1991. № 3. С. 183–189. № 4. С. 179–190. № 5. С. 207–225.
275. Прицак О. Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського. *Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді?* Кембридж, Масс.: Фонд Катедр Українознавства, 1973. С. 91–107.
276. Прицак О. Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові поміж двома війнами. *Український історик*. 1981. Ч. 1–4 С. 147–152.
277. Прицак О. Роля Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) в історії України. *Вісті з Сарселю*. Неперіодичний бюлетень Акції. С. 1983–1984. Ч. 25. С. 1–12.
278. Прицак О. У століття народин М.Грушевського. *Листи до приятелів*. Нью-Йорк, 1966. № 5–7. С. 197–230.

279. Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Кембридж, Масс.: Фонд Катедр Українознавства, 1973. 188 с.
280. Проф. Я. Рудницький доповідав про М. Грушевського. *Свобода*. 1984. № 226. С. 1.
281. Р. Д. Рец. на кн.: М. Остапович і О. П. Озерський. Президент. Життя і діяльність Михайла Грушевського. Нью-Йорк: «Наша Батьківщина», 1967. 74 стор. *Український історик*. 1968. № 1–4. С. 177.
282. Раковський І. Проф. Михайло Грушевський у Львові. *Альманах УНСоюзу на 1952 рік*. Джерзі Ситі, 1952. С. 82–87.
283. Рахманний Р. Будівничий першої Української Народної Республіки. *Сучасність*. 1966. Ч. 1. С. 59–86.
284. Рахманний Р. На шляху до Великої України. *Нові дні*. 1967. Ч. 205. С. 3–7; Ч. 206. С. 9–12.
285. Ребет Д. З науки у Михайла Грушевського. *Український самостійник*. 1967. Ч. 2. С. 10–13.
286. Редакція. Святковий вечір на честь М. Грушевського. *Нові дні*. Торонто, грудень 1966. С. 8.
287. Романенчук Б. Михайло Грушевський як письменник і літературознавець. *Альманах провидіння на 1969 рік*. Філадельфія, 1967. С. 107–129.
288. Романенчук Б. Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури. *Записки НТШ*. Нью-Йорк, 1978. Т. 197. С. 21–41.
289. Романенчук Б. Проблема «галичанства» й почуття меншевартости. Київ. 1957. Ч. 5 (вересень-жовтень). С. 201–210.
290. Рубач М. А. Грушевский Михаил Сергеевич. *Советская историческая энциклопедия*. Т. 4. М. : Советская энциклопедия, 1963. С. 857–859.
291. Садовський В. Центральна Рада та її роля у відновленні української державности. *Сучасність*. 1977. № 11. С. 40–49.

292. Сакада Л. Вибране листування Любомира Винара. *На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 684–778.
293. Сірий Ю. Велетень української науки (уривок зі спогадів про М. С. Грушевського). *Україна*. Париж, 1949. Ч. 2. С. 78–84.
294. Сірий Юр. Київ (Уривок з споминів). *Літературно-науковий збірник*. Ч. 1. Ганновер: К.Н.В, 1946. С. 45–77.
295. Сірка А., Сірка Й. М. Грушевський у спогадах В. Леонтовича. *Український історик*. 1979. № 1–4. С. 88–90.
296. Січинський В. М. Грушевський, як історик українського мистецтва (з нагоди 20-річчя з дня смерті). *Свобода*. 1954. № 105. С. 3.
297. Соловей Д. У справі життєпису М. С. Грушевського (з нагоди сорокаріччя наших визвольних змагань). *Вільна Україна*. 1958. Ч. 17. С. 9–22.
298. Стахів М. Деякі документи про діяльність Грушевського на еміграції. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1978. Т. 197. С. 148–174.
299. Стахів М. Деякі матеріали про більшовицький наступ на Грушевського. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 194. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. С. 175–220.
300. Стахів М. Деякі матеріали про світогляд Грушевського. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 194. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. С. 221–236.
301. Стахів М. Учений і суспільний філософ як президент держави. Професор Михайло Грушевський як провідник української національної революції і перший президент Української народньої республіки. *Вільна Україна*. 1958. Ч. 17. С. 2–9.
302. Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 році до Києва ? (Жмут фактів і уривок зі спогадів). *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 194. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. С. 109–147.
303. Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 році до Києва ? (Жмут фактів і уривок зі спогадів). *Народна воля*. 1965. Ч. 4–24.

304. Стахів М. Як Москва нищила НТШ. З приводу ювілею сторіччя НТШ (1873-1973). *Свобода*. 1973. № 49. С. 2, 8.
305. Стерчо П.Ю. До видання Історії України-Руси М.Грушевського англійською мовою. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 236–250.
306. 100-ліття з дня народин проф. Михайла Грушевського відзначено в Сенаті і Конгресі ЗДА. *Вісті комбатанта*. 1966. Ч. 4–5 (25–26). С. 12.
307. 125 років київської української академічної традиції 1861–1986. Ред. Марко Антонович. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1993. 642 с.
308. Сторіччя з дня народження М. Грушевського відзначено в Нью Йорку урочистою конференцією. *Свобода*. 1966. Ч. 234. С. 4.
309. Сторіччя з дня народин М. Грушевського буде відзначене циклом доповідей у Клівленді. *Свобода*. 1966. Ч. 209. С. 1.
310. Т. Пашпорт, підписаний Михайлом Грушевським. *Свобода*. 1966. Ч. 235. С. 2.
311. Тіхий Ф. Український історик і чехи. *Дружно вперед*. 1966. № 10. С. 8.
312. Три останні друковані статті Михайла Грушевського. *Український історик*. 1984. Ч.1–4. С. 82.
313. У Конгресі ЗДА відзначено століття народин проф. М. Грушевського. *Америка*. 1966. 7 жовтня.
314. УІТ видало поштову картку із знімкою проф. М. Грушевського. *Свобода*. 1989. № 30. С. 1.
315. УІТ і УВУ влаштовують конференцію, присвячену М. Грушевському. *Свобода*. 1984. № 223. С. 1.
316. УІТ підготовляє конференцію М. Грушевського на 3'їзді Американської історичної асоціації. *Свобода*. 1984. № 152. С. 1.
317. УІТ підготовляє наукову конференцію про М. Грушевського. *Свобода*. 1984. № 88. С. 1.
318. Українське Наукове Товариство. З доповіді Михайла Грушевського на перших зборах Товариства 29 квітня 1907 р. *Свобода*. 1986. № 36. С. 3.

319. Українці Лос Анджелесу вшанували М. Грушевського. *Свобода*. 1985. № 26. С. 6.
320. Феденко П. Михайло Грушевський в науці і політиці. *Вільна Україна*. Нью-Йорк, 1966. Ч. 52. С. 1–17.
321. Феденко П. Михайло Грушевський в науці й політиці. Нью-Йорк; Детройт, 1967. 16 с.
322. Фізер І. Михайло Грушевський як літературознавець та історик літератури. *Слово*. Нью-Йорк, 1968. № 3. С. 316–329.
323. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. *Спомини*. Торонто: Ліга визволення України, 1956. 131 с.
324. Хроніка / З українського життя в діаспорі. *Визвольний шлях*. 1966. Кн. 12. С. 14–22.
325. Хроніка Українського Історичного Товариства (Конференції – З'їзди – Доповіді). *Свобода*. 1984. № 224. С. 3–4.
326. Хроніка Українського історичного товариства. *Свобода*. 1967. Ч. 50. С. 4.
327. Хроніка. Століття Михайла Грушевського. *Український історик*. 1966. 3–4 (11–12). С. 110–111.
328. Хроніка. Українське історичне товариство. *Український історик*. 1985. № 1–4. С. 245–255.
329. Четвертий Універсал Української Центральної Ради 22 січня 1918. *Свобода*. 1968. № 12. С. 1, 2.
330. Чижевський Д. Грушевський як історик літератури. *Грушевський М. Історія української літератури*. Т.1. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1959. С. I–XI.
331. Чижевський Д. Історія української літератури. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. 511 с.
332. Чировський М. Михайло Грушевський як дослідник українського господарства. *Визвольний шлях*. 1968. Кн. XI–XII. С. 1403–1418.
333. Чировський М. Михайло Грушевський як дослідник українського господарства. *Записки НТШ*. Нью-Йорк, 1978. Т. 197. С. 99–107.

334. Чубатий М. Додаткові спомини про Михайла Грушевського з 1912–1914 років. *Український історик*. 1975. № 3–4. С. 78–79.
335. Чубатий М. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). Філадельфія: «Америка», 1971. 53 с.
336. Чубатий Р. Спогад про М. Грушевського. *Самостійна Україна*. 1967. Ч. 6–7 (219–220). С. 8–11.
337. Шанковський Л. Видання «Історії України-Руси» англійською мовою. *Свобода*. 1966. Ч. 17–18.
338. Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? *Український історичний журнал*. 1966. № 11. С. 13–30.
339. Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський як політик і людина. *Записки НТШ: Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960)*. 1969. Т. 186. С. 143–155.
340. Шумелда Я. Рец. на: Lubomyr R. Wynar, Mykhailo Hrushevs'kyi, 1866–1934. *Bibliographic Sources*. New York-Toronto: Ukrainian Historical Association, 1985, p. 203. *Український історик*. 1986. Ч. 3–4. С. 151–153.
341. Щербаківський В. Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології. *Праці Українського Історико-Філологічного Товариства в Празі*. Прага, 1941. Т. 3. С. 27–40.
342. Bilas L. Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzungen der geschichylichen und politische Konzeption M. Hrusevskyjs. *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas*. Munchen, 1956, N 3. S. 262–292.
343. Borschak É. Michel Hrouchevsky. *Bulletin Franco-Ukrainiené*. 1966. № 26. P. 8–29.
344. Borys J. *The Sovietization of Ukraine 1917—1923*. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980. 488 p.
345. Choulguine A. Michel Hrouchevski et sa conception de l'histoire de l'East. *Hrouchevski M. Cours l'histoire de l'Ukraine*. Paris, 1959. P. 233–242.
346. Choulguine A. Michel Hrouchevski et sa conception de l'histoire de l'East Europe. *Bulletin Franco-Ukrainiené*. 1966. № 26. P. 30–39.

347. Dombrovs'kyj O. Bereicherung der Forschungen über die Frühgeschichte der Ukraine durch Mychajlo Serhijovyc Hrusevs'kyj. *Наукові Записки УВУ*. 1959. Ч. 3. С. 49–56.
348. Fedenko P. Mychailo Hrushevskyjs Triumph und Tragoedie. Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart. 1967. T. 14. Nr. 38. S. 14–16.
349. Festakt der Deutsch-Ukrainischen Gesellschaft und der Landsmannschaft der Buchenlanddeutschen zum Gedenken an Mychajlo Hruschewskyj und Raimund Friedrich Kaindl Tragoedie. Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart. 1967. T. 14. Nr. 38. S. 17–35.
350. Hrushevs'kyj Mykhailo. 1866–1934 : bibliographic Sources / ed. by Lubomyr R. Wynar. New York ; Munich ; Toronto, 1985. 203 p.
351. Hrushevsky M. A History of Ukraine. Edited by O. J. Frederiksen. Preface by George Vernadsky. Hamden, Conn.: Archon Books, 1970. 629 pp.
352. Hrushevsky, M. (1952). The Traditional Scheme of "Russian" History and the Problem of a Rational Organization of the History of the Eastern Slavs. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*. II, 2 (4), 355–364.
353. Horak S. Michael Hrushevsky: Portrait of an Historian. Canadian Slavonic Papers (Ottawa), vol. 10, 1968, pp. 341–356.
354. Kamenetsky I. Hrushevs'ky and Ukrainian Foreign Policy, 1917–1918. *Український історик*. 1984. Ч. 1–4. С. 82–102.
355. Koch H. Mychajlo Hrusevskyj (1866–1934). Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart. 1967. T. 13. Nr. 37. S. 17–35.
356. Krujynytsky B. Critique from the Ukrainian point of view of the traditional division into periods of Russian history. *The Ukrainian Review*. 1954. Volume I. No. I. P. 5–12.
357. Krupnytskyi B. Die ukrainische Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion 1921–1941. *Jahrbucher für die Geschichte Osteuropas*. Breslau, 1941. Vol.6. N.2-4. S.125–151.
358. Mazour A.G. Modern Russian Historiography. –Toronto, London, New York: D. Van Nostrand Co. 1958. 224p.

359. Neubauer H. Mychajlo Hrushevskyj: erbe und auftrag zu seinem 50. togestag. *Український історик*. 1984. Ч. 1–4. С. 21–32.
360. Ohloblyn O. Michael Hrushevskyi: Foremost Ukrainian Historian. *Ukrainian Quarterly*. New York, Vol. 22. N. 4. 1966. P. 322–333.
361. Pidhainy, Oleh. The Formation of the Ukrainian Republic. Toronto: New Review Books, 1966. 685 p.
362. Prymak T. Hrushevsky and the Ukraine's 'Lost' History. *History Today*. 1989. XXXIX. № 1. P. 42–46.
363. Prymak T. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. Toronto : Univ. of Toronto Press, 1987. 323 p.
364. Prymak, Thomas, "Mykhailo Hrushevsky: Populist or Statist?" *Journal of Ukrainian Studies* (Toronto), no. 10, 1981, pp. 65–78.
365. Prymak, Thomas, M. Mykhailo Hrushev'sky and the Politics of National Culture, Toronto, University of Toronto, 1983, 488 p. (Dissertation).
366. Simpson G. W. Hrushevskyi, Historian of Ukraine. *Ukrainian Quarterly*. New York, 1944. Vol.1. P. 132–139.
367. Sonevyts'kyi L. The Views of M. Hrushev'sky as Reflected in his Treatment of the History of Ukraine. *Зануски HTIII*. 1982. Т. 202. – P. 263–273.
368. Stachiw M. A Scientist and Social Leader as President of a State. *The Ukrainian Quarterly*. 1957. № 4. P. 329–336.
369. The Annals of the Ukrainian Academy of Art and Science in the U.S. 1957. n. 4(18); 1, 2(19–20). Special Issue: Dmytro Doroshenko: A Survey of Ukrainian Historiography; Olexander Ohloblyn: Ukrainian Historiography 1917–1956. New York, 1957. 458 p.
370. Vernadsky G. Preface. *Hrushevsky M. A History of Ukraine*. New Haven: Yale University Press, 1941. P.V–VI.
371. Vernadsky, Vladimir. «The First Year of the Ukrainian Academy of Sciences (1918—1919).» *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the US*, vol. 11 (New York), 1964–1968, pp. 3–31.

372. Wynar L. Hrushevs'kyj Mykhailo. The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet Histori. Gulf Breeze. Florida, 1979. Vol. 14. P. 91–93.
373. Wynar L. Mykhailo Hrushevs'kyj: Biobibliographische Quelle, 1866–1934. Munchen: Ukrainische Freie Universitat, 1984. 68 s.
374. Wynar L. Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian Russian Confrontation in Historiography. Toronto; New-York: Ukrainian Historical Assn, 1988. 63 s.
375. Wynar L. Mykhailo Hrushevskyi: His Life and Works. Mykhailo Hrushevskyi (1866–1934). Bibliographic sources. New-York; Munich; Toronto, 1985. P. IX–XV.
376. Wynar L. Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. Michael Hrushevs'ky versus the Traditional Scheme of Russian History. *The Ukrainian Quarterly* (New York), vol. 30, no. 1, 1974, pp. 13–25.

Література

377. Академічна традиція українського зарубіжжя: історія і сучасність. Liber amicorum на пошану президента УВАН у США проф. Альберта Кіпи / відп. ред.: І. Гирич і Л. Рудницький. Нью-Йорк Київ: УВАН у США, ВД "Простір", 2021. 680 с.
378. Атаманенко А. Любомир Винар: життя і праця (з нагоди 75-ліття вченого). *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Острог; Париж, 2007–2008. Ч.3–4. С. 7–44.
379. Атаманенко А. Розвиток грушевськознавства в діаспорі. *Український історик*. 2006–2007. № 4 / № 1–2. С. 154–182.
380. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. 672 с.
381. Атаманенко А., Атаманенко В. Українське історичне товариство в контексті української історіографії ХХ ст. (нотатки з нагоди ювілею). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2020. Вип. 31. С. 115–126.
382. Атаманенко А., Клинова Г. Д-р Олександр Домбровський (До 90-річчя від дня народження). *Український історик*. 2004–2005. №03–04 / №01. С. 240–251.

383. Атаманенко А., Макар Ю. До 75-річчя Любомира Романа Винара. *Український історичний журнал*. 2007. № 2. С. 225–229.
384. Атаманенко А., Хеленюк А. Любомир Роман Винар як дослідник і організатор науки (пам'яті вченого). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2017. Вип. 26. С. 103–110.
385. Баран О. Любомир Роман Винар (З нагоди 65-ліття). *Український історик*. 1997. Ч. 1–4. С. 11–32.
386. Бурлака Г. Олександр Кониський: нові грані постаті (листи до М. Грушевського). *Український історик*. 2004–2005. № 3–4 / 1. С. 60–68.
387. Винар Л. «Український історик»: 40 років служіння науці, 1963–2003. Статті і матеріали. – Нью-Йорк – Острог, 2003. 422 с.
388. Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства. *Український історик*. 1996. № 1–4. С.19–32.
389. Винар Л. Грушевськіяна Олександра Оглоблина. *Український історик*. 2004–2005. № 03–04 / 1. С. 69–75.
390. Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. Київ: Українське Історичне Товариство; Міжнародне товариство ім. М. Грушевського; Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 216 с. Серія: Грушевськіяна, том 5.
391. Винар Л. До історії англomовного видання «Історії України-Руси Михайла Грушевського». *Український історик*. 2002. № 01–04. С. 266–279.
392. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка: 1892–1934. Нью-Йорк; Дрогобич; Львів : Українське історичне товариство, 2006. 384 с.
393. Винар Л. На службі грушевськознавства (Спогади і коментарі). Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. Серія: Грушевськіяна, том 5. Київ: Українське Історичне Товариство; Міжнародне товариство ім. М. Грушевського; Видавництво імені Олени Теліги, 1998. С. 76–111.
394. Винар Л. Українське Історичне Товариство. 1965–2000. Статті і матеріали. Чернівці : Українське Історичне Товариство, 2000. 126 с.
395. Винар Л. Як було створене Українське Історичне Товариство: замітки засновника. *Український історик*. 2005. Ч. 2–4. С. 11–49.

396. Гирич І. Внесок «Українського історика» в грушевськознавство. *Український історик*. 1994. Ч. 1–4. С. 102–109.
397. Гирич І. Знакова стаття О. Пріцака. *Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище*. 2007. Ч. 12 (1). С. 149–169.
398. Гирич І. Передмова до 3-ї та 4-ї книг серії «Михайло Грушевський: студії та джерела». *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Кн. 3. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2021. С. 3–18.
399. Гирич І. Предтечі наукового грушевськознавства: В. Дорошенко і О. Оглоблин та зміна парадигми бачення постаті М. Грушевського. *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Кн. 3. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2021. С. 142–196.
400. Гирич І. Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство. *Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток*. Київ: Українське Історичне Товариство; Міжнародне товариство ім. М. Грушевського; Видавництво імені Олени Теліги, 1998. С. 119–126.
401. Гирич І. Б. Грушевськознавство. *Енциклопедія історії України: Додатковий том*. Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.), Г. В. Боряк (заст. голови), Я. В. Верменич, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, Л. О. Зашкільняк, С. В. Кульчицький (заст. голови), О. Є. Лисенко, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов (відп. секр.), О. П. Толочко, О. А. Удод, Л. Д. Якубова, О. В. Ясь. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2021. С. 181–184.
402. Гирич І. Б. М. Грушевський і С. Єфремов (до історії наукових, літературних і особистих взаємин). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 1994. Вип. 3. С. 65–75.
403. Гирич І., Кавунник В. Листування О. Оглоблина і В. Дорошенка та його грушевськознавча проблематика. *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Кн. 3. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2021. С. 313–360.
404. Годжал С. М. Грушевський в дослідженнях М. Антоновича. Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17

- вересня 2016 р., м. Острог) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 78–83.
405. Годжал С. С. Громадсько-політична та наукова діяльність Марка Антоновича: автореф. дис. ... к. і. н. : 07.00.01. Історія України; Національний університет «Острозька академія». Острог, 2020. 20 с.
406. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів. *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 88–142.
407. Домбровський О. Любомир Винар будівничий української історіографії в діаспорі. Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 245–251.
408. Клинова Г.Д. Внесок Олександра Домбровського в розвиток української історичної науки в діаспорі : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя, 2007. 20 с.
409. Клинова-Дацюк Г. Грушевськознавство у творчому доробку Олександра Домбровського. Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М.С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 72–76.
410. Ковальський М., Атаманенко А. Теоретичне обґрунтування грушевськознавства: (до 70-ліття Любомира Винара). Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2003. Вип. 10. С. 30–41.
411. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К.: Генеза, 2000. 256 с.
412. Корнійчук Л. Постать М. Грушевського у творчому доробку А. Жуковського. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».. Історичні науки*. 2008. Вип. 11. С. 343–354.
413. Корчмарик Б. Концепція М.Грушевського та наші сучасні підручники історії України. Вінніпег: Українська вільна Академія Наук в Канаді, 1994. 38 с.

414. Любомир Винар: Бібліографічний покажчик (1948–2007) / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, Українське Історичне Товариство. Національний університет «Острозька академія»; Упоряд.: Н. Кошик, Л. Кужель. Львів; Острог; Париж; Нью-Йорк, 2007. 576 с.
415. Макар Ю. Засновник напряму наукових досліджень грушевськознавство. Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 37–40.
416. Марченко Н. Столітній ювілей Михайла Грушевського на сторінках діаспорної періодики / Н. Марченко. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки*. 2013. Вип. 21. С. 189–198.
417. Миронець Н. Михайло Грушевський та Володимир Винниченко: еволюція міжособистісних стосунків. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2020. Вип. 23–24. С. 415–442.
418. Михайло Ветухів. Перший президент УВАН у США / упоряд. Л. Дражевська, Л. Лиман ; ред. А. Гумецька ; Українська вільна академія наук у США. Нью-Йорк ; Київ ; Львів : Місіонер, 2004. 384 с.
419. Могильницький Б.Г. История исторической мысли как предмет историографического исследования. *Проблемы истории общественной мысли и историографии*. М., 1976. С. 230-243.
420. Пиріг Р. Я. Грушевськознавство: стан і перспективи розвитку. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 71–83.
421. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби Херсон: Видавництво ОЛДІ–ПЛЮС, 2021. 572 с.
422. Попова Т. Н. О понятии «историографический процесс». *Історія і теорія історичної науки та освіти: Харківський історіографічний збірник*. Харків: Авеста, 1995. Вип. 1. С. 45 – 59.

423. Портнов А. Омелян Прицак історик модерної України. *Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище*. 2007. Ч. 12 (1). С. 138–148.
424. Посівнич М., Брелюс В. Нарис життя Дарії Ребет «Орлян». Торонто Львів: Літопис УПА, 2013. 110 с.
425. Романцова Н. Грушевськіана Л. Винара. Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Маріуполь, 26 квітня. 2019 р. Маріуполь : МДУ, 2019. С.79–83.
426. Романцова Н. Грушевськознавство у дослідженнях зарубіжних істориків. Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва: збірник матеріалів Міжнар. Наук.-практ. Конф., м. Маріуполь, 23–25 трав. 2011 р. Маріуполь, 2011. С.136–137.
427. Романцова Н. Діяльність Михайла Грушевського в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка: історіографічний огляд досліджень українських істориків з діаспори. Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць. Ред. кол: В.А.Смолій, О.І.Гуржій, А.Г.Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А. 2014. Вип 7. С. 48–50.
428. Романцова Н. І. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
429. Сакада Л. «Український історик»: генеза, тематика, постаті. Нью-Йорк; Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 328 с.
430. Сакада Л. Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М.С. Грушевського. *Український історичний журнал*. 1996. № 6. С. 38–49.
431. Сакада Л. Вибране листування Любомира Винара. *На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 684–778.
432. Сварник Г. Джерелознавча база грушевськознавства. *Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції*. Львів–Нью-Йорк, 1995. 235–236.
433. Сидорчук Т. Роль Омеляна Прицака у розбудові УВАН у США. *Академічна традиція українського зарубіжжя: історія і сучасність*. *Liber*

amicorum на пошану президента УВАН у США проф. Альберта Кіни / відп. ред.: І. Гирич і Л. Рудницький. Нью-Йорк Київ: УВАН у США, ВД «Простір», 2021. С. 273–287.

434. Стойко В. Статті проф. О. Оглоблина в «Українському Квартальнику» («The Ukrainian Quarterly»). *Український історик*. 2006. № 1–3. С. 169–172.

435. Тельвак В. Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2000. Вип. 35–36. С. 354–366.

436. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ-початок ХХ століття). Дрогобич: «Вимір», 2002. 234 с.

437. Тельвак В. Проблеми дослідження теоретико-методологічної спадщини М.Грушевського на сторінках «Українського Історика». *Український Історик*. № 1–5. 2003. С. 177–192.

438. Тельвак В. Методологічні проблеми сучасного грушевськознавства. *Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2010. Випуск 31–32. С. 8–16.

439. Тельвак В. Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки). Студії з історії Української революції 1917-1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого. Збірник наукових праць / Гол. редкол. В.Ф.Верстюк. К.: Інституту історії України НАН України, 2011. С. 72–82.

440. Тельвак В. Проблема «Франко-Грушевський» в українській історіографії. *Український Історик*. 2006–2007. № 4 / 1–2. С. 183–199.

441. Тельвак В. Рец. на: Любомир Винар. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892–1934. Нью-Йорк; Дрогобич; Львів: Українське Історичне Товариство, 2006. 384 с. *Український Історик*. 2006–2007. № 4 / 1–2. С. 372–376.

442. Тельвак В. Нова праця про інтелектуальну культуру української еміграції: Академічна традиція українського зарубіжжя: історія і сучасність. *Liber amicorum*

- на пошану президента УВАН у США проф. Альберта Кіпи / відп. ред.: І. Гирич і Л. Рудницький. Нью-Йорк – Київ: УВАН у США, ВД «Простір», 2021. 680 с.
- Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип 51. С. 755–758.
443. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ–Дрогобич: «Вимір», 2008. 494 с.
444. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. №5. С. 4–16.
445. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: діаспорний дискурс. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2015. Вип.23. С. 89–96.
446. Томас М. Приймак: бібліограф. покажч. / уклад. Н. Заворотна, М. Чернявська; авт. вступ. сл. В. Смолій; НАН України, Ін-т історії України; Канадський інститут українських студій, Альбертський університет, Центр дослід. історії України імені Петра Яцика. Київ; Едмонтон, 2021. 144 с.
447. «Український історичний журнал» у дзеркалі діаспорних часописів: дайджест 1958–1992 рр. (вступна стаття й публікація О. В. Яся). *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 207–250.
448. Українсько-американська асоціація університетських професорів: статті і матеріали / Редактор Ася Гуменецька. Редактор-консультант Алла Атаманенко. Редакційний комітет: Любомир Винар, Ася Гуменецька, Мирон Мельник / Українсько-американська асоціація університетських професорів, Національний університет «Острозька Академія», Інститут досліджень української діаспори. Нью-Йорк; Торонто; Острог, 2008. 372 с.
449. Халак Н. Свідчення з кримінальної справи проти Михайла Грушевського в Австро-Угорщині 1916 р.: оригінал та інтерпретації. *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Кн. 3. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2021. С. 265–294.
450. Хеленюк А. А. Любомир Винар як дослідник української історії та історіографії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. К., 2010. 20 с.

451. Хеленюк А. Грушевськознавство в творчості Л. Винара. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. Вип. 22. С. 231–236.
452. Хеленюк А. Роль Любомира Винара в розвитку наукового грушевськознавства у діаспорі. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острозь)*. Острозь, 2016. С. 40–43.
453. Чолган С. Грушевськіяна Любомира Винара. *Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток*. Серія: Грушевськіяна, том 5. Київ: Українське Історичне Товариство; Міжнародне товариство ім. М. Грушевського; Видавництво імені Олени Теліги, 1998. С. 127–178.
454. Яремчук В. Спроба реабілітації М. Грушевського в контексті історіографічної ситуації в Україні в середині 1950 – на початку 1970-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острозь: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2006. Вип. 6. С. 66–85.
455. Яремчук В. Чи була «грушевськіана» в українській радянській історіографії? *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 152–168.
456. Ясь О. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення. *Україна Модерна*. 2007. Число 12 (1). С. 97–128.
457. Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2005. Вип. 1. С. 333–358.
458. Stobiecki R. Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. 372 s.
459. Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography. *Journal of Ukrainian Studies*. 1993. № 1–2 (Summer–Winter). P. 33–54.

Структура дисципліни грушевськознавство.

Джерело: Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства. *Український історик*. 1996. Ч. 1-4. С. 38.

Титули провідних українських діаспорних часописів, присвячених ювілеям М. Грушевського.

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРІК

РІК I

ДЕНВЕР — 1964

Ч. 2-3

З М І С Т

О. Оглоблин: Михайло Грушевський і українське національне відродження	1
М. Антонович: Історичні концепції А. Свидницького	1
Л. Виняр: Початки українського реєстрового козацтва	12
Ф. Б. Корчмарик: Теорія Москви, як III Риму та утворення Московського Патріархату	18
В. Дубровський: Спогад про проф. др. М. Н. Петровського	21
Історик: Сучасний Азербайджан з советського погляду	26
О. Домбровський: З перспективи 25-ліття	32
Б і о г р а ф і я	
Л. Биковський: Юрій Іванович Липа, 1900-1944	35
Г е р а л ь д и к а і с ф р а г і с т и к а	
Р. О. Клиркевич: Герби і печаті міст Подляшшя	40
З а р х і в у	
Недрукований лист Д-ра С. Барана про през. Петрушевича	45
О г л я д и — Р е ц е н з і ї	
М. Ждан: І. П. Крипякевич, Джерела з історії Галичини періоду феудалізму	47
М. Антонович: М. Ю. Браичевський, Коли і як виник Київ	48
М. Ждан: А. І. Генсьорський, Галицько-Волинський Літопис	49
Б. Виняр: Нова праця із соціально-економічної історії України	50
і. Світ: Дві праці про Гончаренка	52
Х р о н і к а	51

Омелян Пріцак
(Гарвардський Університет)

У СТОЛІТТЯ НАРОДИН М. ГРУШЕВСЬКОГО

29 вересня минає 100 років від народин Михайла Грушевського. Його роля в житті українського народу надто важлива, щоб обмежитися тут до звичайних ювілейних трафаретів та фраз, або до post factum зроблених осудів.

Хочемо, наскільки на це дозволяє об'єм журнальної статті, в першу чергу розглянути його творчість і діяльність на тлі епохи та української дійсності.

I

Місце народження Михайла Грушевського, Холм, попав цілком випадково в його біографію. Його батько, Сергій (1833-1901), педагог по професії, був у той час директором холмської вчительської семінарії. Але скоро він перейшов на посаду красового інспектора народних шкіл на Кавказ, так що дитячі та юнацькі роки Михайло перебував у Тифлісі (1869-1886).

Сергій Грушевський походив із давньої (18 ст.) священничої сім'ї, що гніздилася у Чигиринщині (Грушівський хутір), тім серці Хмельниччини, де зберігалось оспіване Тарасом Шевченком народне розуміння України, як обіцяної землі козацької свободи. Тим-то в чужому Тифлісі Михайло ріс в атмосфері козацької традиції, що підкріплялася ще й тим, що батько Сергій був по замилюванні етнографом і співробітничав у тодішніх українознавчих публікаціях Києва. Збірки українських народних пісень Амвросія Метлинського (1814-1870), з 1854 р. та Михайла Максимовича (1804-1873) з 1827, 1834, 1849 рр., як і „Кобзар" були там настільними книжками. Очевидно, і вся тодішня українська наукова й літературна продукція була хлібом насущним у Тифліському домі Грушевських.

Названі моменти є першорядної ваги тому, що тут треба шукати ключа до розуміння однієї з основ світогляду Михайла Грушевського. У чужому але національно свідомому грузинському Тифлісі, під впливом козацьких традицій роду та українських публікацій, молодий Михайло цілком ясно визначив свою народню приналежність. У протипагу багатьом своїм сучасникам, старшим і молодшим, він ніколи не був малоросом. Імен „Україна", „українець" він не то, що не цурався, але послідовно і недвозначно, навіть з почуттям гордості, він їх завжди вживав.

При його величезній науковій та публіцистичній продукції, і завдяки тому, що він в один час контролював майже всі українські

БІБЛОС

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОЇ БІБЛІОГРАФІЇ

“BIBLOS”

UKRAINIAN BIBLIOGRAPHY SUBSCRIPTION-ONE YEAR \$2.00
“BIBLOS” 238 E. 6th St. NYC2. Editor: V. Sydor-Czartorysky, Ph

diasporiana.org.ua

Ч. 4. (115)

КОВТЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1966

РІК ХІІ.

В СТОРІЧЧЯ НАРОДИН МИХ. ГРУШЕВСЬКОГО

1866

Народився 29 вересня 1866
р. в Холмі.

1966

Помер у Ки-
словодську 24 лют. опісля 1934

Перший Листопад

Ніби тінь, ніби хтось — полід мур...
Знову тінь... Знову дві... Знову п'ять...
Крізь поживилий дерев абажур
Тільки зорі далекі,
Тільки зорі гасмно мистять.

Ніби шепіт якийсь пролетів...
Ніби тупіт притишених ніг...
Не хвилюється заспаній Львів:
Певне вітер осінній,
Певне вітер з Вескиду прибіг.

Ой, не вітер пригнався від гір
Рідне військо сплилось як вода!
І вже грас об камінь,
І вже грас ритмічна хода.

Пробудились чужі вулиці.
Стрепенулись ворожі доми:
Хто там гроюкає в брами вночі?
Хто нас сміє будити?

Хто нас сміє... А в відповідь: МИ!!!

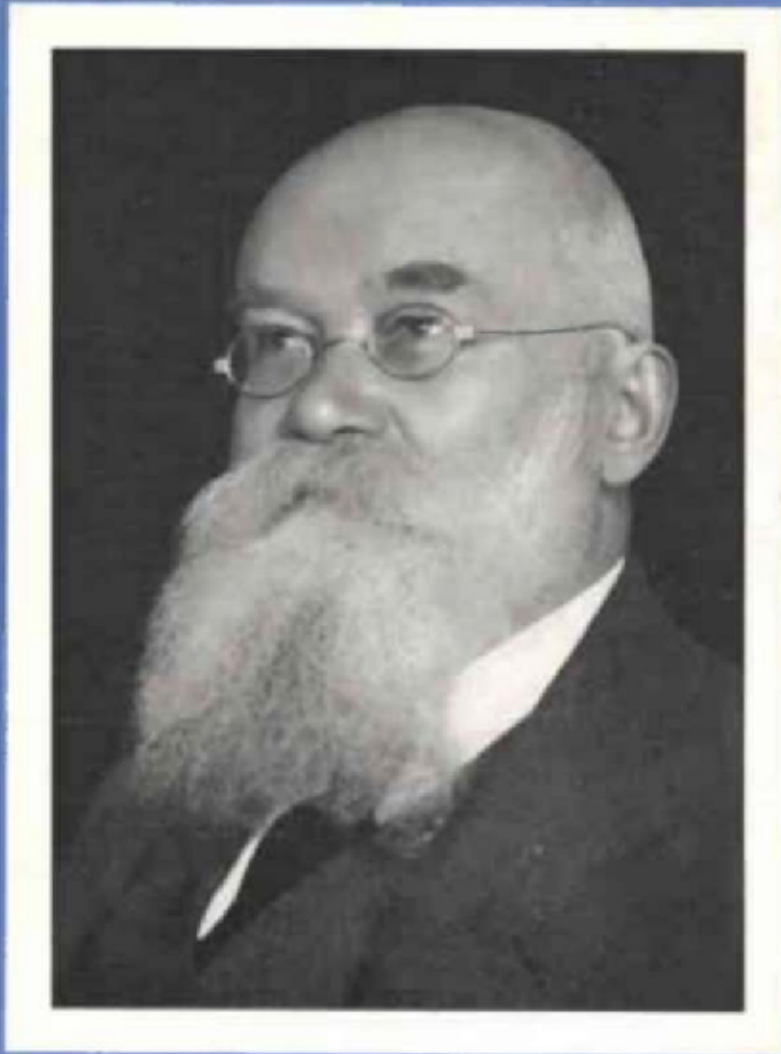
Ми, що вчора несли ще армо,
Ми, що вчора могли лиш тужити,
Ми сьогодні до вас кричимо:
Хочем жити вільно,
Хочем жити і будемо жити!

Кожна вулиця в'ється як вул,
Кожний дім шкрити зуби як вовк.
Гранув постріл — і в тишу загруз
Хтось покрикнув: Піддайся!
Хтось покрикнув: — Не дамся! — і вмовк.

Рано - вранці, як сонце зійшло:
Україно, дарунок приймай!
Ходить Львово: побідиє село
Гей там, правор на нежу!
Гей там, правор на місто, на Край!!!
Роман Купчинський

UKRAINE

IN VERGANGENHEIT UND GEGENWART

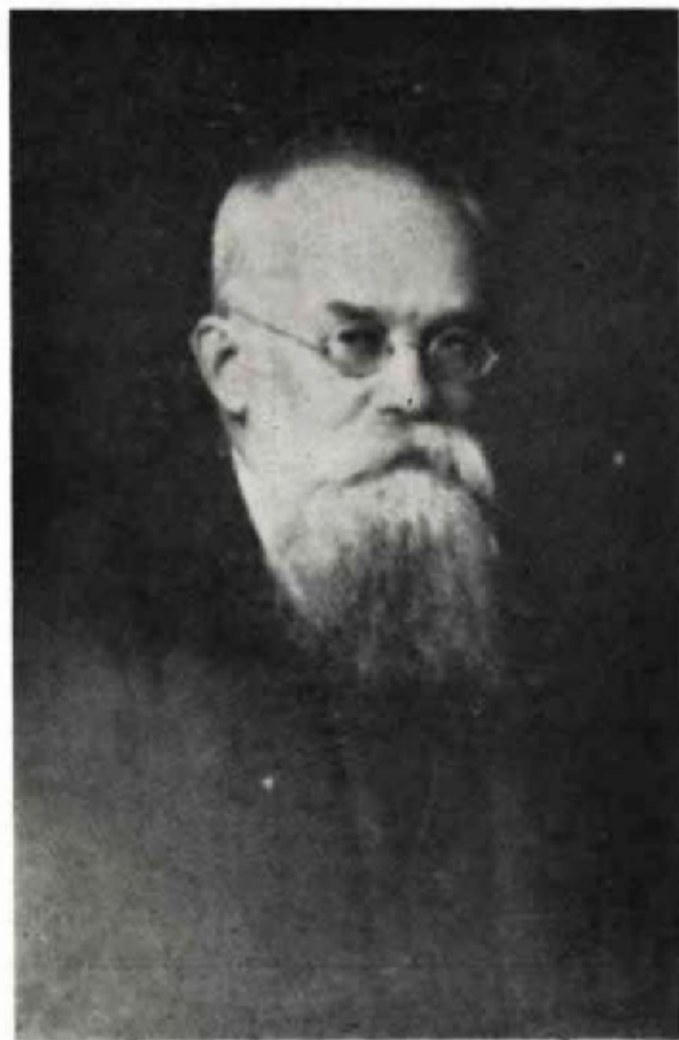
NUMMER 37 • 1966 • 13. JAHRGANG

ОВИД

H O R I Z O N

№ 1 (136)

СІЧЕНЬ-БЕРЕЗЕНЬ 1966 JANUARY-MARCH diasporiana.org.ua VOL. XVII

БЮДЕТЕНЬ

ТОВАРИСТВА ПРИХИЛЬНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ
РЕСПУБЛІКИ В ДЕТРОЙТІ.

ЛІЖ 4-7.

ВЕРЕСЕНЬ 1949 КВІТЕНЬ

Ч.2 /17/.

Проф. Михайло Грушевський
Голова Української Центральної Ради
(Президент Української Народної Республіки)

diasporiana.org.ua

ДАРОМ

КАЛЕНДАРЕЦЬ

ПРОФ. М. ГРУШЕВСЬКИЙ
ГОЛОВА У. ЦЕНТ. РАДИ

1917—1967

Ціна: 50 центів

НОВІ ДНІ

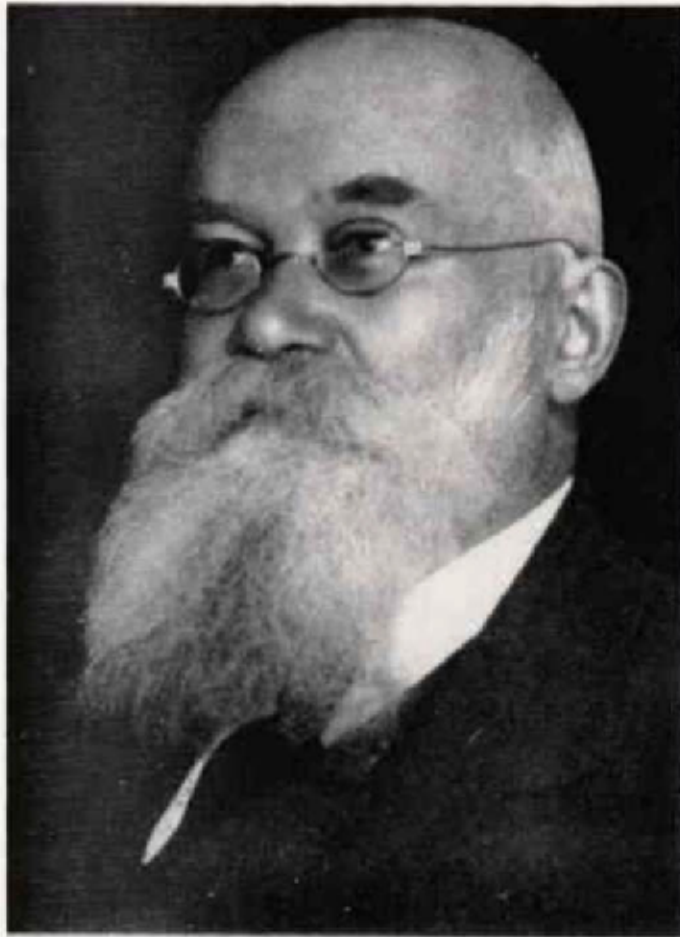
• NOWI DNI •

УНІВЕРСАЛЬНИЙ ІЛЮСТРОВАННИЙ МІСЯЧНИК

РІКХVІІІ

ЛЮТИЙ — 1967 — FEBRUARY

Ч. 205

М. Грушевський